

અને પૂર્વે-એ વખતે વિશાલ, યુગયુગજૂતા સમુદ્રો હતા અસામાન્ય બૂકપને પરિણામે આજથી વીસેક હજાર વર્ષ પગ એ જળમાથી રચળ થયુ ત્યારે, હાલ ત્યા વસેલા દેશોની જમીન હરતીમા આવી.

એ 'દેવનિર્મિત દેશ 'નું સમસિંધુ એણુ નામ તેની સાત^૩ મુખ્ય અને પવિત્ર નદીઓ પરથી પડયુ હતું સિંધુ, સન્સ્વતી (સરસ્વતી), શતદ્રુ કે શત્રુદ્રી (સતલજ), પરુષ્ણિ (ગાવી), વિતસ્તા (જેલમ), મરુદ્વધા (જેલમને મળ્યા પછીની ચિનાબ) અને અસિકની (સ્વતત્ર ચિનાબ) આ સરિસમકમાની પહેલી એ તો આયોને અત્યત પ્રિય હતી તેમના સ્મૃતિગાન કરતા મનોહર ઊર્મિગીતો એમના મેધાવી કવિઓ વારવાર રચતા એમની ઉત્તમ કલ્પનાએ આ સરિતાયુગ્મની બહુવિધ લીલાને કે કે અમર પદ્ય કિતઓમા સાકાર કરી છે. સિંધુને માટે

સાક્ષાત વરુણદેવેઈ માર્ગ કરી આપ્યો હતો, તે વહેતી પૃથ્વી પર પણ પૂર આવ્યે તેના મહાભોજ આકારાને પણ આલિંગતા, તેના સલિલ સર્વદા તેજોમય વહેતા, તેમા અન્ય સરિતાઓના ન્યૂય લાગે તે, મોખરે સર્ગારવ ડગ દેતા રાજેન્દ્રને અનુસરતી સેનાઓ સમા લાગતા, પૃથ્વીની જગમ વસ્તુ-માત્રમા સિંધુ સૌથી વધુ વેગવતી હતી, તેનો પ્રવાહ આરોગ્યવતી યુવતીના દેહ સમોવડ સમપ્રમાણુ વહેતો, તેના તીરપ્રાન્તોમા ઉત્તમ વ્યવ્થો ઉછેરાતા અને ઊંચુ ધાન્ય પણ પુષ્કળ પાકતુ પ

આવી જ શૈલીના સરસ્વતીસ્તોત્ર ઋગ્વેદના પહેલા, છઠ્ઠા અને સાતમા મંડલોમા^૧ છે ત્યા એને યજ્ઞમાહાત્મ્યની જાણનાર, જ્ઞાનમાત્રની જનેતા અને શત્રુઓનો પરાજય કરનારી કહી છે, નારિતકાથી રક્ષનારી અને 'પંચજનો'ની અધિષ્ઠાની તરીકે વર્ણવી છે, અને, "તારા સર્વોત્તમ તટોના કગતા ક્રોધ જિતરતે રથજે જવાની જરૂર અમને ન પડે" એવી તેની પ્રાર્થના કરી, માતૃભૂમિની ભક્તિનો પહેલો પાપણ મંત્રદ્રષ્ટાએ, ખરા ભૂમિપુત્રને સોમતી રીતે, એ જ કાળે પ્રજાને પહાવવાનો યત્ન કર્યો છે

સરસ્વતીથી અમિષ્ણુએ પ્રખ્યાત દયદ્વતી નદી દત્તી અને એ બંનેની વચ્ચેનો પ્રદેશ બ્રહ્માવર્ત કહેવાતો હતો. તે અસંખ્ય યજ્ઞો વડે પુનિત થયો હોવાથી ત્યાં બ્રહ્મા કહેતાં વેદનું ઉચ્ચારણ-આવર્તન-પુનઃ પુનઃ થએલ હોવાથી તેનું એ પુણ્યભિધાન પૂર્ણપણે સાર્થ જ હતું.

દિમાલય, હિન્દુકુશ અને આધુનિક સુત્રેમાન-ગિરિમાલાઃ એ ત્રણ સમસિંધુના મુખ્ય પર્વતો. “ જાણે એમની સર્વ કામના પરિપૂર્ણ થઈ હોય તેવી રીતે તેઓ કદ્યોના કદ્યોથી અત્રિયગ્ર ઊભા છે. ” આવું એ પર્વતોનું વર્ણન અપાયું છે. એવા ગિરિવરો પર તરુણ આર્પાઓ ફૂલ વીણવા જતી, એવો ઉલ્લેખ પણ એક સ્થળે થયો છે.

રાજસમુદ્ર અને મંગાસમુદ્ર હતા ત્યાં લગી તો, એ બંને જલ-મંડારોનાં જલ શોષાઈને, તેના સઘન મેઘો દિમાદ્રિનાં શિખરો ઉપરાંત તેના નિતંબપ્રદેશ અને ખીણોમાં પણ સતત જમીલા રહેતા અને વારં-વાર બરફ પડતું, એટલે લગભગ આખું વર્ષ સમસિંધુમાં અતિશય ઠંડી રહેતી. આ કારણથી, એ સમયનો વર્ષ માટેનો શબ્દ ‘ દિમા ’ હતો; પાછળથી એ ‘ શરદ ’ થયો; ને છેવટ ‘ વર્ષ ’;—જેની પરથી, બારે માસનો સમૂહ તે ‘ વર્ષ ’ કહેવાવા લાગ્યો.

૨

ઝગવેલો જોડલો ભાગ સચવાઈ રહ્યો છે, તેને આધારે આપણે કહી શકીએ કે એ સમયે સમસિંધુવાસીઓની પાંચ મુખ્ય જાતિઓ હતીઃ બારતી નામે પ્રાંતમાં (જે સરસ્વતીના નીચા, દક્ષિણના પ્રદેશનું નામ હતું, ત્યાં) વિશ્વામિત્રના આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ હેઠળ વસનારી બરત જાતિ; એવા જ વસિષ્ઠના નેતૃત્વ હેઠળ પરુષિણીની પૂર્વે વસતી તે તૃત્સ જાતિ; અને, અનુ જાતિ, દુષ્ટુ જાતિ તથા તુવંસુ જાતિ. આ પાંચનું સામટું એક નામ ‘ પંચજનાઃ ’ એવું અપાયું હતું.^{૧૦} એકચસ્યક એ નામ પાંચી આપણે ધારી શકીએ કે પાંચે જાતિઓ સામાન્ય

રીતે શરૂઆતમાં શાંતિથી અને સલાહસંપન્ન રીતે એકબીજાના સુખદુઃખ માં ભાગ લેવાને રહેતી હશે, મત્રદર્શન, જાતિરક્ષણ અને કૃષિકાર્યના પોતપોતાના વિશિષ્ટ વ્યવસાયમાં તેમના ત્રણે નિર્સર્ગસિદ્ધ દ્વિજ વર્ણો જીવનનિર્ગમન કરતા હશે અને જલ્દી ભાગે એમ જ બનતું પચ્ચત્તેને દરબુઓ^{૧૨} સિવાયના કોઈ દુસ્ત્રમન પ્રારંભમાં હતા નહિ.

એ સમયે એટલે કે પ્રત્યુગના આઠ શતકો દરમિયાન પ્રજામાં સંક્રાંતિકાળ હતો એમ કહી શકાય તેણે શિકારી દશ પાછળ છોડી હતી, લાટકતા પશુપાલોનું જીવન વટાવ્યું હતું, અને વાસને શીંગડું બાધીને તેને હળ તરીકે વાપરવું પડે એવા આળે હાસ્યજનક પણ એક કાળે અનિવાર્ય એવા માનસિક બચપણને પણ ધણ પાછળ મૂક્યું હતું હવે મનુષ્ય રીતસર પશુઓને પાળનાર ને ઉછેરનાર તથા શોખડી હળની સાતીનો હાકનાર બન્યો હતો.

આટલા માનસિક વિકાસે તેને સામાજિક વિકાસ પણ શીખવ્યો. તેણે હવે પદ્ધતિસરના પિતૃકે દ્રવ્ય કુટુંબોની રચના કરી વખત વહેતા એ કુટુંબોમાંથી જાતિઓ બધાઈ^{૧૪} અને તેને વસવાટના નાનાનાના સ્વચ્છ ગ્રામો પણ ગૂંથાયા જાતિના મૂળજૂત કુટુંબોને જે મુખી અને નાયક હોય તે જાતિનો રાજા કહેવાતો. રાજાની પદવી વશપગ પરાતુ સાર અપાતી થઈ, ત્યાર પહેલાં એ પદવી ધરાવનાર વ્યક્તિની વરણી સમસ્ત જાતિનું મહાજન કરતું, અને તેવા શોકનિયુક્ત રાજાની મદદમાં, જાતિની સર્વ શાખાઓના વયોવૃદ્ધ પ્રતિનિધિઓની બનેલી નાની મત્રમડળી પણ સલાહ અને માર્ગદર્શન માટે રાખવામાં આવતી આ રીતે, હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યતંત્રનો જે સૌથી પહેલો પ્રયોગ થયો, તેમાં તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની બાવના અને મૂળતત્ત્વો, બને મોજૂદ હતા પછીથી, દેશકાળ રૂપો ત્યારે, દેશને બાંધે વશપગ પગના સારા માદા રાજાઓ અને રાજવંશી સંખ્યામાં

દેશને એકચનો ને પ્રજાતત્રનો તેમ આતરવિમ્બનો પહેલો પદાર્થ-
પાઃ પશુ એ પચ્ચન તથા ખીજ જાતિઓએ જ શીખવ્યો હોવા
સંભવ છે.^{૧૫} એક કાળે, મુલેહસાતિના ગુલામ રહીશુ તો જાતિનો
ભૌતિક વિકાસ રૂંધારો એવી ખીકથી, તેમ જ કોઇ વાર પ્રૌઢાત્માઓની
વ્યક્તિગત મહત્ત્વઃકાક્ષા પોષાવાને તનસવા લાગે ત્યારે, એવા વિમ્બની
શરૂઆત જરૂર અને જમીનના લોભે, ને ક્યારેક કોઇ વાર જોરની
લડાતાએ પશુ, થવા લાગી હશે એમ અટકાવુ ગેરવાજખી નથી ગમે
તેમ, પશુ એ પ્રવૃત્તિએ સમસિધુમા ઉજ્જવલ ક્ષાત્રતેજને સજીવ
રાખ્યું, અને આર્થ પ્રજના વિશિષ્ટ મુદ્દસાએ અને મુદ્દકળાને ખીસવ્યા,
એમા તો કશો સદેહ નથી

એ આદિઆર્યોના મુદ્દોત્તુ દરમ કેવું હતું? એમના ચોદાઓ કેવા,
સેના કેવી, આમુષો કેવા?... ..

વાચક-દ્રષ્ટા એક ટેકરીની ટોચે ઊભો છે તેની સન્મુખ થોડે છેટે
શરદના નિર્મળા નીરે બરપૂર એવી વિશાલપટ સરસ્વતી ઉતરથી
દક્ષિણે સંગામીર્ષ વહી જાય છે તેને પાર કરીને, આ તરફ વસતા
બરતો હમણા જ સામે કાઠે ઊતર્યા છે તેમની જોડે ટક્કર ઝીલવા
પશ્ચિમ તરફથી આવેલ બળવાન તૃત્સુઓ પશુ શસ્ત્રસજ્જ અને એક-
ચિત એવા, દૂર ઊભેલા દેખાય છે.

રણક્ષેત્રની પાછળના શિબિરમાથી યદુધ્રુમ આકારો વહતા હોય છે.
ત્યા મત્રેના ઉદ્ધોષ કરતા ઝડપિવરો પોતપોતાના પક્ષના વિજયને
કાળે ધૃષ્ટ દેવને આરાધે છે.

ઉભય પક્ષના મોધરાજો પડછદ ને વીર્ષસમૃદ્ધ છે, એમનો વર્ણ
ગોર, વાગ સોનેરી અને આખો બૂગચપડતી છે હરેક પોદો કવચ-
ટાપ અને સપૂર્ણ શસ્ત્રાસ્ત્રનો ધારનાર છે

પ્રત્યેક સેનાની બૃહદરચના અમુક અશે ગ્રામવાર, અમુક અશે

શાખાવાર ધર્મ છે તેમા દયદળ અને પાયદળ છે, સેનાપતિઓ ને સામંતો માટે રથો પશુ છે. રથીઓ સારથિને ડાબે પડખે ધનુષ્યનો ટંકાર કરતા ઉત્પુલ્લ નખને મુદતત્પર ઊભા છે.

એકેએક વૃત્ત અને જરત યોદ્ધો સોમરસના પાન વડે ચક્રચૂર બન્યો છે ને મુદના અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્રદેવનું આવાહન કરનારાં સૂક્તો ઉચ્ચારતો રણક્ષેત્રે સંચર્યો છે. મુદારબને વિલબ યાય તેમ તેમ મંત્રો-આરમાં વધારે વેગ અને ઉમતા અને અધીરતા પુરાય છે.

અતે રણવાદ્યો કુંકાયા, બેરી અને શંખના નાદ ધયા ... .. પશ્યછે ખેંચાઈ ને બાણો ફેંકાયા; તગવારો વીંઝાઈ-ભાલાં બિછાળ્યાં-પરશુઓ ઉગામાઈ-ગદાપ્રકારો પશુ મર્જનાપૂર્વક ચોપાસ થવા લાગ્યા...

૩

ધર્મવિષયમા ઋગ્વેદકાલીન આર્યબ્રજ આજની બ્રજ કરતાં કેટલીક જાગતોમા જુદી પડી આવે તેવી હતી—જે કે, આજના હિંદુ ધર્મના તથા તેના પંથોના તત્ત્વોમાંના કેટલાકનું મૂળ, શોધનારને એ વેદમાં જડે ખરું. પરંતુ એટલું તો લગભગ ચોક્કસ લાગે છે કે એ સમયે દેવોના મંદિર નહોતા ને મૂર્તિપૂજા પણ નહોતી; ૧૭ દેવવાર સપ્રદાયો હોવા સંભવ છે, ૧૮ પણ સપ્રદાયોના આતરકલહનાં તો ચિહ્ન પણ નથી, અને એ મત્સ્યમા પુરોહિતની સત્તા વિશે વિચાર કરીએ તો લાગે છે કે વર્ષાબેદ જેટલો હતો તેટલાએ પણ તીક્ષ્ણ સ્વરૂપ ધાર્યું નહોતું ૧૯ તેથી ખરું બ્રાહ્મણત્વ ઠેર ઠેર વિલસતું, પણ મધ્યકાલીન તથા અર્વાચીન હિંદુમા કેટલીક વાર જોઈએ છીએ તેવી બ્રાહ્મણનામીઓની બ્રાહ્મણશાહી તો ગ્જમાત્ર પણ નહોતી.

ત્યારે હવું શું ? અસ્તિપક્ષે એ ધર્મ કેવો હતો ? તે સ્વયમેવ સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટેલો કે સ્વાભાવિક ક્રમિક વિકાસ જેવું ? કે તેમા હવું ? પાપાણ્યુગના અન્ત્ય ને ઉપાન્ત્ય ભાગો દરમિયાન સપ્રસિધ્ધમાં

જીવવાદ ('એનિમિઝમ') પ્રવર્તે તો એમ કહી શકાય ૨૦ અર્ધસ રક્ષારી
 શિકારી દયાનો એ વારસો. એ વેળા કુરતની ગજળી અને મેલી ૨૧
 શક્તિઓ વચ્ચેનો ભેદ માનવી પહેલવહેલો શીખ્યો, અને પહેલીને
 ચઢાતા તથા ખીછથી ચેતનો ગહેતા, —નેને પિચ્કારતા શીખ્યો. આ
 મનોદયામાથી, ઝડવેદના પ્રત્યયુગ તથા મધ્યમયુગમાં તેણે વિશ્વપૂજનવાદ
 ('નેચરેલિઝમ') અને પછી બહુદેવવાદ ('પોલીથીઝમ') ખીલવ્યો.
 હોવાતું અનુમાન કરી શકાય છે એ વાદમાં વસ્તુતાએ ઝાઝો દેર નથી.
 બને આગળપાછળ થવા હોવાને બદલે સમગલીન પણ હોય. આ
 વાદોનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે, પેલી ગજળી શક્તિઓ — આકાશ
 અને વન્દિ, હિવા અને સૂર્ય અને વાયુ — હવે સામા અનુભવને અતે
 મનુષ્યોના સ્પર્શ જીવનને પણ સામદાયક અને સુખકારક માલૂમ પડવા-
 થી, એમને એકખીછથી જુદી, નિરનિરાગે સ્વરૂપે અને નામે ઓળખ-
 વા જોઈશે. મનુષ્યનો બુદ્ધિવિકાસ હવે થયેલો હોવાથી, તેના મનમાં
 કુદરતી રીતે જ એ ગૂઢ પ્રભાવભરી, સુખ અને લાજ આપનારી
 શક્તિઓ લણી વિસ્મયની, વિસ્મયમાયી માનની, માનમાથી પૂજ્યતાની,
 અને પૂજ્યતામાથી આત્મસમર્પણની વૃત્તિ યુગયુગાન્તરોના ગાગામાં
 કેળવાતી થઈ. આ છેલ્લી સમર્પણની ચિત્તવૃત્તિ સપ્તસિધુના સર્વ
 આર્યોમાં નહોતી, અમુકઅમુક આર્યો જેમની રસિકતા સમૃદ્ધ હતી
 તેમ જ કદમના પ્રગલ્ભ અને પ્રાગજ્ઞવલ હતી, તેમને જ એ વૃત્તિની
 કુદરતે બક્ષીસ કરેલી તેમણે એવી વિશુદ્ધ ગમસમાધિની પળોમાં એ
 અદ્ભુત શક્તિઓના જે જે સ્વરૂપ પોતપોતના આત્મામાં અનુભવ્યા
 — 'દીક્ષા' — તે સ્વરૂપનો મદિમા ગાનાર મત્રો તેમણે અતરની
 ઊછળતી અણુરોકાતી બિર્મિઓને પ્રસન્નપણે વચ થઈને રચ્યા આ
 સ્વરૂપગાનો મત્રદર્શન કહેવાયા અને તેના ગાનાર તે મત્રદ્રષ્ટાઓ કે
 ઋષિઓ કહેવાયા

જિયા કવિત્વથી સુઢાતા એ મત્રોમાં (જે મત્રોની બનેલી હમર

કરતાએ વધુ સૂકતોવાળી ઋગ્વેદસહિતા, એ તે સમયનું (પ્રાગિસુકાળ ૨૩૦૭૨થી પ્રા ૨૫૦૦ નું) એન્ડ્રુ-એક વિદ્યમાન વાડમય છે, તે મત્રોમા) આઘ ઋષિઓએ આકાશના દેવ વરુણનો, વન્દિના દેવ અગ્નિનો, મેઘના ધરવીર દેવ ઇન્દ્રનો, એમ જુદા જુદા દેવોનો મહિમા ગાયો છે, ૨૨ અને એ સર્વ દેવોને મરુકુડમાના સહસ્રશિખ અગ્નિ દ્વારા માદક સોમરસના નૈવેદ્ય સહિત અપાયલી ધૃતાહુતિઓ પહોંચે છે તથા તેઓ એનાથી સતૃપ્ત થઈ મરુ કરનાગને ધનધાન્યપુત્રાદિનો ઇચ્છાવર આપે છે એમ માન્ય છે.

૨. એ માન્યતાની સારાસારતા તપાસવાનું આ રથળ નથી, પરંતુ એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે એ નિઃશાન પ્રકૃતિપૂજા પ્રજાના એ સમયના મનોવિકાસને વાતાવરણને તથા જરૂરોને સર્વથા અનુરૂપ હતી

પછી એથી જૂનિકા આવી, તે સર્વાત્મવાદની (' પાન્થીઝમની ') પહેલાં જ્યાં સજીવતાનું આરોપણ અમુક છૂટક શક્તિઓમા થતું, ત્યાં હવે (નૂતનયુગમા-દસમા મહાજના ગ્યનાકાળમા) તેવું આરોપણ સમસ્ત વિશ્વમા વ્યાપેલી વિરાટ પુરુષની મહાશક્તિમા થયું આ સર્વાત્મવાદને આપણે પુરુષસૂકતમાની (ઋ ૧૦ ૬૦) સહસ્રશીર્ષ, સહસ્ર નેત્ર, સહસ્રપાદવાળા વિરાટની બબ્બ કલ્પનામા મૂર્ત થએલો જોઈએ છીએ પરંતુ આ વાદનો, (તેમ જ, હિરણ્યગર્ભ-પ્રજાપતિને ઉદ્દેશીને રચાયેલા સૂકત(ઋ ૧૦ ૧૨૧)-માના એક પ્રકારના એકેશ્વરવાદનો પણ) ઉદ્ભવ થયા પછી એ સપ્તસિંધુના આમ વર્ગમા તો (ને સારે જોવે અશે બિન-આમોમા પણ) અસહ જહુદેવવાદ જ પ્રચલિત રહ્યો હશે એમ માનવાને કારણ છે એ ન રહ્યો હોત તો, ઋગ્વેદ પછીના સમયમા પણ જહુદેવસક્ષિત યજુર્થાગાદિને લગતી જે વિશેષ અને સુકુલ સૂચનાઓ યજુર્વેદમા તથા આદિજુમયોમા અપાઈ, તેને માટે અવકાશ રહત નહિ, અને ખરું પૂછો તો, ઉપલા એ સૂકતોમા પણ અનેક દેવોનો ઇનકાગ નથી એટલો તેમનો અમુક રીતનો ગર્ભિત સ્વીકાર

છે એમ લાગે છે. મતલબ, ઋગ્વેદકાળમાં એક જ ધર્મની ભાવના અમુક ગણતર આર્યોના આત્મામાં ઊગી ખરી, પણ ઘટતા પ્રમાણમાં વિકસી નહિ, તેનો પૂર્ણ વિકાસ ઉપનિષદકાળ (પ્રા. ૧૫૦૦ આસપાસ) લગી નિર્ભર્યો નહોતો, એમ કહેવું અચોક્કશ નથી.

પાછળના સમયની ખીજ કેટલીક ધર્મભાવનાઓ પણ એ જ રીતે ઋગ્વેદમાં ખીજરૂપે, અને તેને લગતા શબ્દો ઘણું કરીને જુદા અર્થમાં વપરાયલા, જેવામાં આવે છે 'શ્રદ્ધ'નો અર્થ એ વેળા 'પ્રાર્થના' એટલો જ હતો, 'માયા' એટલે અસત્ય કે મિથ્યા ભાસ નહિ, પણ 'બેદી શક્તિ' એમ સમજાવતું, 'પુનઃ પુનરુન્નયમાના' શબ્દો વપરાયા છે, તે મનુષ્યના પુનર્જન્મ માટે નહિ પણ પ્રતિદિન થતા ઉપાના પુનર્જન્મને માટે, અને 'કર્મ'ને જન્માનુજન્મ મનુષ્યને વળગી રહેતા પાપપુણ્યના વિપાકના અર્થમાં નહિ, પણ ચરણ જન્મમાના જ ધર્મકાંડના, કર્મકાંડના, અર્થમાં ઋગ્વેદી આર્યો યોગતા વળી, તેઓમાના કેટલાક ગાનતા કે વરુણદેવની ઇચ્છાશ્રેય ઋતમાં એટલે કે સત્યમાં એટલે કે વિશ્વકર્મને યથાર્થ રીતે નિયમમાં રાખનાર શક્તિમાં નીતિ એટલે કે પાપની ક્ષમા અને પુણ્યના પારિતોષિકની ભાવના રહેલી છે.^{૨૩}

૪

આજના કોષ્ટ પણ સુખી ને મસ્કારી ગામડામાં હોષ શકે તેવું સામાજિક જીવન ઋગ્વેદસમયના મનુષ્યો જીવતા

એમનો નિવાસ સુધડાઈથી છૂટાછૂટા બાધેલા ધરોમાં હતો હરેક ધરના આગણા તરીકે કેટલીક છૂટી જમીન હતી પાછળ ગૌશાળા હતી, અને ઈટચૂનાની પાકી બાધણીના^{૨૪}, રીતસરના થાભનાછાંર વગેરે મહિતના એવા એકેએક ધરમાં ચરુશાળા પણ હતી પ્રત્યુગમાં અતિથય ઠહી હતી ત્યારે, તેનાથી રક્ષાના આ ધરોના અમુક ભાગો, બડકની જેમ, પૃથ્વીના પેટાળમાં પણ બાધવામાં આવતા

લોકોનું જીવન બહુ અંશે પશુપાલ તથા કૃષિકારનું હતું. તેના જીવનનું કાર્ય યથાચોગ્ય થવા માટે, તેનો દરેક વિભાગ બરાબર મંભાળાય એટલા સારું, એકેએક ધરધણીને પોતાની પાસે ધણું માણસોની જરૂર પડતી. તેવાં માણસો અંગનાં હોય તેમ વધુ સારું એ પશુ ત્યારના સંસારશાસ્ત્રીઓ સારી રીતે સમજતા. આ કારણથી તેમણે સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા સરજી. એ કુટુંબના મુખીના હાથમાં અમર્યાદિત સત્તા પશુ એ વખતના દેશકાલાનુસાર અપાર્થ હતી.

સગનપ્રથા તત્ત્વતઃ હાલના જેવી હતી એમ કહી શકાય. વર્ણભેદ નજેવો હતો ત્યાં સગી આત્મવર્ણુ સગનો પશુ પુષ્કળ થતા હોવાં જોઈએ. મનુ (ગ્રા ૨૮૦૦) છેક વૃત્તન યુગને અતિ પશુ એવા સગનની રજા અમુક મજોગોમા આપે છે, એ હકીકત સૂચવે છે કે આગલા એ યુગોમાં તો વર્ણુવર્ણુ વચ્ચેના સગન (જેટલે અંશે વર્ણુ હતા એમ કહી શકાય તેટલે અંશે) બહુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હશે.

સ્ત્રીની પદવી તેવું ગૌરવ સચવાય તેવી હતી, —એ કે રાજાને અનેક પત્નીઓની છૂટ હશે એમ લાગે છે.^{૨૫} સતીનો આવ પશુ શરૂ થયેલ —જે કે બળજબરીથી 'સતી' બાળવી પડે તેવું એ સમયનું પ્રમાણવન હતું નહિ.^{૨૬}

લોકોનો ખોરાક મોટે ભાગે નિરામિષ હતો.^{૨૭} તેઓ ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, બાજરા, ચોખા, દૂધની જુદી જુદી બનાવટો, કંદમૂળ અને ફળ ખાતા. પોશાકમાં હજી પાષાણયુગની જેમ, ચામડું—મૃગચર્મ જેવું, ને પાછળથી દક્ષિણનો સંસર્ગ થયા બાદ વ્યાઘ્રચર્મ વપરાતું. પશુ હાથકંતામણ અને હાથવણાટ^{૨૮} શોધાર્થ ચૂક્યાં હોવાથી, શય સૂતર અને બિનનાં કપડાં પશુ કાંતીવણીને બનાવતાં. વસ્ત્રવનો ઉપયોગ વિશેષે કરી વનવાસી તપસ્વીઓ વધારે કરતા હશે એમ માની શકીએ.

આટલો સંસ્કૃતિવિકાસ જે પ્રમાણ હોય તેને રથાનિક નેમ જ

વૈદિક વેપારરોજગાર તથા કારીગરી વિના ન ચાલ્યું હોય એ દેખીતું છે. પશ્ચિમો તથા ખીજા વેપારીઓએ પહેલાં રાજસમુદ્ર દ્વારા અને પછી હિંદી મહાસાગર દ્વારા, આર્યાવર્તનીર^{૨૬} સર્વ મુખ્ય પેદાશો અને કેટલેક અંશે સંસ્કૃતિ પણ દક્ષિણ હિંદ, બેંગ્લોન, એસીરિયા અને ખીસરમાં પહોંચાડી હતી. તેને અંગે સમુદ્રયાન પણ તેમણે કરવું પડ્યું.^{૩૦} એ જ રીતે તેમણે વહાણવટાનો ઉદ્યોગ પણ ખીલવેલો. ગૃહના તથા રાષ્ટ્રના ખીજા ઉદ્યોગો અને કારીગરીઓમાં હાથવણાટ, સોનારૂપાકામ તથા સુતારણુદાર અને કુંભારનાં કામો વગેરે ચાલુ થઇ ચૂક્યાં હતાં. ખનિજોમાં 'સોનારૂપા ઉપરાત લોહું', ઘણું કરીને તાંબુ, કદાચ સીસું, અને માણેક વગેરે રત્નો પણ જણાયલા. દેશમાં મુખ્ય ચલણ, ઋગ્વેદનું પાંચમું મંડલ સાક્ષી પૂરે છે તેમ, સોનાનું હતું.

રાજ્યવહીવટનો પ્રબંધ પણ રૂઢી રીતે થતો. પૂરતી વ્યવસ્થા સચવાતી અને નિયમસર મહેસૂલ ઉધરાવાતી.

યુદ્ધને સમયે રથોનો ઉપયોગ જેમ હાલમાં થતો, તેમ શાંતિને સમયે તેની સરતો ઢોઢાવીને આનંદ લેવાતો. ખીજા રમતોમાં જુગાર^{૩૧} એ વૈદિક આર્યની માનીતી રમત હતી. પડધમ, વાંસળા અને વીણા સહિતના સંગીતની અને નૃત્યની કલાઓ પણ જ્ઞાનપૂર્વક અને ઉત્સાહ-પૂર્વક કેળવાતી.^{૩૨} વળી પ્રજાકીય ઉત્સવો થતા-ધાર્મિક તેમ જ, લક્ષણીવેગાના ઉત્સવ જેવા, સામાજિક.^{૩૩} આ સર્વ ઉત્સવો વખતે પણ યજ્ઞ બલિદાન અને સોમયાન ખરાં, દેવોનાં મંત્ર વડે આવાહન અને તેમને સુખવૈભવ તથા સંતતિ માટેની પ્રાર્થનાઓ ખરી; નૃત્ય ખરાં, મિષ્ટાન્ન અને માંસયુક્ત મધુપર્ક સહિતની મીઠી મહેમાન-ગીરીઓ પણ ખરી.

પશુઓમાં ગાય અને બળદ; રથસ્વારી તથા હજી માટે ધોડા; ભાર વહેવાને ગધેડા ને અચ્ચર; બકરાં અને ઘેટાં; બેંસ, કૂતરાં, હાથી, હરણ,

કસ્તુરીમૃગ, સિંહ, રીંછ, સસલા, નાગિયા, વાઘરા, વરૂ, માપ, દેડકા, અને શિયાળ એટલા હતા મોર અને બાજ, હસ અને કપિંજલ, ધ્રુવડ પોપટ અને ગીધ, આ જગવેદકાળની પક્ષીસૃષ્ટિ, અને વડ, શમી, પળાશ, શામલી, ખદીર, શિશમ્પ, શેરડી અને કુશાસ, આ તથા આથી ૫ વિશાળ એ કાળની વનસ્પતિસૃષ્ટિ હતી.

આ પ્રકારની એ સપ્તસિધુ દેશની પ્રજા હતી તે એકદરે સ્વયં પૂર્ણ હતી, અને તેનું જીવન, આજથી વીસપચીસ હજાર વર્ષ પૂર્વના એ સમયમા પણ સરકાર અને સંસ્કૃતિની ભાવનામા એટલું પ્રાણવાન સુવિકસિત અને પ્રગતિમાન હતું કે આજની સૌથી 'સુધરેલી' પ્રજાઓને પણ એ ભાવનાના વિષયમાં કેન્દ્રાક ખરેખર અનુપમ પાઠો પઢાવી શકે

ટિપ્પણી (પ્ર ૧)

૧

૧ આજથી પચીસ હજાર વર્ષ આમા ૨૫૦૦૦-૧૬૨૮ (ઈ સ ના)= ૨૩૦૭૨ (ઈ. સ પૂર્વે) એ ૨૩૦૭૨ વર્ષ, તે જગવેદનો સમય (આ ગણતરી મુખ્યત્વે ડૉ દાસને અનુસરીને કરી છે) આના ત્રણ ભાગ એ વેદને આધારે જ (જુઓ જ ક ૩૨, (૧૩) અને ક ૨૧, (૫) ત્યા ત્રણ ભાગના નામો જ જ વર્ષસખ્યા નહિ) પામીશુ (૧) પૂર્વે અથવા પ્રત્યક્ષ મુગ, પ્રાગિમુકાળ (ઈ. સ. પૂર્વે) ૨૩૦૭૨થી પ્રા ૧૮૦૭૨ સુધીનો; (૧) મધ્યમયુગ, પ્રા ૧૮૦૭૨થી પ્રા ૧૦,૦૦૦ સુધીનો, અને નૂતનયુગ, પ્રા. ૧૦,૦૦૦ થી પ્રા ૨,૫૦૦ સુધીનો (જે કે યુરોપી વિદ્વાનો તો, આની પછી પણ ૬૫૨૧ વર્ષ, પ્રા ૧૫૦૦ આસપાસ, જગવેદ રચાયો એવો મત સામાન્ય રીતે ધરાવે છે) આ ત્રણ યુગો દરમિયાન જુદે જુદે કાળે વિવિધમાન જગવેદસ દિવા તથા તેની સર્વ દુષ્પ્રયોગ સ દિવાઓ રચાઈ હતી

પ્રત્યુત્પત્તિ અધ્યયન કે ગ્રીન્ (પ્રા ૨૦,૦૦૦ને સુમારે) ચરણમા ગાખાપ્રેસનો સમુદ્ર નદ્યવયો હોવો ભેઈજે, અને એ યુગના આખરી સત્કો મા (પ્રા. ૧૭,૫૦૦ને સુમારે) સૂર્યથી કેટલોક રાજપૂતાનાસમુદ્ર સોપાઈ ગયો

દેવો ભેદએ ને બાકીનો હાલના હિન્દી મહાસાગરમાં ઠલવાયો હોવો ભેદએ આ બંને બનાવો વખતે થયલા પ્રકૃતિશોભના સ્પર્શરસોના પડમાં જગ્ગેદના ઈન્દ્રપરાક્રમે વર્ણવતા પહેલા બે મહોમાથી ભરે છે એ મહાકારે એ શોભા વિશે જે જે કહે એમુસાબજી હરો તેને પરિણામે તેણે ધરતીને ધણુણી જગાનામુખીને કૃષ્ણા અને શિખરોને વૃદ્ધતા વર્ણવ્યા હોવા સંભવ છે આ ઉત્પાતોને પરિણામે રાજ-સમુદ્રના પાણી સમસિધુ પર ફરી વળ્યા હોય ને એ મહારેલ તે જ પુરાણોક્ત પ્રલય એવું પણ એક અનુમાન છે પ્રલય પહેલાના સો વર્ષમાં મોટી આગે લાગી ને જગતમાં ઘોર અધારે થયું એમ પુરાણાદિ કહે છે, એ વાત ઉપલી ઉત્પાત-ધટનાઓ સાથે પણ બધા બેસી ભય છે

જગ્ગેસૂક્તો આમ હનરો વર્ષ અગાઉ રચાયલા, ત્યારે એની ભાષા તે કોઈ પ્રકારની પ્રાગ્વૈદિક ભાષા હોવી ભેદએ. (આ ભાષાને આપણે 'મહાસસ્તુતની માતામહી' તરીકે બોળખી શકીએ એ અત્યપાવાણુયુગી સમસિધવી ભાષાની અને મહાસસ્તુત અર્થાત્ વૈદિક ભાષાની વચ્ચેના અકોડાકપ ભાષા હતી એમ માની શકાય). એ પ્રાગ્વૈદિક ભાષા વખત વીતતા અશ્વસમભતી થઈ એટલે તેમાંથી વિકસીને, વૈદિક સસ્તુત નૂતન યુગમાં (પ્રા ૧૦,૦૦૦-૨,૫૦૦) ધડાવા લાગી એમ કહ્યું જોઈ નથી, (જુઓ 'જગ્ગેદિક ઇંડિયા' પૃ ૪૮)

૨ આ સિવાય, બુન્દીસ્તાનનો થોડો (ત્યારની ક્રમાં, અત્યારની મધુન નદી સુધીનો) ને કેટલોક ભાગ અક્ષાનીસ્તાનનો પણ થણુ કરીને ખરો.

૩ આ સાત નામો સળધી પૂરતું ઐકમત્ય નથી અહીં જે સાત સ્વીકાર્યા છે તેનો મુખ્ય આધાર 'જગ્ગેદિક ઇંડિયા' (પૃ ૩૩-૩૪) પર છે.

મહાન અને મહિમાવતી સસ્તવતીનું નામ બદલાયું છે તેમ આને તેનો પ્રવાહ પણ ફીડવગ-એ સમયને મુકાબલે-ચરો છે બાકીની નદીઓમાં, સિંધુ સિવાયની સવના નામ નવા થયા છે અને પ્રવાહના સ્થળમાં ફેર પડ્યો છે, પણ એક દર વિસ્તારમાં ખાસ ફેર નથી

૪ આ વચણુ એટલે પુરાણોમાના જગના દેવ નહિ, પણ ઘા-દેવ, અતરીફાના દેવ, આ બીજે અર્થે જ જગ્ગેદને અભિમત છે આકારમાંથી

પુષ્કળ શ્રદ્ધિ થતા, સિદ્ધિપ્રવાહને જે સરળતા યાચ તેને લીધે, એને “ સાક્ષાત્ વરુણદેવે માતૃ” કરી આપ્યો.” એમ પ્રચીની કહી શકાય.

૫ દર્શના મંડળના પચીતેરમા સૂક્તનો આ સાર છે

૧ જુઓ અનુક્રમે સૂક્ત ૩, ૧૧ અને ૯૫

૭ જુઓ ઋ ૧: ૫૬, (૨)

૮. રાજ-સમુદ્ર=રાજપૂતાનાને ઠેકાણે હતો તે સમુદ્ર, યગા-સમુદ્ર= યજામદેશમાં, બિહારના જાગને ઠેકાણે હતો તે સમુદ્ર રાજસમુદ્ર હતો ત્યાં લગીસાતે નદીઓ તેને જ મળતી થઈ, તેને રચાને રણ થયું તેમા સરસ્વતી મળી, ને સિધુમા લળીને સિધમા થઈને બામીની પાચ અરબીસમુદ્રમા મળવા લાગી.

૯ આ પાચ ભતો જુદા જુદા રાજ્યો દેહળ જુદા જુદા રાજ્યોમા વસતી, પણ ધર્મભાવનાએ ને વિદ્યાસદશાએ એકરૂપ જેવી હતી એમના સામાજિક રિવાજ ને ભાષા પણ એક-પાચે ભત સોમયાગી ને ઇન્દ્રયાજક, તેથી જે આર્યો તેવા થાગી અને થાજક નહોતા, તે આર્યો એમના દુરમન (=દાસ, દત્ત)-’ ઋ ઇડિયા ’ પૃ ૧૧૮

૨

૧૦ પાચ ભતિઓ કદ દત્તી, એ વિગે વિદ્વાનોમા મતભેદ છે. ભરતાદિક આ નામ ડો દાસને અનુસરી સ્વીકાર્યા છે એમણે જીવમુદ્ર ખીજી નામ થકુ, તથા ખીજી નાની ભતિઓના નામ પુરુ તથા ચેદી, એ રીતે આપ્યા છે ‘ ઋ ઇડિયા ’ પૃ ૧૫) શ્રે ત્રિવેદક ઋ ૧: ૧૦૮ (૮) ને આધારે પાચ નામ આ રીતે ગણાવે છે થકુ, દર્વસુ, દ્રહુ, અનુ પુર, એટલે પ્રજામાં દયાવાત રાજના પાચ પુત્રોમાંથી જ તેઓ ‘ પચજના ’ નો સભવ ગણે છે (ઋ ૧ ૧૧, (૧૨) પણ નેવુ.)

૧૧. સપ વટ્યો, તે પાછળથી, દાસરાજવિગ્રહ વખતે ન્યારે (વત્સુ ભરત કરતા. વિરુદ્ધ અનુ-દ્રહુ-દર્વસુ ભતિઓ ગોઠવાયેલી) એમ માની-શકાય ગુરુ પણ, પહેલા તો, ભરતવત્સુના વસિષ્ઠ જ હતા

૧૨. દરયુ એટલે હિ દત્તી કોઈ અસલ વતની મમ, અથવા તો દ્રવિડો, એ મત હવે અસ્વીકાર્ય થતો જાય છે આ યુરતટમા સ્વીકારેલ મત-જેને માટે ડો દાસ, રા પાવગી, રા કમ્પીનાથ શાસ્ત્રી દેલે અને જુદ ઋ વેનો

આધાર છે, કેમ કે તેમા આર્યો હિંદ બહારથી આવ્યાનું લખ્યું નથી. તેનું સૂચન પણ નથી સરખાવે “આર્યો હિંદ બહારથી હિંદમા આવ્યાનો એક રેખામાત્ર ઉલ્લેખ પણ [જગ] વેદમા ઉપલબ્ધ થતો નથી ” (આ બા દ્રવ ‘પૌરાણિક ઇતિહાસ’ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જુલાઈ ૧૮૨૪, પૃ ૧૧, પૂર્તિનું) આ પ્રમાણે, હિંદમા અસલ વતની કેમ આર્ય સિવાયની બીજી હાલી નહિ ને ઉત્તર હિંદ તથા દક્ષિણ હિંદ વચ્ચે જગવેદના આદ્ય સૂક્તોને સમયે સમુદ્રો હતા એમ બુસ્તરવિદ્યાના તથા જગવેદમાના પ્રમાણો મળે છે. (જુઓ ‘જગ વેદિક ઇતિહાસ’, - ખાસ કરી પ્ર ૧-૪), તેથી જગવેદના આદ્ય સમયમા દ્રવિડો સપ્તસિધુમા આવે કયાથી, ને દરયુઓ તરીકે બોળખાય કયાથી ? દરયુની ઉત્પત્તિ વિશે ડો. દાસનો અભિપ્રાય એવો છે કે, તેઓ હતા તો આર્યો જ: કા તો સરકારવિકાસમા પછાત પડી ગયેલા ને તેથી પ્રગતિમાન સંસ્કારી આર્યોના તિરસ્કાર પામેલા આર્યો, અથવા તો, અત્યંત સમય લગી સપળા આર્યોની સરકારકક્ષા એકસરખી જ હોય, સૌએ એકત્ર રહી વેદધર્મ રચ્યો, ખીલવ્યો ને પાળ્યો હોય, અને એ સમયબિંદુએ પહોંચ્યા પછી, જે આર્યોએ કોઈ પણ કસ્ટે વેદધર્મ સામે બડ ક્યું હોય, તે આર્યો દરયુ લેખે ધિક્કારાવા થયા હોય આર્યોના મૂળ વતન સળધી જે જુદા જુદા મત છે તેનું સૌથી દ્રઢ ને સ્પષ્ટ તારણ આ લખનારે ગુજરાતીમા એક જ રચ્યે, તે રા. માનસાહર ખીતાબરદાસ મહેતાને દાવે થયેલું, એયુ છે (જુઓ ઓગસ્ટ ૧૮૨૦ના ‘ચેતન મા-પૃ ૧૦૪-એમની લેખ માળા: ‘વેદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ અથવા દાસરાજ વિમલ.’).

૧૩. આની પહેલાં માતૃવેદ્ર કુંદુખસરયા પ્રવર્તી હોવાનું કટલાક (જેમ કે, મિરવૉલ્ડ) માને છે, કોઈ તો, છેક બ્રાહ્મસમ્ય (પ્રા. ૧૫૦૦ આસપાસ) લગી એ ચાલુ હોવાનું પણ કહે છે

૧૪. અતિનવિ વચ્ચે અસવર્ણ કે અસખતીય લગ્નપ્રથા પણ દરો, તથા એમને એકત્ર રાખનાર જન્મનું, લાપાનું ને રીતરિવાજનું બધન હતું એમ મિરવૉલ્ડ કહે છે.

૧૫ એવા વિચારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જ મા નથી, પણ પુરાણોમા-જે

વેદક સ્તીન ચિત્ર આપે છે તેમા-મળે છે એ હકીકતને આધારે જ ખડક-
ઉડેનું કાલ્પનિક યુદ્ધ-ચિત્ર દોષું છે

૧૬ જર એટલે એ વેળા મુખ્યત્વે પશુધન, માચના ધણુ

૩

૧૭ મૂર્તિપૂજા નહોતી એવી વિદ્વાનોની જાણમતી છે, પણ એ હતી જ,
એવું પ્રતિપાદન કરવાનો એક નોંધવાનું પ્રયત્ન રા બી સી બટાચાર્
“ ઇન્ડિયન ઇમેન્સ ” (૧૯૨૧) મા કર્યો છે, II નિશ્ચય એવો.

૧૮ આ મત રા માન્ય કર પીતાબરત્તસ મહેતાનો છે અને એમની
જેઠેની વાતચીતમાંથી લેખકે જણાવે છે એ મતાનુસાર પહેલો અમિષપ્રદાય
પછી ઈન્દ્રા-વરુણ મિત્ર વરુણ અશ્વિનો આદિનો સપ્રદાય એવો ક્રમ હોવાનું
સ્વીકાર્ય છે વેદકાલમા એક સમયખિન્નુએ ‘ હેનૌથીજમ ’ (અમુક દેવ
અમુક સમયે કે અમુક કુળમા સર્વમેષ દેવ ગણાતો, એ વા.) પ્રવર્તતું
(જુઓ મિર્ચે ૬૩, પૃ ૧૦૮), તે આવા સપ્ર (પીતરજનું પરિણામ હોવું
એ એમ આ લેખક ધારે છે

૧૯ આ કથનના સમયનમા, તેમ જ આ પ્રકારના-ને વિશેષ કરી
તેના આ ગ્રીષ્મ ખડકના-વિષયને અંગે, ૨૨ મણિયકર ર બહુકૃત ‘ શિક્ષણ
નો ઉત્તિદાસ ’ માની નીચેની કડિકા (જેને માટે મુખ્ય આધાર એમણે
રમેશચંદ્ર દત્તાના ‘ હિસ્ટરી ઓફ સિવિલિઝેશન ઇન એન્ડેન્ટ ઇન્ડિયા નો
છીધો છે) ધ્યાનપૂર્વક વાચવા જેવી છે

જાતિમેદ ખિલકુલ ન હતો બધા આર્થો દેવાની સ્મૃતિ કરી શકતા,
અને બધાને હવિ અર્પવાનો અધિકાર હતો પ્રકૃતિનાં બળ અને
મબીર સ્વરૂપોના દર્શનથી હિતમ કલ્પનાશક્તિવાળા અને વિશુદ્ધ
હૃદયના નૈપિયોર્માં કવિત્વની પ્રેરણા થઇ આવતી, અને તેઓ સરસ
અને આકર્ષક વાણીમા મત્રો રચતા. એ દુરના સમયમાં પણ ઓઝો
જ્ઞાનની અનધિકારી હતી એવું માલુમ પડતું નથી જે પરિત્ર આર્થો
મત્રો રચતી, યજ્ઞ કરતી, અને વિવાહિત દંપતીનો યોગ્ય સંબંધ રહે
તેટલા માટે અમિદેવની પ્રાર્થના કરતી, તે વિશ્વવારાણું હજી સુધી

હિંદુઓને વિરમરણ થયું નથી, અને ઋગ્વેદના ઋષિઓની સાથે ખીચ ઘણી આર્યોઓના નામ એટલા જ પ્રસિદ્ધ છે. જે ઋષિઓએ પ્રથમ મત્રો રચેલા, તેમના કુટુંબોમાં એ મત્રોનો ઘોષ સેકડો વર્ષો સુધી પ્રચલિત રહેલો. ઋત્સમઃ [ભૃગુકુલના], વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, અત્રિ, મારકાન્દ, વસિષ્ઠ, કણ્વ અને અગિરાએ ઋગ્વેદના પહેલા અને છેલ્લા મંડલ સિવાય બાકીના આઠ મંડલો રચેલા; અને એ કુટુંબના વૈદી બાળકમાં અદ્વૈતધારણશક્તિ દેખાય ત્યારથી એ પવિત્ર મત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કરાવતા. (૧૮૬૫ની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૦)

૧૦. એ વાદ પાપાહ્વાનર યુગની શરૂઆતમાં પણ ચાલુ રહ્યો હોય; કેમ કે એ શરૂઆતવેળા એટલે કે પ્રત્યયુગમાં જે એ નવા વાદ પ્રગટ્ય, તેણે ખીજ તો એ જૂના જીવવાદમાં જ હતું એ સ્પષ્ટ છે તેથી, જીવવાદનું વિકસિત રૂપ એ પ્રત્યયુગારંભનો આર્થ 'ધર્મ' હશે એમ ધારણ બોલું નથી.

૧૧. આ મેલી શક્તિઓ તે આકાશને દાકી હક અધારે કરનાર વૃત્ત વગેરે જેવી હરિત સમિતિઓ—'અમુરો'.

૧૨. દેવોના લક્ષણાદિનું વર્ણન (તથા પિતૃજાતની વિગતો) આગળ આ ગ્રંથના 'ધર્મભાવના' પ્રકરણમાં આવશે.

૧૩. આ કડિકામાંની કડીકતો ત્રિવૈદિકના 'રીક્ષિત્વતઃ ઓક્ષ ઋગ્વેદના પૃ. ૩૪૦-૪૧માંથી લીધી છે.

૧૪. આવા ધરો જૂજ, ને મારમાદીના કાયા ધર વધારે દેવોનો સંભવ છે, પણ પાઠા ધરો બાધવાના સાધન ને આવડત એ લોકોમાં હવા, એ અતાવવાનો જ અહીં આરાધ છે.

૧૫. જુઓ મહુમદાર 'હિન્દુ હિસ્ટરી'; પૃ. ૧૬૨-૧૩ ઋગ્વેદી આર્યો પિતૃજાત પણ કરતા. (જુઓ ઋ. ૧૦ ૧૫ અને ૧૬, તેમ જ, ત્રિવૈદિક: પૃ. ૩૧૬ ને પછી)

૧૬. જેમાંથી વિધવાના પુનર્વ્રજની સમિતિ મળે એવી ઋચા (ઋ. ૧૦ ૧૮, (૮). અને 'શર્ધુલ ઓક્ષ ઇડિયા' વા ૧૮-૨-૧૬૨૮, પૃ. ૧૬.) આ વેદમાં છે એવું એક પક્ષ કહે છે, બીજો, એ જ ઋચામાં એવી સમિતિ

નથી, એ તો માત્ર સ્ત્રી થવા ચિતાએ ચટ્ટેલી વિધવાને પાછી ધર લાવવાની વાત છે, એમ કહે છે.

૨૭. મર્યાદિત મૌસાદારની છટ, દવાને અંગે તેમજ યજ્ઞવેળા, દત્તી-કેન્દ્ર માસ ખવાતું, ને કયા કયા પ્રસંગમાં, તેની વિગત માટે જુઓ- 'ઋગ્વેદિક ઇડિયા' પૃ. ૭૪-૭૬.

૨૮. નવજીવન-પ્રકારાનર્મદિરે પ્રકાશિત " ખાદી નિબંધ 'ના પહેલા પ્રકરણમાં આ વિષયનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન દિવંદનો રશ્મિ ઉત્તિહાસ છે એ જિજ્ઞાસુએ એવો ઋગ્વેદમાં કાતવાવણુવાના અનુલક્ષણ કયા છે, અને કયા પ્રકારના છે, એ બધું મજકુર પુસ્તકના પૃ ૫-૭માં આપેલું છે.

૨૯. ' આર્યાવર્તની ' એટલે કે આખા ઉત્તર દિવંદની, માત્ર સપ્તસિધુ-ની નહિ, આર્યાવર્ત રાજવાણું આ વિધાન એવી સમજથી ક્યું છે કે રાજ-સમુદ્ર અદરથ થયા પછી આર્યે પ્રભુ ગંગાપ્રદેશમાં પણ પ્રસરી, ત્યાં વિરોધ સંસ્કૃતિવિકાસ સાધ્યો, અને આ નવી તેમજ સપ્તસિધુવાળી નૃની સંસ્કૃતિને પશ્ચિમગેરેએ ઠેરઠેર ફેલાવી.

૩૦. સમુદ્રયાન અને પરદેશગમન પરનો પ્રતિબંધ બૌદ્ધ ધર્મનું ભેર વધુ ત્યારે, તેનાથી વૈદિક ધર્મને રક્ષવાના યથાભય, દંશકાળની આસપાસ મુકાવે શરૂ થયો હોવો એમ એમને તેવો પ્રતિબંધ ઋગ્વેદમાં બિલકુલ છે નહિ. એથી જીવદું, ઋગ્વેદી આર્યો દીઠ પ્રમાણમાં સમુદ્ર ખેડનાર હશે એમ લાગે છે. (જુઓ ઋ ૫ ૧; (૧૧૬) અને ઋ. ૪ ૫૫) અને 'ઋગ્વેદિક ઇડિયા' પૃ ૩૧-૩૨.

૩૧. જુઓ મેકડોનલ્ડ 'ઇડિયા' ૪ પાર્ટ' પૃ. ૩૬ નંબર

૩૨. ચિત્ર અને ચિત્રપત્રી કલાઓ ઋગ્વેદસમયમાં હોવાના ચિહ્ન મળતા નથી. દિવંદના મધ્ય પાષાણયુગમાં એ કલાઓ શરૂ થઈ હોય તો પણ સળગ વિકાસ થયો દેખાતો નથી ખરી હિંદી કલા (ચિત્ર ને ચિત્રપત્રી) બૌદ્ધકાલથી જ.

૩૩. જુઓ મલુમદાર: ' હિન્દુ હિસ્ટરી ' પૃ. ૧૬૪.-ઋગ્વેદસમયના વાડમયનો અછડતો ઉદ્દેગ આ પ્રકરણના ગ્રીન્ડ ખડકમાં એની ચોથી ક ટિકામાં છે, કેટલીક વિગતો ગ્રંથના છેલ્લા પ્રકરણમાં આવશે,

પ્રકરણ બીજું^૧

એ પ્રજાનાં સંસ્થાનો અને શાખાઓ

[આ કથાત્મક વૃત્તાવના અહીં અચરપમા છેડી દીધેલા સૌથી પહેલાં એ પ્રકરણમાં પૃથ્વીના ઘડતરની તથા માનવજાતિની ઉત્પત્તિની કથા હતી; બીજું, જે અંગ્રીકોને કર્તાએ મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યા છે તદનુસાર, આર્યજાતિનું આદિનિવાસસ્થાન સપ્તસિંધુ હતું, એ પ્રદેશની ઉપરની એ અતિપ્રાચીન સમયમાં સમુદ્રો હતા, એ સમય આજથી એપાચ લાખ વર્ષ પહેલાંનો હતો, જાગ્રેદ પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાં રચાયેલો હતો, અથવા જ્યાં જ્યાં 'પ્રા' સહા છે, ત્યાં તે પ્રાણીશૂન્ય એટલે કે હાથગ્રિસ્તની પૂર્વેના કાળ માટે સમજવી, દીધેલા જે આક પ્રકરણમાં છે તેની લીધે પાનાને છેડે નહિ પણ પ્રકરણને છેડેના પરિશિષ્ટમાં આકાર આપી છે.]

ऐतद्दृष्टवन्मृतस्य सकाशदप्रमत्तमनः ।

एवं स्व चरेत्र शिञ्जेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा^૨ ॥

મનુસ્મૃતિ: જ. ૨, શ્લો. ૨૦.

આર્ય પ્રજાના નિષ્કમણો("એમિગ્રેન્સ")એ ખીસર, ઈરાન, જુદીઆ, શીસ અને રોમને સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ આપ્યો, તે હું જતાવવા માગુ છું.
હું નકોલીઅટ્ટૂત 'લ બિબ્લ દા લાદ.'

૧

અલ્લ સ્મૃતિકારનો એ શ્લોક તો જરા મોડેથી રચાયો. એમણે જ્ઞાતવર્તના એક આલણો પાસેથી મુચરિત શીખવાનો આદેશ પૃથ્વીમારના માનવીઓને દીધો એ તો આશરે પ્રા.

૨૮૦૦મા ઇ. પશ્ચ સંસ્કૃતિઓની ભાગ્યવિધાત્રીએ ત્યાર પહેલાં હજારો વર્ષો એ વસ્તુને ઇતિહાસની હકીકત તરીકે જીવનમાં સિદ્ધ કરી હતી વળી, કાલના અને કર્તાના ભેદ સિવાયનો કેટલોક ભેદ પણ આ હકીકત અને પેલા આદેશ વચ્ચે હતો. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં તેમ જ (મનુ પહેલાના) ઋગ્વેદના સમય (ઇ. પ્રા. ૨૩,૦૭૨)માં જે જે આર્યોએ ‘અમ્રજન્મા’ તરીકે, જુદાજુદા જમાનામાં, પૃથ્વીને વિશે આર્યત્વની જ્યોત જમવવા માડી, તેઓ (વર્ણો એ વેળા જંધાયેલા નહિ તેથી) કેવળ બ્રાહ્મણ નહોતા, સરકારની ચઢવિતર દયામાં હતા, અને માત્ર બ્રહ્માવર્તના નહિ પણ આખા સપ્તસિંધુ પ્રદેશના નિરનિરાળા પ્રાંતના નિવસીઓ હતા. એમના સાહસિક અને શૌર્યદિત નિષ્ક્રમણોની કથા જેટલી જૂની છે, રિવિધત્તી છે અને અદ્વિતીય છે, તેટલી જ યુગાન્તરોના કાટ નીચે દટાયેલી છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર અશક્ય જેવો છે. આમ હતા તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા અને અથાક વિદ્વાનોના પુગ્ગિર પ્રકાશના જે થોડા કિશોર કાળની એ જાડી, અધરી, ડુર્ગમ ગુફાઓ માં આજ સુધી નાખ્યા છે તેની મદદથી, પ્રાચીનતમ યુગના અને ઐશિયા-આફ્રિકાના કેટલાક ભાગોમાં આર્યોની જાતિ ભાષા કે સંસ્કૃતિનો જે પ્રભાવ પડેલો, તેની જાખી કરવાનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીશું.

પાંચ લાખ વર્ષ પર એટલે કે છેલ્લા પાંચાણયુગ (‘નીઓલિથિક એજ’) દરમિયાન સપ્તસિંધુની પ્રજનો^૨ વિકાસ ઉત્પતિમય હતો એ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં, આજથી આસરે અઢીલાખ વર્ષ પર આર્ય દેશમાંથી આર્ય જાતિનાં અનુજોનુ સૌથી પહેલું નિષ્ક્રમણ હાલના યુરપ ભણી થયું હતું. એ દેશત્યાગનું કારણ એવું કંઈપી શકાય છે કે જાતિના અમુક વધારે મહેન્ટુ, વધારે પ્રવલ્લ વધારે બુદ્ધિમાન અને ચચળ વર્ગોએ સિકરીદશા છોડીને ખેડૂતદશાની હિચ્ચતર સંસ્કૃતિ તે કાળે ખીલવવા માડી, પણ તે દિશ્યાલર્થ એ ગુણો

વિનાના ફેટલાક વર્ગો,^૧ તે યુગના 'પછાત વર્ગો,' સામેલ થઈ શક્યા નહોતા. આ વર્ગોને શિકારીની અને ધમધુશીલોની જૂની જિંદગી વધારે પ્રિય હતી. પણ એ જ કારણથી, સમસિંધુમાં તેમને માટે હવે સ્થાન નહોતું. ત્યાં સ્થાન નહોતું એ જોય હકીકત હતી, તેમ જ, ખીજી કોઈક રીતે વર્ગવિકાસ અને તેને માન્ય એવો જીવન-વિકાસ સાધ્યા વિના છૂટકો નહોતો એ પણ પ્રતિદિન વધારે સ્પષ્ટ થવા માંડ્યું હતું. આથી એ પુરાતન આપણા વર્ગોએ દેશ છોડી પરદેશ ખેડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પરદેશ ખેડવો એ તો નહોતો, પણ કંઈ દિશામાં ? અને કયે માર્ગે ? વાયવ્ય ખૂણા સિવાય તો દેશને ફરતો બધી બાજુ ફરિયો હતો : નીચે ગંગાસમુદ્ર અને રાજસમુદ્ર હતા; ઉપર મધ્ય એશિયાના બે જૂમધ્ય^૨ સમુદ્રોના પાણી સમસિંધુને વીંટતા વિસ્તરેલા હતા. પણ એ સર્વે જલમાર્ગો આપણા સાહસિકોને નકામા હતા, કેમ કે વહાણવટાથી તેઓ સાવ અજાણ હતા.^૩ આ સંજોગોમાં, વાયવ્યનો જમીન માર્ગ જ એમને માટે ખુલ્લો હતો. એ દિશામાં તેમણે હેમન્ત ઋતુને^૪ એક મોટે મજરકે પ્રયાણ કર્યું.

માનવીના પૃથ્વીજીવનનો એ કદાચ સૌથી પહેલો મહાપ્રસંગ. તેનું દૃશ્ય કેવું હશે ?

સરહદનો પહાડી મુલક; તેના ટેકરાળ પ્રદેશોમાં સંતાકુકડી રમતો ઉપાનો આછો શો પ્રકાશ; અને ઉપાની વાણીમય સ્વૃતિથી તો કદાચ હજી અજાણ, પણ તેની સૂક્ષ્મ દિવ્યતા આત્મભોમે અનુભવતા એ સેંકડો હિમતેજહાદુર મુસાફરોની-શિકારી કે જમતારામના વેશમાં સળગ ચએલાઓની-મેદની : આપું એ દૃશ્યને આપણે કલ્પી શકીએ.

ખીણોમાં ને શિખરો પર તેમ મુસાફરોના અંતરમાં પણ અધકાર-પ્રકાશની વિલક્ષણ રમત રમાતી હશે અધકાર—વતનત્યાગના શોકનો

અને ભાવિની ચિતાનો, પ્રકાશ—સાદસજ્જનિત ઉલ્લાસનો, પુરુષાર્થપ્રેરિત શ્રદ્ધાનો, ગમે તેવા પ્રતિદૂષણ પરદેશને પણ સ્વદેશ કરી લેવા તત્પરતા અને આત્મગુણનો.

એવી જિમ્મિઓ હૈયે ધારતા એ પ્રથમ નિષ્કમલુકારોએ પોતાના વહાલા પશુઓ, છૂંકતૂટક ઘરવખરી અને પથ્થરના સુધક હથિયારો સહિત સમસિધુના પ્રદેશ એ યાદગાર પ્રભાતે છોડ્યો.

એ પ્રદેશભાષી નીકળ્યા પછી મહિનાઓ લગી તેઓ પશ્ચિમમાં આગળ વધ્યા કયાં. વચ્ચેરચ્ચે, જ્યાં સારો અને પૂરતો ધાસચારો ઢોરોને મળી રહે ત્યાં તેઓ મુકામ કરતા, જ્યારે જ્યારે મગે ત્યારે રાત્રી પશુપખીને ભારી તેનો ખોરાકપોષાકમાં ઉપયોગ કરતા અને વર્તમાનના કુખસુખ તથા ભવિષ્યની સુખશોધના વિચારો અવકાશ મળ્યે એકત્ર બેસી કગતા.

વિચારોની એ આપણે કદાચ બાધામ યતી હશે ? જવામ બહુ નિશ્ચિત રૂપનો અપાય તેમ નથી પણ એટલું તો દેખીતું છે કે એ બાધા, વિચ્છેદન-સગ્વે બાધાની માનામહી સમાન હોવી જોઈએ ખીજી રીતે કહીએ તો, પાછળથી જે કૃષ્ણકાષ્ણ વૃક્ષ બન્યું તેના-વૈદિક સંસ્કૃતનાં-ખીજ તે આજ નિષ્કમલુકારોની બાધામાં હોવા જોઈએ તેમણે સમસિધુ તમ્યે. પણ સમસિધુની એ પાપાલ્યુયુગી બાધાને તથા જેવીજેટલી અસ્ફુટિ ત્યાં એ કાળે હતી તેને અમુક ચતકો લગી તો તેના મૂળ સ્વરૂપે જ જાગવી હોય એ તદ્દન સંભવિત બધું કુદરતી છે.

એ પ્રકારના જીવન, બાધા અને સંસ્કાર સાથે તેઓ દાલના પશ્ચિમ એશિયાની ઉપલી કોરના પ્રદેશમાં પહોંચ્યા એમ્ને સુધી પહોંચ્યા ત્યારે, પોતે ચાલ્યા આવેલ તે જ માર્ગે યદને એક બીજા,

પેતાની જેવા જ નિષ્કમણુપ્રવાહનો સંગમ પેતાના પ્રવાહમાં એમણે
બળવા દેવો પડ્યો. આ નવો પ્રવાહ તે, પ્રાગૈતિહાસિક મોગોલિયામાંથી
ચીનાઓને હાથે હાંકી કઢાયલા મોગોલો અને તુરાનીઓનો. મોગો-
લિયાથી પશ્ચિમ એશિયા સુધી જે સીધી લીટી દોરી શકાય તે લીટીને
રસ્તે, એશિયાર્ધ ભૂમધ્યેને કાંઠે કાંઠે, આ ભ્રમણુશીલ લોકો પણ ધણા
શતકો દરમિયાન ચારા અને ચિકારની શોધમાં ભ્રમતારખડતા આગળ
વધ્યા હતા. તેઓ સસસિંધુમાંથી નીકળેલા ભ્રમણુઓ (' નેમેડ્ઝ ')
કરતાં સંખ્યામાં (અને વખતે બાહુબળમાં પણ) ચઢિયાતા હોવા
જોઈએ. તેમ ન હોત તો, જે પ્રવાહો મળ્યા પછી પ્રમાણમાં થોડે જ
મમથે, સસસિંધવી ભ્રમણુઓ સ્વતંત્ર જાતિ તરીકે લોપાધ ગયા—આય^૧
અને મોગોલના આંતરવિવાહને પરિણામે, તેમ જ જે જાતો વચ્ચે જે
વિગ્રહો પણ થયા વિના નહિ ગયા હોય તેને પરિણામે, જે એક જ
જાતિ ટકી શકી તેમાં મોગોલ તરફ એ જ પ્રધાન તરફ રહ્યું,—એ
બનાવ માટે કરો. અવકાશ હોત નહિ ગમે તેમ, પણ ઉભયનાં મિત્રણુ-
થી ઊપજેલી જે એક જ જાતિ (અને જેનું નવું નામ ' કેન્ટ '
જાતિ હતું, તે) હવે પ્રાગૈતિહાસિક યુરપ તરફ આગળ ધપતી હતી
તેમાં આય^૧ રુધિરનો અંશ નહિવત્ હતો એટલું તો જાતિશાસ્ત્રના તથા
માનવવંશશાસ્ત્રના ધીર અભ્યાસીઓના પ્રમાણે પરથી કહી શકાય તેમ છે.

રુધિર એ રીતે મુખ્યત્વે અનાયર્^૨ હતું, પણ ભાષા અને
સંસ્કારનું શું ? એ આયર્^૨માં હતા કે અનાયર્^૨માં ?

અર્વાચીન યુરપની પ્રજાઓ જેમાંથી ધડાછ છે, તે વિવિધ જાતિ-
ઓનાં અને તેમની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાષાઓનાં અત્યંત ઝીલુવટમયી
સંશોધન પછી, તે તે વિષયોના તદ્દવિદોએ જે અગત્યનાં અનુમાન
બાખ્યાં છે. (૧) એ જાતિઓના પૂર્વજોમાં ત્રણ પ્રાગૈતિહાસિક જાતોના
મિશ્રણ થયાં હોવા સંભવ છે. પહેલી જે જાતો તે, મૂળે આફ્રિકા-

વાસી એવા લંબમથ્યા ઇબેરિયનો અને તેવા જ કેન્સ્ટાડો; અને ત્રીજી જાત તે, યોડમથ્યા ને મૂળે એશિયાવાસી એવા કેલ્ટોની (જિર્ડે આર્મ' ને મોગોલ જમણીઓના ઉપયુક્ત મિશ્રણમાંથી પેદા થએલ જાતની). આ કેલ્ટિક જાતે જ, યુરપમાં પચરાઇને પ્રમાણમાં વધુ જમલી એવી ઇબેરિયન અને કેન્સ્ટાડ જાતોમાં વર્તીઓછા પ્રચાર પોતાના મંસ્કારને! અને ભાષાનો હયો હતો. (૨) કેલ્ટો એ રીતે જે ભાષા એશિયામાંથી પોતાની જોડે લાવ્યા હતા, અને જેના થોડા ભાગપાત્ર્યા પશુ ખરા અવશેષો આજના એટલિટન ને આયર્લંડ, બેલ્જિયમ અને કેન્સ્ટાડ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લંડ અને ઇટલીની ભાષાઓમાં મળે છે, તે કેલ્ટિક ભાષાને સંસ્કૃતના પૂર્વોવતાર સમાન કોઇક ભાષા જોડે કેટલુંક સંગીન સામ્ય હતું.

આ સામ્યનો ખુલાસો શા હોઇ શકે? ગ્રીકવેદન દ્વારા સંસ્કૃતનું કે સંસ્કૃતનું કોઇક ભાષાનું તત્ત્વ યુરોપી ભાષાઓમાં પ્રવેશ્યું એ તો પાછળથી. તો પછી, યુરપ જ્યારે સાવ અણસુધયું હતું ને છેક મધ્ય-પાયાણયુગમાં હતું, ત્યારે ત્યાં પહોંચેલી કેલ્ટિક ભાષા દ્વારા ત્યાંની તત્કાલીન ભાષાઓમાં એટલું વહેણ સંસ્કૃત તત્ત્વ વર્તીય છે, એ શાથી?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ હોઇ શકે : આર્મ' જમણીઓ મોગોલ જમણીઓથી જિતાયા છતાં, જીતનારાઓને આર્મ' દેશની તે સમયની ભાષા-વૈદિક સંસ્કૃતની માતામહીરૂપ, સંસ્કૃત તત્ત્વવાળી કોઇ એક ભાષા-રવીકારવાની ફરજ તથા તે ભાષા માગીત, આર્મ'દેશના જેવા હશે તેવા અત્યપાયાણયુગી સ્વરકારો ઝીલવાની પણ ફરજ, સમસિંધવી જમણીઓએ અવશ્ય પાડેલી હોવી જોઇએ. એ રીતે એમના ભાષાપ્રભાવ અને સંસ્કાર-પ્રભાવને વિવશ બનેલા મોગોલો-હવે કેલ્ટો-યુગમાં પશ્ચિમ એશિયા, કોકેસસ, બ્યોર્જઆ ને આર્મિનીઆને માર્ગે પેદા, પેદા, અને ઉપર પ્રમાણે ત્યાં આર્યત્વની-ગળાયલા અળાયલા ને મેળમેળ, પણ આર્યત્વ ની-થોડી છતાં સચોટ અસર પાડી, જે આજે અઢી લાખ વર્ષે પણ તદ્દન જુસાઇ નથી. ૧૦

એ પ્રથમ નિષ્ક્રમણને જે લાખથીએ વધારે વર્ષો વીતી ગયાં. હવે સસસિંધુના ધણાખરા વતનીઓ આર્થ નામને ખરેખર પાત્ર એટલે કે જંગલી મટી મુઘરેલા યયા હતા. એમના જીવનવિકાસની જે રૂપરેખા ગયા પ્રકરણમાં અપાઇ છે, તેનો અચૂક ને સિધર આરંભ તેમણે કરી દીધો હતો. ખરું કહેતાં, ઝગવેદગ્યનાના આઘ ચતકોનો એ સમય હતો—આશરે પ્રા. ૨૦,૦૦૦.

આ સમયે પ્રજાના જ જે પીડાકારી વર્ગોનો ઉપદ્રવ સંસ્કારી આર્યોએ અનુભવવા માંજ્યો. એ જે વર્ગો તે, દસ્યુ અને દાસ એવાં નામથી ઇતિહાસમાં નામચીન થનેલી ‘જાતિઓ.’ આ છેલ્લા શબ્દને અહીં ઉદ્ધારચિક્ષોમાં એવું દર્શાવવા મૂક્યો છે કે, દાસો અને દસ્યુઓ, એ જે (પ્રચલિત માન્યતાનુસાર) કોઇ નિરાળી અનાય જાતિઓ નહોતી, પણ મૂળ આર્ય જાતિમાં જ સંજોગવશાત્ પડેલાં અમુક જાતના જે તડનાં એ નામ હતા. એ તડોનાં—એ આર્ય વર્ગોનાં—લક્ષણ^{૧૧} સંક્ષેપે સૂચવવાં હોય તો એમ કહી શકાય કે દસ્યુ એટલે, પ્રા. ૨૦,૦૦૦માં પણ, પ્રા. ૨૦,૦૦,૦૦૦નાં ચતકોમાં હતી એવી જ ભ્રમણશીલ, અમં-સ્કારી, ચિકારી, માત્ર પશુપાલની સંસ્કૃતિ રાખી રહેલા સસસિંધુના જ કેટલાક આર્યો; અને દાસ એટલે સામાજિક જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ સુસંસ્કારી અને સાચા કૃષિકાર, ધર્મવિધ્યમાં દેવવિરોધી અને યજુ-વિરોધી એવા કેટલાક આર્યો.

આ બંને પ્રજાવર્ગો સાથે અસલ, શુદ્ધ આર્યો આત્મરક્ષણ કે ધર્મ-રક્ષણને કારણે અચડાટમાં આવ્યા વિના રહે નહિ એ કુદરતી હતું; અને એવા અનેક સખ્ત અચડાટોને પરિણામે અસલ આર્યો, પ્રજાવિકાસના. એ પ્રારંભયુગમાં, દુસ્મનોત્તુ બને તેટલું નિકંદન કાઢે કે તેમને દૂર દેશ-

વરમાં હાકી મૂકે, તો કોઈ વાર પોતાના જ સમાવી લે, એ પણ તેટલું જ કુદરતી હતું.

દરયુઓનો ઉચ્ચતર બુદ્ધિવિકાસ થયો નહોતો પણ હુઆપ્ત તો તેમણે ઠીક પ્રમાણમાં ખીલતી હશે એમ લાગે છે. તેઓ સમસિધુના ઉત્તર તરફના સીમાપ્રાંતોમાં પોતાના ઢોર, ઘેડાં અને કૂતરા સાથે ઠેરઠેર ભટકતા હતા. એવી રીતે ભટકતા જ્યારે કોઈ નજીકનું આર્થ ગામકું ધણા અને ઉત્તમ 'ઢોરોવાણું' છે એમ તેમને ખબર પડે ત્યારે એવા ગામડાની સીમમાં તેઓ પોતાના તંબુ ઠાકતા. એ તંબુઓમાંથી તેઓ દિવસે છૂટક ૧૨ માલના નિર્દોષ ગ્રામ્યલુક ફેરિયા તરીકે ગામમાં જતા તથા ગામલોકો પાસેથી માલના બદલામાં અનાજ સોનું કે ગાયો લેતા, અને રાત્રે છૂટાછવાયા કે ટોળાબધ ઢોરોની કાંડ અને ઓક પર હરોડો પાડી સંખ્યાબધ ઢોરોની ચોરી કરતા. એ દુ સાહસોના કડવા પરિણામ પણ તેઓ ધણી વાર ભોગવતા. એમનો ત્રાસ અસહ્ય થતો ત્યારે ગામડાના લડાયક આર્યો આત્મરક્ષણ માટે સશસ્ત્રબધ ટુકડીઓની વ્યવસ્થા મોટા પાયા પર કરતા અને દરયુઓનો નિર્દયપણે પીછો પકડી, એમને યોજનો લગી દૂર નસાડતા, રસ્તામાં અસખ્ય દરયુઓનો ઉત્સાહપૂર્વક સહાર કરતા, અને કેટલીક વાર તો રણાસલાને આધે આધે ધણે દુઃ-કાસ્ત્રીઅન સમુદના તીરદેશમાં કે પછી અણસુધયાં યુરપને પથે, કોકેસસ મુધી-પહોઆ પગી જ તેમને પહોરો ખાવાનો મળે તેની બરાબર સંભાળ રાખતા.^{૧૩}

વૈદિક આર્યોની વિશિષ્ટ દેવપૂજા અને યજુષાગાદિક જ્યારે સારી રીતે પ્રગજીવનમાં જન્મવા લાગ્યા હશે, ત્યારે એ સમાજમાં જ દાસ-વર્ગનો ઉદ્ભવ થયો હશે એમ ધારી શકાય. એ વર્ગવાજાએ પહેલા માત્ર વાણીદાર પોતાના નારિતક વિચારો પ્રગટ કર્યા ૧૪ હશે. પછી એવા નારિતકોનો પણ પથ જ બાધને વૈદિકોને કમચ લાગ્યો હોય, એમનું

જોર વધેલું જોઈને આર્યોએ પણ ચિવ્વટપૂર્વક સ્વધર્મોએતું સંગદન કર્યું હોય અને અમુક સમય લગી સમસિંધુમાં જ એ એ વર્ગો વચ્ચે વારંવાર ઝપાઝપીનાં મોટાનાનાં હમકલા થયાં હોય-આ બધું સર્વાંશે સંભવિત છે. પણ એકાદ એ વાર આકસ્મિક વિજય મળ્યાથી મદોન્મત બનેલા દાસો ભયારે આર્ય ઋષિઓના યજ્ઞમંડપ પર જ દળવાદળ શાં ભિમદીને હક્કો લાવવાની ધૃષ્ટતા કરે, ત્યારે તો યુયુત્સુ ઋષિઓ તેમ જ ખીળ વીરો સળગતા ધર્મજનૂનથી એ શત્રુઓ પર ત્રાટકે, એમનો કચ્ચરધાધુ વાળે અને અતે વાચન્ય દારેથી એમને પણ દેશબહાર જથગજનાં સહિત દપટાવી મૂકે, તેમા શુ આશ્ચર્ય ?

આવા અનેકાનેક ધર્મયુદ્ધમા દસ્યુઓ અને દારો સામે બૂઝીને તે સમયના અમ્રણી આર્ય નેતાઓએ જે અતુલ પરાક્રમ સંરક્ષિત અને ધર્મની રક્ષા ખાતર કર્યાં હતા તેની ગરવી યશોગીતા ઋગ્વેદમા ધણે રચણે, વિશેષે કરી હસમા મંડળના સૂક્ત ૨૨, ૪૯ અને ૧૦૨માં, મંત્રદ્રષ્ટાઓએ દેવરત્નિતિ કે દેવસાહની યાચનાને રૂપે ઉલ્લાસથી અને કૃત-મંતાપૂર્વક ગાઈ ૧૫છે.

આર્યો વિરુદ્ધ દાસ-દસ્યુઓના વિમરૂનાં એ તો દેખીતા પરિણામ-પણ ખીળાં એ અણદેખીતા કે આડકતરા જેવા છતાં ગભીર પરિણામ પણ નીપળ્યાં હતાં.

જે દાસ અને દસ્યુ ટોળાં પરાભવ વેઠતા સમસિંધુમાંથી ઉત્તર કે વાયવ્ય તરફ ગયા હતાં- તેમણે, હાલના કાર્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણે અને પૂર્વે, એકખીળના સહકારથી તેમ જ કદાચ એ તરફની આર્યોતર જાતિઓની પણ મદદથી, વિમરૂના અતુગામો શતકો દરમિયાન, કાર્પીઅનને કહિ અસુર^{૧૯} સંરક્ષિતના મૂળ નાખ્યાં હતાં. આ અસુરો-એ આર્ય દેશના જીવનમાં, તેમ જ એ દેશની બહાર ભાગોમાં, શો શો ભાગ બળવ્યો, એ તો મચારયાન હવેના પ્રકણોમા આપણે જોઈશું.

અહીં એટલું જ નોંધવું ખસ છે કે કારખીઅન તીરનું અસુર—સંસ્થાન એ, આખું જાતિની યાને આખું સંસ્કારવાળું એવી પ્રાચીન ભારતીય પ્રજાની જ એક શાખાએ વસાવેલું તથા જમાવેલું હતું આયોનું એ બીજું અને સ્પષ્ટતર નિષ્ક્રમણ ૧૭

એ રીતે કેટલાક કાસો અને હસ્યુઓ પરદેશ સેવતા થયા અને કેટલાક ત્યાર પહેલાં લડાઈમાં ખપી ગયા આ સિવાયના થોડા સમસિધુમાં બાકી રહ્યા હતા તેમને કાં તો ‘આશ્રય આપો’ એવી એમની જ માગણીથી, અથવા તો પ્રતિદિન વર્ધમાન આખું સંસ્કૃતિની હીન વર્ણની આવશ્યકતા (મીસના સંસ્કૃતિકારોને શુભામર્મની આવશ્યકતા જણ્યા મલી, ખીલવટમાં એક તેવી જ) જણાવાથી—જમે તે કારણે, પશુ કાસ-હસ્યુ વર્મનાં અમુક સમુદાયને વૈદિક આયોજે પોતાના વિશિષ્ટ સમાજ-મા સ્વીકાર્યા—એમની વિધિપુર સર ‘શુદ્ધિ’ કરીને—અને દિગ્ગેથી ધણી રીતે ભિન્ન એવો તેમનો એક શરૂ નામનો વર્ણ કરાવ્યો, તે ધટના આ સમયે જ બનેલી એમ ખાનવું અર્થોઅર્થ નથી. ૧૮

પરિશિષ્ટ બીજું. *

૧ આ અને આની પછીના બે પ્રકરણોમાંની ધણીખરી હજીકતો મુખ્યત્વે અથવા હાલકૃત “ઝગ્ગવેદિક ઇડિયા” (પ્ર ૧થી ૧૫)માંથી લીધેલી છે

૨ સાપાતર “આ દેશમાં (=બ્રહ્મવર્તમાં, તથા કુરુપાચાલાદિ બ્રહ્મર્ષિ દેશોમાં) જન્મેલા બ્રાહ્મણો પાસેથી પૃથ્વીના સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાની વ્યવસ્થાવના શીખવી.”

૧

૩ સંસ્કૃતિકાર એટલે વૈવસ્વત મનુ આચારે પ્રાચિનકાળના વર્ષ ૨૮૦૦માં

* પરિશિષ્ટ પ્રકરણનાર એકેક આ અર્થમાં છે રસાત્મક કથા ને પરિશિષ્ટમાં દીકાત્મક અર્થાં વચ્ચે આપેલ છે

થયા, એ ક્યન અ. ક. મધુમદારે કૃત 'હિંદુ દિસ્તરી' માંની સાલવારીને આધારે કયું છે.

૪. એ વિકાસની વિગતો આ મંચની મર્યાદા બહાર છે.

૫. 'કેટલાક'—પણ બધા નહિ. એવા પછાત વર્ગોમાંના જે જે નિષ્કમલમાં નોડાયા નહોતા, તેમણે સર્વસિધુને સીમાડે વસવાનું ચાલુ રાખેલ. તેઓ પાછળથી 'દસ્યુ' કહેવાયા (જુઓ આ પ્રકરણમાં જ નીચે, ખંડક ત્રીજો)

૬. એ સમુદ્રો હાલના મધ્ય એશિયા, તાત્ત્વિક વગેરે ભાગમાં હતા અને સાસંસ્કૃતપ્રદેશની ઉત્તર ને ધ્યાન લગી તેનો કિનારો હતો. વિગતો માટે જુઓ 'ઋગ્વેદિક ઇન્ડિયા' ૫, ૨૭, ૨૮.

૭. આવા અનુભવજ્ઞાનું કારણ એણે હોય કે દેશના દરિયાકિનારા પાસે નહિ પણ બીજામાં તેઓ રહેતા હશે. કિનારા પરની જાતો — મુખ્યત્વે પશુઓ — વહાણવટું કરી જાયી. એમની કથા આવતા પ્રકરણમાં વર્ણવાશે.

૮. ઋતુ બીજી કોઈ નહિ ને હેમંત જ કેમ કહ્યો? ઉત્તર માટે જુઓ પહેલા પ્રકરણના પહેલા ખંડકનો અંતભાગ.

૯

૯. લંબમથા = (સીંદી ભાષામાં) 'ભોગ-હેડેડ' = (સામ્રાજ્ય ભાષામાં 'ડોલ્ફો-સેક્સિક'; તે જ રીતે ચોડમથા = 'ભોડ-હેડેડ' = 'બેક્રી — સેક્સિક' આ ભતિમિત્રણની સ્થિતિ ને વિસ્તૃત માહિતી 'ઋગ્વેદિક ઇન્ડિયા' ૫૧માં પ્રકરણમાં છે.

૧૦. એ બનાવથી માંડીને, ઋગ્વેદભાષ્યારંભ સુધીનાં આશરે સવા એ લાખ વર્ષમાં પણ, આ પ્રકારનાં નિષ્કમલ, બહુધા એ જ માર્ગે યુરપ વરફ જુદેજુદે સમયે, અને હરેક સમયે વધારે પ્રમતિભાન સંસ્કારદશામાં, થયાં હતાં; તેવા અર્થતત્વપ્રસારની અસર પણ આજની સ્વાયત્ત્યની ભાષાઓમાં વધા વિધાનિમન અને ઓક્સિડેનમાં દ્રષ્ટિચોર થાય છે. તેમ જ એ ભાષાઓ વાપરનારી વત્તલની મુદોષી ભવિષ્યના ભવિ વરીકેના અવશેષોમાં વધા તેમની સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં પણ એટલે અસર છે.

૧૧. આ લક્ષ્યબધી અને દાસ-દસ્યુ વચ્ચેનો ભેદ અમુક અંશે સ્પષ્ટ છે, અને 'ઋ. ઇ.' ના પૃ. ૧૨૬ને આધારે અહીં સ્વીકાર્યો છે. બીજીવટથી ભેતાં, ઋગ્વેદમાં કેટલીક વાર 'દાસ' અને 'દસ્યુ' સખ્તો પર્યાયની માફક વપરાયલા પણ જણાય છે. વદાદરણ્ય, બનેને 'કાળા' કહેવામાં આવ્યા છે, પણ ખરી રીતે તેા ખુલ્લામાં ગાળેલી ત્રિદગ્નીને પરિણામે દસ્યુઓ જ સ્થામવર્ણા થઈ ગયા હશે અને દારોને તેઓ પણ આર્યશત્રુ થવાથી એ વિશેષણ અલ્પકારદષ્ટિએ જ આર્યોએ લગાડ્યું હશે—આ બે નામવાળા સમૂહો અનામ' નહોતા એમ ગુરુ છેક ૧૮૧૬માં (જુઓ 'ઓરિજનલ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટસ' વો. ૨; પૃ. ૭૮૭) અને રશિયન પડિત રોસે ત્યાર પછી થોડે વર્ષ પોતાની 'લેક્સિકોન' માં પણ સ્વીકાર્યું છે.

૧૨. આ માલ તરીકે દસ્યુઓ શું લાવતા હશે ? ને કયાથી ? વખતે એમ હોય કે મધ્ય એશિયાના ભૂમધ્ય સમુદ્રોને આગે એ તરફની કાંઈક ભતિ મારફત દરિયાઈ કે દરિયાપારની, તે કાળમાં અવનવી એવી, પેદારા દસ્યુઓના હાથમાં આવતી હોય.

ને દેવો તે 'સુર' કહેવાયા—વૃત્ત=કાઈ દેવાર એટલે, પ્રકાશમાન આકાશને
છાંદ દેતાસ ને કાળા કાળા મેઘો, તે વૃત્ત એ મેઘોને ચીરનાર વજ્ર તે
વીજળી. અને વજ્રને આકાશપારથી છેડીને વૃત્ત-મેઘોને હલનાર તે મેઘનો
અનુકૂળ ને બળવાન દેવ ઇન્દ્ર આ મૂળ પ્રકૃતિતત્ત્વોને લગતી કાંપનાઓનું
કાળબળે મનુષ્યોના જીવનમા વિલક્ષણ સંક્રમણ થયું હતું એવા સંક્રમણને
પરિણામે, પાછળના યુગોમા, ને લોકો આચરાતું બનીને કાર્પીઅન પર વસ્થા
હતા, તેઓને—અસુરો અને તેમના કોઈ મોટા નાયકને તથા તેના કુળન—વૃત્ત
કહેવામા આવ્યા (વૃત્ત-કાળા મેઘ-કાળા દસ્યુઓ ને કાળા દાસો આ સુમી-
કરણો પણ બરાબર બેસી બચ છે) બળી, આ પાછળ ને હવે પ્રચલિત
'અસુર'—અર્થ સંબધી બીજું નોંધવાનું એ છે કે એ ત્રણ જુદાજુદા
કુળો સંબધી આ રીતે વપરાયો છે કસ્યપવંશને દેવો, દનુવંશને
દાનવો, અને જેનાથી રક્ષવાતું એવાઓ તે રાક્ષસો આ ત્રણને અસુર
કહેતા—બીજી તરફ, બૈદિક આર્યોના ને તેત્રીયા નેતાઓ કાલક્રમે સંસ્કૃતિમા
સૌથી વધારે આગળ પહોંચેલા હતા, તેઓ પોતાની જાણી ધાર્મિકતા અને
આધ્યાત્મિકતાને મારણે 'દેવો' કહેવાવા લાગ્યા તેઓ આશરે પ્રા ૫,૦૦૦મા
સપ્તસિંધુની પટોરામાના ત્રિવિષ્ટપમા—આબજના તિષ્ઠિમા—કે વધારે ઉત્તર
વાડું (હાલના મધ્ય એશિયામા—કેમ કે એ પાછલા યુગમા તે ત્યાં સમૃદ્ધ
નહોતો—કે સાઇબિરિયામા) જુદા જઘને વસ્થા આ ઉચ્ચતર આય બતિના
લોકો પોતાના રાખઓ, કવિઓ અને વિચારકોના નામ પણ, સપ્તસિંધુની આર્યો
તરીકે પોતે પોતેલા પ્રકૃતિતત્ત્વોને આધારે, ઇન્દ્ર ઉપેન્દ્ર, વિષ્ણુ રુદ્ર કે સૂર્ય
કે અગ્નિ—એવા એવા જ રાખતા ઉપરી રીતે સપ્તસિંધુ ઉપરથી પછીનો
એમનો એ દેરા સાંદેનો સંબધ પણ સદાકાળ મીઠો જ રહેતો સપ્તસિંધુ
વાસી અસલ આર્યોની ભતિ અને ત્યાંથી નિષ્કાન્ત આર્યોની બનેલ એવા
આ દેવાય ભતિના મનુષ્યોએ કહને સમયે એકમેકને મદદ કર્યાના દક્ષાત
આપણે આગળ જતા ચતન અને પ્રજોષ્ઠાળ 'તથા 'દેવાસુરસંગ્રામ' એ
હવે પછીના પ્રકરણોમા ભેદશુ—આ ચર્ચાનો તથા દેવો વિશેની
આને પ્રચલિત એવી પુરાણોક્ત દેવભાવનાનો નિષ્કર્ષ કાઢતા એમ
કહી શકાય કે (૧) મૂળે તો, સપ્તસિંધુના આદિઆર્યોએ પ્રકૃતિતત્ત્વેમા
જ દેવભાવનું આદોષણ કરી, તેમને ઇન્દ્ર અગ્નિ વગેરે નામે આપેલા,
પછી (૨) એ નામો ઉપયુક્ત નિષ્કર્ષણીઓએ તિષ્ઠેત વગેરે એશિયાઈ

દેશોમાં વસીને ધારણ કર્યા, અને ઉપર, (૩) અદ્વીના આદિઆર્યો અને ત્યાના દેવાર્યો, એ સર્વના ને યુગ્માયુગ કર્યો, પરંતુ ઈત્યાદિ સાના તવારીખો ઈતિદાસ તરીકે બનેલા, તેને પછાત સમયના પુરાણકારોએ પોતાની લાક્ષણિક, અતિશયતાઓમાં જ રાચવી, કલ્પના વડે અનેકવિધ બમકભર્યા રંગે બદલાયા, તે એટલે સુધી કે દેવધામ ત્રિવિધ પૈકે સ્વર્ગને પૃથ્વીપાર આમરામાં જ આવેલું કલ્પવામાં પણ તેમને કશી હરકત જણાઈ નહિ, બલકે હેતુસિદ્ધિ દેખાઈ—આર્યોની એવી દેવ નામક પેટાભતિ હતી તે વિશેના પ્રમાણો માટે હતીએ તો (૧) મહાભારતમાં બે સ્થળે પ્રમાણો છે, જેમાંના ‘ઉદ્યોગપર્વ’વાળામાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે ‘શ્રુત્યુ દેવોને પણ આવે છે’—મતવગ્રમ, એ મત્યલોકની જ એક ભતિ છે, (૨) ‘વસત’ વર્ષ ૨૬, અ. ૬ ને ૭ માંના રા સિધવના ઓરિયેટલ કોન્ફરન્સવાળા લેખમાં પણ અહીં સ્વીકૃત રેલ વાદ (‘કન્ટેન્શન’) માટે ધણો આધાર મળે છે, (૩) પૂર્વોક્ત ‘દ્વિદ્વ દિસ્ટરી’માં બીજી હપ્તીનો ઉપરાત એમ ને કહ્યું છે કે બ્રહ્મા નામે દેવ સાધનિરિયા કે મધ્ય એશિયામાંથી બ્રહ્મદેશમાં તપ કરવા ગયા હતા, તે સમયે અત્ર સ્વીકૃત વાદને પ્રુટિકારક જ છે.

૧૭ અહીં નોંધવું જોઈએ કે દાસ-સ્થુના આ રીતે નિષ્કમણો થયાનું ‘જા’ ધ ના કર્તાએ કહ્યું નથી તેઓ તો, આ બે બેનો પશ્ચિમ એશિયા માં ધર્મને પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં પ્રસરી દોવી જોઈએ એમ માને છે પણ રા સિધવના કહેવા પ્રમાણે, ને અતુરભતિ કાસ્પીઅનતીરે વસતી હતી તેમના ષ્ટલાક લક્ષણ આ દાસો ને દસ્તુઓ જોડે મળતા આવતા હોવાથી, એમના નિષ્કમણ અહીં વધુવેળ રીતે જ થયા હોવા જોઈએ એવો સ્વાભાવિક તર્ક કર્યો છે વળી, રા સિધવનું ને એવી મનવજનું વિધાન છે કે અતુરો ને દેવો મૂળે આર્ય ભતિના નહિ પણ કાંઈ બીજી ભતિના હતા, તે તત્કાલીન દેરાસ્થિતિ જોતા, તથા એ ત્રણે પેગમ્ભતિઓનું અમુક ગાંઠ સામ્ય નિચારતા, બરાબર લાગતું નથી.

૧૮ આર્યોના બે વધુ અર્ધસરકારી વર્ગોનું—ગઢડો અને સર્પો કે નાગોનું—નિષ્કમણ પણ પ્રા. ૧૦,૦૦૦ આસપાસ સ્પૃતસિધુમાંથી થયું હતું એમ માની શકાય તેમના સંસ્થાનો એ દેશની નજીકમાં જ મકરાણ (બલુચિસ્તાન) કારમીર કે દ્વિમાલવમાં હશે પછીથી તેઓ દક્ષિણ દ્વિદ્વમાં તરી, ત્યાંની પ્રબલોમાં પણ પ્રસર્યા હોવા સલાવ છે (આ બાબતની વિગતો ‘જા’ ધ ના પૃ. ૧૪૧-૪૩માં આપી છે.)

પ્રકરણ ત્રીજું

સંસ્થાનો અને શાખાઓ (ચાલુ)

૧

એ લોકો “ પડયામ કરતા નથી, વાચાળ ઘણા છે, તોછડાઈ-
થી બોલે-વર્તે છે, પ્રજ્ઞતાની લાવનારી વિહીન છે અને
એમનો વંશવેલો વધતો નથી.” આર્યોના એક વર્ગેનું
આવું વર્ણન હશે મહત્ત્વના વીસમા સૂક્તમાં (ઋક ૪૫૧) આપવામાં
આવ્યું છે. એ જ મહત્ત્વના અન્યથા એમને ‘ અત્યંત સ્વાર્થી ’
‘ મજ્જીયુસ ’ તથા ‘ વરુ જેવા લોભિયા ’ કહ્યા છે અને દસમા
મહત્ત્વના રચનારે તો, ઇન્દ્રસંપ્રદાયના ઋષિકુલ અગિરાની દૂતી નામે
સરમા અને આ લોકોની વચ્ચે થયેલા સવાદ માટે, ગોહરણને
સમગ્ર એક આશુ સૂક્ત રોક્યું છે. તેમાં તેઓ તરણુ, સ્વામીભક્ત
તેમ જ રથૂલ સાહસ કરવે હિમતમાજ, પશુ મસલતમાં બિનકાબેલ
ને મુલસદીપણમાં કાચી એવી સરમાને પોતે કરેલ ગોહરણના વિવધમાં,
ધડીકમાં હડાવે છે, ધડીકમાં બનાવે છે, તો ત્રીજી વાર વળી અન્યથા
થઈને પૂછે છે “ તમારો દેવ ઇન્દ્ર વળી કોણ છે ને કેવો છે ? ”—
પછી : “ તને અહીં બોલાવો ને; હા..આ રહી ગાયો. અમે એને
ચોરી આણી છે. બોલ, હવે શું કહેવું છે ? તારા ઇન્દ્રને સહ આવ
અહીં, તો અમે એને ગોવાળ બનાવીએ; અમારે એક માણસની
જરૂર છે...નહિ તો, તું જ રહી જાય તો ચે શું બોલું ? અમે તને

અમારી બહેન કરીને રાખશું, તને ધણી ગાયો. આપશું, તને ઠશી વાતે જીણુપ નહિ આવવા દેએ; ઠદી પણ મનમાં એણું આવવાપણું નહિ રહે; માટે આવ, ને અહીં ગહે; આ ફળદ્રૂપ પ્રાતમાં અહર્નિશ તને અમનઅમન કરવાનું મળશે.”—આમ કહેતા એ લોકો પોતાના ઇન્દ્રવિરોધનું, બંડખોરી બળ અને નક્કાદંત્રુ વિસ્તારપૂર્વક પ્રદર્શન કરે છે. અંતે સરમા એમનાથી હારીને ગાયો પાછી લીધા વિના રજા લે છે પણ જતાજતા ચેતવણી આપતી જાય છે કે આ ઠેકાણેથી વેળા-સર નાસી છૂટજો—નહિ તો અગિરા, બૃહરપતિ અને ખીજ વીર વિપ્રો ચઢી આવીને તમારો ગર્વ ગાળશે, તમને જોતજોતામાં હતા ન હતા કરી નાખશે.

એ વાસાક, શરા અને અને અભિમાની ચોરો તે જ પ્રખ્યાત પશ્ચિમો; ઉત્તરકાલના વૈશ્ય વર્ણનું તે આવ સ્વરૂપ,^૪ અસંખ્ય ને ગંભીર અવગુણોથી ભરેલા હતા, પૃથ્વીના છેક છેડા સુધી—આજનાં શ્વિટન અને નોર્વે સુધી—ઉત્સાહપૂર્વક પધંટનો કરીકરીને, પોતાની સાથે સર્વત્ર આર્થ સંસ્કારનાં થોડાથોડા બિંદુઓ સંધરીને, દિગંતમાં એ સંસ્કારનો ડોકો આજથી આદેસ દબાર વર્ષ પર વગાડનાર પણ એ જ સાહસશીલ આયો. પ્રાગિશુકાળના વર્ષ ૨૩,૦૦૦ના અરસામાં સમસિધુની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી જ તેમને એક પશ્ચિ નામનો વેપારી વર્ગ—વળ=‘સાડુ કરવું’ ‘વેપાર કરવો’ ઉપરથી એ નામ દશે—બધયો હતો એમ માનવામાં અડચણ નથી. એમનું મુખ્ય યાણ^૫ સમસિધુની પૂર્વના અને અગ્નિપૂજાના પ્રદેશમાં ગંગાતીરે હતું. ગંગા નદી એ વખતે નાની અને ટૂંકી હતી અને દિમલયમાંથી નીકળ્યા પછી પ્રમાણમાં થોડે જ અંતરે, આપણે જોને ગંગાસમુદ્ર નામથી ઓળખ્યો છે તેમાં મળતી. એ રથજેથી એક તરફ મમુદ્ર દ્વારા નીચે દક્ષિણમાં કારોમંડલ કિનારા સુધી, તો ખીજ તરફ (હાલના રાજપૂતાનાને ઠેકાણે હતો તે) રાજસમુદ્ર દ્વારા મલબાર-

કાંઠા (ન કદાચ ધરાની અખાત) સુધી, પણ વેપારીઓ હિમાલયી વનોનાં લાકડાંમાંથી બાંધેલાં મજબૂત જાનરદસ્ત જહાઝો મારફત, ધમ-ધોઢાર વેપાર ચલાવતા; ને એ રીતે, એ સમયે તો બહુ જ દૂર મનાતા તે તે દેશોમાં આર્થ જૂમિની કીમતી કે રસકસદાર પેદાશો પહોંચાડતા.

એ પ્રમાણે પ્રા. ૨૦,૦૦૦ સુધી ચાલુ. એ સાલની આસપાસ ગંગાસમુદ્રને સ્થાને ધરતી ઊપસી આવી, એટલે એ માર્ગ વહાણવટી-ઓને નકામો થયો. ખીખાં તથા સાડાતથા હજાર વર્ષ પછી—આશરે પ્રા. ૧૭,૫૦૦માં — આ બાબુનો રાજસમુદ્ર પણ એ રીતે જ નષ્ટ થયો; અને તેની સાથે જ, પશુઓનો હજારો વર્ષ નિર્વિધં દેકેલો, અત્યંત ઝડિલાથી વેપાર પણ જાણે નષ્ટ થવા બેઠો એમ લાગ્યું.

પરંતુ હજારો વર્ષ લગી અખંડપણે સેવાપલી સાહસભાવના પણ એ જ પશુઓના રુધિર સાથે એકરસ થએલી હતી. હજારો વર્ષ દરમિયાન કુદરતને બોળે બિહારેલાં જીવનનો વારસો પણ એમને હતો. એટલે કુદરતે અધ્યાનક નાખેલી આકૃતનો પણ તેમણે હિમતથી, કુનેહ-થી, શાહ્યાશીલાયક બેઝિકરીથી ઉપયોગ કરી લીધો.

રાજસમુદ્રના જળનું થળ થવાથી એક મોટો લાભ એ થયો હતો કે ઉત્તર દિંદ હવે દક્ષિણના દ્વીપકલ્પ બેડે જરાજર સંધાઈ ગયું હતું; તેમ જ, એ દિવસોના પ્રકૃતિકોભને જ પરિણામે, પહેલાં અતિ-શય જાણે હતો તે વિ-ધ્યાયલ પર્વત પણ હવે સારી રીતે નીચો અને સહેલાઈથી ઓળંગાય તેવો થયો હતો. આ લાભોને ધટાપતિ માની, સમયસૂચકતામાં એકો એવા પશુઓ, તેને છૂત જ વાપરવા લાગ્યા.

તેઓ આ નવા માર્ગે યજ્ઞને દેવે દક્ષિણમાં જિનપો.^૧ એ મહાન અને ઐતિહાસિક નિષ્ક્રમણે પ્રાચીન જગતને ઘડવામાં કેવો અ-સાધારણ હિરસો આપ્યો એ તો આપણે આગળ વધીશું તેમ જણાશે.

અહીં એટલું જ ટપકાવી શકાય તેમ છે કે વિન્ધ્યમાલા ઝોળંગ્યા પછીનાં પશ્ચિમરથાનો, અમુકઅમુક ચતકો લગી ક્રમશઃ જનરથાનમાં, હાલના ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં, ત્યાંથી કાઢેકાઢે નીચે મહીસુર-રાજ્યના પ્રદેશોમાં, પછી મલખારકિનારે અને છેવટ સામી પાસને કોરોમંડલ કિનારે રચવાયાં હતાં. એ રીતે એ નિર્ભય પ્રજાનો પથરાટ થયાનાં જે સચોટ કે અનુમાનાત્મક પ્રમાણુ વિષયના એક વિશારદેષ આપ્યાં છે તે આપણને એમની મહત્તાનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે.

મલખાર અને કોરોમંડલના તીરપ્રદેશો તો પશ્ચિમોને પહેલેથી જ ઓછાવધુ પરિચિત હતા અને તેમાંના પહેલા પ્રદેશનાં જંગલોમાં તો વહાણુ ખાંધવામાં ખપ લાગતું સાગતું તથા ખીજું ઇમારતી લાકડું જિંચા પ્રકારનું અને પુષ્કળ થતું હતું, એટલે કેટલાંક હજાર વર્ષે લગી તો એમનું થાણું હિંદુસ્તાનના એ અંતિમ ભાગોમાં જ રહ્યું.

પણ સાદસિકો જ્યારે એ ભાગોમાં રિથર થયા ત્યારે ત્યાં ચોલ-દ્રાવિડ અને પાંડ્યદ્રાવિડ નામની જાતિઓ વસતી હતી. આ જાતિઓ તે, પશ્ચિમ પ્રાચીન લેમુરિયાના લંબમથ્યા નીચોછડ દ્રાવિડોના અવશેષો. પણ આ સમયે—પશ્ચિમો ઉપરથી જિનરી આવ્યા ત્યારે—ખીજું જે જંગલી દ્રાવિડ જાતો દક્ષિણમાં હતી, તેને મુકાબલે ચોલો અને પાંડ્યો ધણા અદિયાતા હતા. એ બે વર્ગોએ એક પ્રકારની સ્વકીય દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી. તેઓ આવી ઉચ્ચતર સંસ્કાન્દશામાં હોવાથી, પશ્ચિમો તેમની વચ્ચે વસ્યા ત્યારે આગવુંકોની (જેવી ગ્દી હતી તેવી) આર્થ સંસ્કૃતિ ઝીલી લેતાં એ પ્રગતિશીલ દ્રાવિડોને વાર લાગી નહિ. એ રીતે તેઓ પશ્ચિમો પાસેથી લોદા, તાંબા અને ચોનાનો ઉપયોગ નિંદગીમાં પહેલી વાર શીખ્યા; તેમ જ ખેતી કરતાં, નદેરો અને વહાણો ખાંધતાં તથા પોતાના દ્રાવિડ દેવો માટે મંદિરો અજુતાં પણ પહેલી જ વાર શીખ્યા.

એ નવી કારીગરીઓને પ્રભાવે જેમ એક બાણુ દ્રવિડદેશમાં અપૂર્વ સમૃદ્ધિ બરાવા માઠી, તેમ બીજા બાણુ, કેટલુંક આર્થ રહિર-
દ્રાવિડોના પશ્ચિમો જોડે દમો ચવા અનિવાર્ય હતા એ કાળક્રમે
યદાં તેમતેમ — પણ તેમનામાં બળવાથી જે નવી જાતિ ઉત્પન્ન થઈ
તે આખા દ્વિદેશમાં અગ્રણી બની, વળી એ જાતિ બીજા પુરાણ
અસ્પર્શકારી દ્રાવિડો પર એકચક્રી સત્તા ચલાવનારી નીવડી તેણે
અનુગામી થતકો દરમિયાન દરિયાપાગના દેશોમાં^{૧૧} પ્રસરીને પણ આર્યોના
અમર મંત્રકારોને ત્યાં પરિવર્તિત રૂપે પણ અચૂંપણે રચાયા.

૩

પશ્ચિમો છેક દક્ષિણમાં પથગમાં ત્યાં લગીમાં તેમણે પશ્ચિમ દિશાને
દિનારે પણ ધણા ચાણા—ગુજરાતાદિ દેશોમાં^{૧૨} નાખ્યા હતા એ
આપણે જોઈએ. અણુમણી પેઢીઓ થયા સમુદ્રયાનનો પ્રેમ જે પ્રજામાં
હોય, તે પાછી આ રીતે કાળબળે કરીને અહર્નિશ દષ્ટિ સમીપ યોગ્યને
લગી વિસ્તરતા સમુદ્રની અન્તેવાસી બને ત્યારે, ફરી એક વાર
સાગરે^{૧૩} સફરી જહાજ બુદ્ધાવવાની એવણા તેના વીગ નાવિકો અને
વહેપારીઓના દિલમાં જાગે એ કેટલું કુદગતી છે ? તેવી જ એવણાને
આનંદપૂર્વક વશ રાખીને, આખા ય પશ્ચિમ કાંઠા પર વસ્તા જવલત
સાહસ અને શૌર્યના પશ્ચિ આશકોએ, ખ્રી. ૧૬,૦૦૦ના અરસામાં,^{૧૪}
અગ્રી સમુદ્રના—એ સમયના એરીટ્રીઅન સમુદ્રના— અનંતવત,
અસાત જલવિસ્તારોને ખેડવાની પ્રવૃત્તિ હિંમતભરે આદરી.

એ પ્રવૃત્તિને પરિણામે દ્વિદેશમાં અપાયણ સૌથી પહેલું પશ્ચિ
સરથાન હાલના દગની અખાતના કાંઠા પરના પ્રદેશોમાં આવેલું
હતું. ત્યાંથી તેઓ મીમેધીમે ઉપરના ભાગમાં આગળ વધ્યા અને
ટાઇમિસ તથા મુફેટિસના અખૂટ જલભંડારોએ કરીને બહુ દળદ્રુપ
એવા પ્રદેશમાં—જેને આપણે ‘મેસોપોટેમિયા’ નામે ઓળખીએ છીએ

એ દેશમાં-પોતાનું બીજું વિદેશી સંસ્થાન વસાવ્યું. એ બંને દેશોમાં પશ્ચિમો પહોંચ્યા ત્યારે કોઈ અગ્રાત જાતિના ત્યાના મૂળ પ્રાગૈતિહાસિક વતનીઓ તદ્દન જ ગલી જેવી દશામાં હતા.^{૧૫} એમને પણ, દ્રાવિડોની પેઠે જ, એ આર્થ-પશ્ચિમોએ બન્યા તેટલા પણ સાથે ગાળે સંસ્કાર્યા: એમને મુખ્ય ધાતુઓનો ઉપયોગ શીખવ્યો અને ખેતીના, નહેરવાધણી ને વહાણબાધણીનાં તથા મકાનચલુતરનાં કેટલાંક મહત્વનાં મૂળતત્ત્વોથી પણ તેમને પરિચિત કર્યાં.

પરંતુ ધરાનદસિણે અને મેસોપોટેમિયામાં પશ્ચિ-વસાહતીઓ માત્ર થોડા ઉપયુગો સુધી રહી શક્યા. એમને ત્યાંથી પ્રા. ૧૫,૦૦૦ (કે, પ્રા. ૧૨,૦૦૦ને) સુમારે ખસવું પડેલું; અને તે બે કારણોને લીધે: (૧) એ દેશોમાં વહાણો બાધવાનું લોકકુલ જોઈએ તેવું સાફ થતું નહોતું તેથી બીજે જવાની જરૂર પડે તેમ હતું, — આ કારણ વધારે સખળ હશે; (૨) એ દેશો પર ઉત્તરમાંથી^{૧૬} સેમિટિક પ્રજાના જે જૂથ ને જૂથ આ સમયે ઉપરાછાપરી જીનરી આવ્યાં તેના ધસારા સામે ટકવાને, કોઈ તાત્કાલિક પ્રત્યક્ષ નિર્મળતાને કારણે-ક્રમપના કે એવા કોષકોષ કારણે-પશ્ચિમો અશક્તિમાન થઈ ગયા હતા.*

પણ કેટલીક વાર સંપત્તિ જ વિપત્તિને વેશે આવે છે. પહેલાં જે પ્રચંડ કાળો કાળકો જેવી દેખાતી હોય તે દેવી પછીથી મૌનદર્શનિધાન કૃપામૃતવર્ષિણી લક્ષ્મીને સ્વરૂપે દર્શન દે છે. તેવું જ પશ્ચિમોને માથે પડેલી વિટબનાનું યજુ. મેમિટિક માનવમોજના પ્રાગભવને લીધે એમણે પોતાના બે જૂનાં યાણાં ત્યજવા પડ્યાં, તો ત્રીજું મોટી વિખ્યાત,

● ખસવાના બે વધુ કારણો આ હોવા સંભર છે (૧) પ્રમસખ્યા વધવાથી ને વધતી રહેવાથી, (૨) વહાણવટી વેપારીનો તેમનો પુરાણો ધધો નદીઓમાં બરાબર નહિ નભવા, મોટા કિનારાના જળવિસ્તારોની — સમુદ્ર અને મહાસાગરોની — એ બ્યવસાયમાં આવશ્યકતા જણાવાથી

સૌથી વૈભવશાળી, સૌથી સુસ્થ અને દીર્ઘજીવી એમણે આગળ વધીને અત્યારના સિંચાયા, છેક યુરોપી જૂમખ્મ સમુદ્રના કાઠા લગી, નાંખ્યું. એ ત્રીજું પશ્ચિમસંસ્થાન એ જ ઇતિહાસપ્રતિદ્ શીનિશિયા^{૧૭} દેશ; એ તે જ શીનિશિયનોનો દેશ જેમણે પ્રાચીન ઓસ જોડે વહેપારાદિનો સંબંધ બાંધી પુરૂષા ધન સપાદન કર્યું અને તેની સંસ્કૃતિ^{૧૮} પર ચિન્નજીવ પ્રભાવ પાડ્યો; જેમણે ઉત્તર અમેરિકાને વિશે કાર્યોજમાં પોતાનું ચોથું અને બળવાન સંસ્થાન જમાવીને સામા કાઠાના યુરપ-વિજેતા રોમનોને ત્રણત્રણ વાર ધ્વનિક ગ્યુસંભાઓમાં (છેક પ્રા. ત્રીજીખીજ સદી દરમિયાન) પોતાના હેનિમાલાદિ સમયે સરહારેને હાથે હંદાવ્યા; જેમણે, એ જ ધ્વનિક ભૂતિ તરીકે પાછળના યુગોમાં પડોશના મીસરની મૂળ પ્રજામાં બળીને ત્યાંની સંસ્કૃતિ પર આર્થ દેશની આડકતરી પણ અચૂક અસર પાડી;^{૨૦} જેમણે, એક ધુરંધર પ્રતંતત્ત્વવિદના^{૨૧} મત પ્રમાણે, એ કાળના ગ્રેટબ્રિટન અને નોર્વે સુધી, (તેમ જ રપેનમાં પણ,)^{૨૨} પોતાની અજોડ સાહમવંતી સફરો લંબાવીને, એવા જીંડા સંસ્કારો ત્યાંના પ્રજાજીવન પણ પાડ્યા, જેના મોટા-ઠોટા લીસોટા આજે દોહસો સદીઓ પછી પણ, ઉજ્જવા મથનારને સુસ્પષ્ટતાથી દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતા નથી.^{૨૩}

૪

એક ઇતિહાસકાર^{૨૪} પ્રાચીન સુમેરિયન સંસ્કૃતિને શોધતાં અને વિચારતાં એવા નિર્ણય પર આબ્યા છે કે એ સંસ્કૃતિના જે જૂનામાં જૂના, પ્રા ૪૦૦૦ને આસરેના, અવશેષો આપણને હાથ લાગ્યા છે, તે તપાસતા એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે એ સંસ્કૃતિને સ્થાપનાર અને બોગવનાર પ્રજા આફ્રિકાજથી જ સુમેરિયાવાસી નહોતી એ પ્રજાએ પોતાની અથુસુધરેલી દશા પણ સુમેરિયામાં જ વીતાવેલી, એમ માનવાના કયા પ્રમાણ છે નહિ. આ પરથી એવું વિધાન નિઃશંકપણે થઈ શકે કે તેણે એ દેશનો અનુભવ કોઈ બહારના દેશમાં લીધો હશે, લાઝ-એ બહિ

દેશમાં—તેને કેટલુંક સસ્કારભાન થયું હશે; અને સાથી તેણે સુમેરિયા બ્રિફે આદીઆમા આવી વસીને, મહાન વસ્તીભર આબાદ શહેરો, સુવ્યવસ્થિત ગમન્યવંશો અને ધાર્મિક પુરોહિતવંશો, સંકુલ વિશિષ્ટ ને સુવિકસિત લેખનકલા: આ સર્વ જે જીવ્યાં મંજ્ઞકાર્યિ-હો વડે આપણે એ સુમેરિયન પ્રભને ઓળખીએ છીએ, તે એણે પરબૂમિભાથી જ આપ્યાં હશે; અને મહાનદો ટાઇગ્રીસ અને યુફ્રેટીસના રસાળ, કસદાર તીરપ્રાંતોમાં તેને રાખ્યા હશે—શતકોની ટટલીક વધુ સંસ્કૃતિસાધના દરમિયાન તેને સવિશેષ વિકસાવ્યાં હશે.

એ પરબૂમિ કયું ? ત્યાંથી આવેલ આ તેજસ્વી પ્રભ અસલ કયાંની વતની હશે ? એ ક્યારે અને શા કારણે માતૃબૂમિ છોડીને, આ આદીઆની ઐતિહાસિક ભૂમિ તરફ પરવરી હશે ?

આદીઆ શબ્દ ‘ઓલદેશ’નો અપભ્રંશ મનાય છે અને એ નામ ઉપલી બે સુવિશાલ જલરાશિ સરિતાઓ વચ્ચેના પ્રદેશને—આજના મેસોપોટેમિયાને—ઓલદ્રાવિડોએ, પોતાની જાતિના નામ પરથી આપ્યાનું સાધાર અનુમાન એક સંશોધકે કયું છે. દ્રાવિડોની એ શાખા દક્ષિણ હિંદમાંથી જ, જે માર્ગે પશ્ચિમ એશિયામાં પ્રવેશ્યા હતા તે જ માર્ગે પ્રવેશી હોવી જોઈએ એ તો સહજ માની શકાય એવી વાત છે. વળી એમ પણ હોય કે પ્રા. ૧૬,૦૦૦—૧૫,૦૦૦થી માંડીને જે ઓછામાં ઓછા ત્રણ હજાર વર્ષ પશ્ચિમ-આર્યોએ ધરાની અખાતની પડોશમાં તથા મેસોપોટેમિયામાં ગાળેલાં હોવાં જોઈએ, તે દરમિયાન દક્ષિણ હિંદ સાથેના તેમના વહેપારવિષયક સંબંધ ઘણા સતત અને જીવંત રહી હશે, તેમ જ, એ વેળા તે અનન્ય, દૂરદર્શી વાણિજ્યવીરો ઓલદ્રાવિડોને પોતાની સફરોમાં પોતાની સાથે જ ધધાના મદદનીશો તરીકે અને સોધા પણ લાયક ખલાસીઓ તરીકે ફેરવતા હશે. ૧૯

આ બધી અટકોનો અરથાને નથી, સર્વથા રથાને છે, કેમ કે ઓલો

પશુઓના આગ્રિત અને ઝોશિંગણ હતા, તેથી અમુક સમય લગી એ બે પ્રજાવર્ગો વચ્ચે, ઉભયના સ્વાર્થને ખાતર, શેઠ-નોઠકરનો લાભદાયી નાતો રહ્યો હોય એ તર્કન સ્વાભાવિક છે એ રીતે એક તરફ ચોલ-દ્રાવિડો નવા દેશોથી પગિચિત થતા ગયા, બીજી તરફ પશુઓ પણ એ દેશોને પાછળ છોડતા ક્રમે ક્રમે છેક સિંગિયા સુધી પહોંચતા એમણે છોડેલા દેશો નિર્વિદ્ય વસવાલાયક થતા ગયા, અને ત્રીજી તરફ સાહસ-પ્રિય, પ્રતિવર્ષ વિશેષ વાધતી દક્ષિણદિ દી ચોલ પ્રજાના યોગ્ય વસવાટ અને વિકાસ માટે એ નવા દેશોનો ઉપયોગ આવશ્યક બન્યો. આ કારણોથી, સખ્યાનધ ચોલ કુટુંબોએ પ્રા ૧૦,૦૦૦ના અરસામાં પોતાની પુગણી જન્મભૂમિ તજીને નવી ભૂમિ તરફ નિઃકંમળ કયું. આ અનુમાનપર પગ પણ ટાંછ રીતે ગેરવાજબી નથી.

પ્રા. ૧૦,૦૦૦થી પ્રા ૮,૫૦૦-૮૦૦૦ લગી તેઓ અખાતરતા જ રિથર થઈને ત્યાં અહીં, પોતાને બલી બાને હસ્તગત કૃષિવિદ્યા અને નહેરવિદ્યાના મહાવરા માટે તેમને સરસ અને પુષ્કળ અવકાશ હતો. પણ યુગ પછી યુગ વીતતા આ પ્રદેશ પણ પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે નાનો પડતા તેઓ ઉત્તર બજી સોએક માધલ આગળ વધ્યા, ત્યાં કાયમતુ થાણુ નાખ્યું, અને તેને ચોલદેશ એવું અયસ્યક નામ આપ્યું, જેને અનુગામી અસ્પસરકારી પ્રજાઓએ ‘ચાન્દિયા’ કહીને ઉચ્ચાગવા માંડ્યું.

ચાન્દીઆના ધીર, યા વસાહતીઓની નસમાં જે થોડાપણુ પણ આર્ય રુઢિરના અને સરકૃતિના મિન્દુઓ હજી ટકવા પામ્યા હતા, તેની સજીવની શક્તિ વડે કરીને તેમણે હવે આ નવી ભોમકામાં તે ઉજ્જવળ સરકૃતિ વિકસાવી (પ્રા. ૮,૦૦૦-૪,૦૦૦ના ગાળામાં) જે ઉત્તરકાળમાં પરિપક્વ અને સમૃદ્ધ સુમેરિયન સરકૃતિ તરીકે ઓળખાઈ એમ આપણે જોયું છે.

આજ સુમેરિયનો ઉપગ્ના જ્ઞાત પ્રમાણે મૂળે મુખ્યત્વે ચોલ

પશ્ચિમ સ્કારિત દ્રાવિડો જ-હના, અને દક્ષિણ હિંદમાં આર્ષ અસર-
વાળી સંસ્કૃતિના પરિપાકરૂપ તેઓ હતા, તેના ધણાં જ ગીતગ્રંથો^{૨૮}
આપણને, આજે જ કે થોડા અવશેષ સુમેરિયન, બેબિલોનિયન તથા
એસીરિયન દેવો અને પુરોહિત યજ્ઞના, જિવાળો મનિહાસ અને કથાના,
લિપિ અને ભાષાના અવશેષ કાળના મુખમાથી બચવા પામ્યા છે,
તેમાંથી મળ્યા વિના રહેતા નથી. ૨૯

પરિશિષ્ટ તાબુ

૨

૫. એ સ્થાનોના પોતાના નિવાસનાં હબરો વર્ષ દરમિયાન પશ્ચિમોએ સમગ્ર આયર્ સરકારના કેટલાંક મુખ્ય અંગમા-ટુલિકર્મ, મહાનદોમાંથી નહેરો બાંધવી, વડાજી બાંધવા, શ્રદ્ધાસ્થાનના જરૂરપૂર્વક સ્થાપત્યકામ કરવું, વગેરેમાં પણ-પારંગતતા મેળવી હશે, કેમ કે પાછળથી તેમણે જ એ પ્રકારનું જ્ઞાન દ્રાવિડોને અને તત્કાલીન મેસોપોટેમિયનોને આપ્યું હતું. (જુઓ નીચે ખંડક પ્રીતે).—ધર્મવિષયમાં, સપ્તસિંધુનો આ આયર્વર્ગ અનિંદ્ર (છંદ્રને નહિ માનનારો) હશે, પણ તદ્દન અદેવવાદી કે નાર્સિક તો નહિ હોય એમ કહી શકાય. તેઓ કુદરતની એક મહારાત્મિ તરીકે સૂર્યની આરાધના કરતા હોય એવો સંભવ છે, કેમ કે પછીથી ક્યારે આપણે આ ને આ જ પશ્ચિમોને હબરો વર્ષ બાદ શીનિસિયનો તરીકે પાછા મળીએ છીએ ત્યારે જ શીનિસિયન સૂર્યદેવો ‘બબલ્’ ‘આહરેન્સ’ ને ‘રીશુક’ની ઓળખાણ આપણને થાય છે, તે જ ઋગ્વેદમાના ‘વલ’ ‘વરુણ’ અને ‘ઋષુ (સૂર્યકિરણો)’ ના જ જુદા રૂપ છે, યુગોના અંતરને લીધે બહુ ફેરવાઈ ગયેલા રૂપ છે, એમ રા. અ. ચ. હસ કહે છે (જુઓ ‘ઋ. ઇ.’ પૃ. ૧૬૧-૬૨).

૬. પશ્ચિમોને સ્વદેશ ત્યજીને દક્ષિણમાં જિતરવું પડ્યું, તેનાં વધુ કારણ આ પણ હોય (૧) એ સમયે છંદ્રનો સંપ્રદાય ધણું કરીને આખા સપ્તસિંધુમાં નેસબંધ પ્રવર્તતા હશે એટલે આ અનિંદ્રોને—છંદ્રના અપાજકોને વૈદિક ઋષિઓ સાથે અવારનવાર અણબનાવ થયા કરતા હોય, અને એ રિયલિટી, સરખા-પણિ-સંવાદમાં વણવાએલ છે તેવા પ્રસંગે એટલી તીવ્રતાપુર્ણ બની હશે કે એ ભૂમિ છોડવામાં જ એમને પોતાનું શેષ દેખાડું હશે; અને (૨) પહેલા કારણના આનુષંગિક કારણ તરીકે જ સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ અનીતિમાન, યેકાચદે વર્તનારા અને બેહદ લેાભિયા એવા આ દેરાબધુઓને પ્રમાણમાં શુદ્ધતર ચારિત્રવાળા એવા વૈદિકોના વિકાસમાં આડખીલીરૂપ થવાથી, વૈદિકોએ ખૂબ મજબૂતીને દક્ષિણમાં જવાની ફરજ પાડી હોય.

૭. રા. દારો જ; જુઓ ‘ઋ. ઇ.’ તુ પ્ર. ૧૧૩ (પૂર્વાર્ધ).

૮. લેમુરિયા સળંગ ખંડ તરીકે ક્યારે નારા પાગ્યે, તેમાંથી લેમુરિયા મટીને દાદના દક્ષિણ આફ્રિકા, દક્ષિણ ટિદ ને છેક ઓસ્ટ્રેલિયા લગીનાં

દમણાના જળચર્યણ કથ રે યથા, એ નક્કી કરવા પિરો જે મત છે (૧) એ ખડકા તો મારોસીન યુગની આજરના કોઈ મહાન પણ આપણને સર્વથા અજ્ઞાત એવા ક્ષોભને અતે નારા પાગરો દરો-આજથી દસબાર લાખ વર્ષ પર, અથવા તો (૨) જે ઉત્પાતોએ પ્રા ૨૦,૦૦૦થી પ્રા ૧૭,૦૦૦ના સુમાર મા ગગા-રાજ-સમુદ્રોને અલોપ કર્યા, તેણે જ લેમુરિયાના પણ કટકા કર્યા હોય આ બેમાનું પહેલું કારણ આપણા હેતુને ધધારે આવકારપાત્ર છે, કેમ કે પ્રા ૧૭,૦૦૦ની આસપાસ લેમુરિયાયોપને પરિપ્લામે, આ ને પાંચ દ્રાવિડો બીબ નીચોઇડ, જ ગલી દ્રાવિડોથી તુલના જ છતાં પશ્ચા હોય, ત્યારે તુર્ત ને તુર્ત પાછી પોતાની 'એક પ્રકારની સ્વકીય દ્રાવિડ સ્કૃતિ' કેળવી નામે, એ અસકથ છે તેથી એ જે ઉપભવિઓ પશ્ચિમો આબ્યા પહેલાં જ દસેક લાખ વર્ષે બીબ નીચોઇડોથી અલગ પડેલી એમ સ્વીકારણ વધારે વાજબી છે

૯ દ્રાવિડ દેવો માટે 'ક્રમ કે મૂળ આર્ય દેશમાં તો હજી એ વખતે દેવમૂર્તિઓ કે તેના મંદિરો નહોતા, પણ એ દેશમાં ઘરો વગેરે બાંધવા માટે જે સ્થાપત્યકલા ખીલેલી જે પશ્ચિમોને પણ આવડતી હતી, તે કલા તેમણે દ્રાવિડોમાં ફેલાવી ને દ્રાવિડોએ તેનો ઉપયોગ પોતાના લાબા વખતથી પ્ર-અસિત મૂર્તિપૂજને અંગેના મંદિરોમાં કર્યો એ પૂજ એમની પાસેથી જ અસલ આર્યોએ પાછલા સમયમાં સ્વીકારેલ એવો પણ એક મત છે બીબ મત પ્રમાણે બૌદ્ધોની અસર હેડળ પ્રા બીજી સદી આસપાસ આર્ય પ્રજામાં મૂર્તિપૂજ દાખલ થયેલી. આ બંને મતો, અલખત, ખરા અસલ વૈદિક આર્યો અમૂર્તિપૂજક હતા, એ માન્યતા પર જ બંધાયેલા છે

૧૦ પશ્ચિ-આર્ય સિવાયનું અર્ધ લોહી પણ પછીથી એ ભવિષ્ય ભગ્યુ હતા પશ્ચિમો પછી કેટલેક કાળે, કદાચ ઋગ્વેદસમયના મધ્યયુગ (પ્રા ૧૮,૦૦૦-૧૦૦૦૦)માં જ, જુદેજુદે વખતે, અગરત્યકુળના અને વિશ્વામિત્ર કુળના આર્ય ઋષિઓએ દક્ષિણમાં ગાવી આશ્રમો સ્થાપ્યા અને સરકાર પ્રચાર કર્યો હતો (જુઓ 'ક ઈ', પૃ ૧૦૭-૦૮) એ વિશ્વામિત્રોના વરાને તે જ દક્ષિણમાંની પછીના સમયની આશ્રમ પુન્દ્ર સગર, પુલિન્દ, મુનિમ, વગેરે ભવિષ્યો (ક ઈ પૃ ૧૦૮)

૧૧ ચાહલીઆ અને મીસરમાં જુઓ આ પ્રકરણનો ખડક ચોથો તથા આની પછીના પ્રકરણનો ખડક પહેલો

૩

૧૨. એ દેશોમાં પણ તેમણે પશ્ચિ-આર્ય સંસ્કૃતિના ખીજ નાખ્યા જ હશે; ને કે તેના અનુચિત હજી કોઈ પણ રૂપમાં મળવા નથી, તેથી થોડી પણ ચોકસાઈથી કશું કહેવું અસંભવ છે.

૧૩. અહીંથી સર ચતા વ્યાર ગળદો એ, રા નડાનાવાલ કવિના કાવ્ય 'ગુજરાત 'માની પક્તિ' સાગરે મુકાબું' સફરી જહાજ' પરથી લીધા છે.

૧૪. આ પ્રા. ૧૬,૦૦૦નો સાલ પહેલી નજરે અપ્રતીતિજનક લાગે તેવી છે, પણ પશ્ચિમો એ રીતે હિંદ છોડી રહેતે રહેતે ફીનિશિયનો બન્યા, તે બનાવ માટેની ને સાલ-પ્રા. ૩૦,૦૦૦-લુવીઅસ આફ્રિકવસે (ઇ. સ. ત્રીજી સદી) ફીનિશિયન મુતકથાને આધારે આપી છે, તેને મુકાબને તો પ્રા. ૧૬,૦૦૦ની સાલ જરા થ અત્યુક્તિ વિનાની મણાવી નેહએ.

૧૫. એ વતનીઓના ને વૃત્તાત ' હિસ્ટરીઅન્સ હિસ્ટરી ઓફ ધ વર્લ્ડ'માં (વૉ. ૧, પૃ. ૫૩૫) છે, તેને આધારે આપણા વિષયને લગતા એક એ મહત્વના અનુમાનો દોરી શકાય તેમ છે : પશ્ચિમો એ નવા દેશમાં એકદમ દાખલ થયા નહિ હોય પણ એ નવા કિનારાઓથી થયે હ્રૂ પોતાના વહાણુ રાખીને, હોદીઓમાં થોડા થોડા કિનારે ઉતરતા હશે, થોડો વખત ' વતનીઓ સાથે રહીને વળી પાછા વહાણુમાં પોતાના સાથીઓને નવાં લોકોની માહિત્યાર કરવા જતા હશે, પશ્ચિમોના આ વર્તન પરથી જ વતનીઓએ એમને (કે એમના કોઈ પ્રભાવશાળી નાયકને) મત્સ્યદેવ-'ઓએનીસ' કે 'મુસારસ ઓએનીસ' -માની એમની આરાધના પોતાની પ્રજામાં ચલાવી હશે.

૧૬. એ સેનિટિકોમાં પણ આર્ય લોહી લગ્યું હશે ? ને (આર્ય) દાસદરયુઓ કાસ્પીઅનના પ્રદેશમાં વસેલા તેઓનું મિશ્રણ એ તરફની કોઈ અનાર્ય જતોમાં થતા પછી સેનિટિક જાતિ બધાઈ હશે ?

૧૭. "હિન્ડુ-ફિનિ-શીનિશિયા; વળી, પશ્ચિમ-પ્રુલિક (લિટિન)-શીનિશિયન (ઓક)

૧૮. મીકોને તેમના મૂળાક્ષર પત્રોએએ શીખવ્યા (એમાં મીકોએ ધણી સુધારણા કરી તેને પોતાની તાબડપાના મૂળાક્ષર બનાવ્યા) એમ મનાય છે. (જ. ઇ. પ. ૧૯૬).

૧૯. 'દંડાબ્યા' પણ દરાબ્યા નહિ ત્રણે ધ્યુનિક વોર્સમા ઉવટની દાર કાર્યેજનીઓનોની થએલી. એમનું અતિમ નિકંદન રોમનોએ પ્રા. ૧૪૬મા ઠપું. એ લગાઈઓ જીનીન પરની તેમ જ દરિયાઈ પણ હતી. 'હેનિયાસ' શબ્દમાં જ ફીનિશિયન સૂર્યદેવ 'બાલ'નું રપટ સૂચન છે.

૨૦. જુઓ છૂટા પ્રકરણનો ખંડક પહેલો.

૨૧. પ્રો વિલસનના અર્થપ્રચીન નોર્વેમાની (શીની, દેવની) 'બઅલ્ડ' બક્ષિ વિરોનો એમનો સવિસ્તર મત અ. ચં. દાસે 'જ્ઞ. ઇ. 'ના ૧૧મા પ્રકરણના પરિશિષ્ટમા લેવાયો છે.

૨૨. કાર્યેજનીઓ રપેનમા પણ પ્રસરેલા ને રોમનોને દામે નહ થએલા (જુઓ 'ધ વર્લ્ડ ઓફ ઓલ્ડ ઓલ્ડ રોમ' પૃ. ૬).

૨૩. ફીનિશિયન દુર્જલો : તેઓ મનુષ્યપણ કરતા; બાળકોના અપ-હરણ કરી એમને સુલામ બનાવી વેચતા, કે વધારે રકમ સમા પાસેથી લઈને જ પાછા આપતા. એમણે સુરપને તાબાનો ઉપયોગ પહેલવહેલો શીખવેલો હતો. (જુઓ આ. દેલરક્ટ ઓરિજિન ઓફ ધી આર્થ-સ્ટી પૃ ૫૧).

૪

૨૪. એસ આર હોલ : 'એન્સ'ટ હિસ્ટરી ઓફ ધ નીઅર ઇસ્ટ' (પ્રિ. ૫; પૃ. ૧૭૨-૭૪)મા.

૨૫. અ. ચં. દાસે; જ્ઞ. ઇ. પૃ ૨૦૧લા ૫૨

૨૬. એ દ્રાવિડોને પશ્ચિમોએ પોતાની સાથે પરદેશમા રાખવાનું એક વધુ કારણ એ પણ હોય કે પરદેશોના જંગલી અસલ વતનીઓ સરકારી પશ્ચિ-સમાજમા ઘૂર્ણ જ ઉપયોગી રહી શકે, તેના કરતા પશ્ચિમોથી જ સરકારામલા આ દ્રાવિડો સર્વથા વધુ ઉપયોગી થાય.

૨૭. 'સુમેરિયા' નામની ત્રણ બ્યુત્પત્તિ સૂચવાય છે (૧) એ પ્રદેશ 'સ-મર' હતો, મરુભૂમિ જેવો રેતાળ હતો, તેથી એ પહેલા 'સમર' પછીથી 'સુમર'-'સુમેર'-'સુમેરિયા' બન્યો, (૨) કાર્પીઅન-કિનારાના અસુરો આ ભાગમા આવ્યા (સેમિટિકો વરીઠે ?) ત્યારે તેમણે સુમાલી નામક પોતાના નેતા પરથી 'સુમાલિયા' નામ દેસને આપ્યું, જે પાછળથી 'સુમેરિયા'

યયુ; (૩) હિંદુ પુરાણકથાઓમા મેરુ ને સુમેરુ નામે આવે છે તે પરથી પણ, એ સ્થળે આવી વસેલા અમુર-આર્યો કે દ્રાવિડઆર્યોએ તેને ' સુમેરિયા ' કહેવા માંડ્યું હોય-એ તેમ, દેશનુ એ નામ, સેમીટિક ત્યા આવી વસ્થા (પ્રાં ૪,૦૦૦ કે એઠલાગ્રા) ત્યારથી અપાયલું લાગે છે. તેમણે આલ્દેઓને છતી લીધા,એમનો સંસ્કૃતિને સંસ્કાર તેમ જ રુધિરની ખાખતમા પોતાની અદર સમાવી, એમ બધાયલી નવી સંસ્કૃતિને 'સુમેરિયન' વિશેષણ આપ્યું, આગળ જતા ઈકિએ ત્યાની પ્રભુ તેમ જ સંસ્કૃતિને બેબીલોનીઅન કહી ('બબલ' કે 'બેલ' દેવ પરથી) અને એ જ બેબીલોનીઅનોએ અસલ આલ્દેઆર્યો પણ જો એ ચડીને આસીરીઆ તથા ત્યાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ખીલવી નેની અદર પણ આર્યત્વનો પ્રભાવ ઝાખોઝાખો પણ રહ્યો જ. એ બેબીલોનીઅનોએ અને આસીરીઅનોએ પોતાની વસ્તી-ઝાહી અસર ગ્રીસ પર, ને તેની દ્વારા રોમ તથા અર્વાચીન યુરપ પર પણ પાડી, આ રીતે અધ્યારની યુરોપી સંસ્કૃતિના વણાટમા (ખીજી, પાછળની અસરોને હમણા ધ્યાનમા ન લઈએ તો પણ) આર્ય વાણો નહિ તો વાણો તો છે જ.

૨૮. એ પ્રમાણે ' હિરટોરીઅન્સ હિસ્ટરી ' ગમેરે સાધનોને આધારે રા. દાસે પોતાના ગ્રંથમા (પ્ર ૧૨) એકત્રિત કરી, તેની પરથી ને પાયાદાર અનુમાનો બાંધ્યા છે તેની વિરત્ત થયાં તો વિજ્ઞાતુઓ એ ગ્રંથમા જ જુએ તે ઉત્તમ, પણ નેઓ એ મૂળ લગી ગુસારી કરવા અચક્ત હોય, તેમના લાલ માટે એમાના મુખ્યમુખ્ય અનુમાનોનું મુદ્દાવાર સારસરવ અહીં આપું હવિત લાગે છે. (૧) આસીરીઅન દેવ હલુ તે આર્યોનો ઇલાહતિ પર્વત્ય (ઇન્દ્ર); આર્યો નેને આગ્રિ કહેતા, તે વહિદેવ આસીરીઆમા અતુ ને બેબીલોનીઆમા દમનુ (સ. 'દદન' પરથી) કહેવાતો, ઋગ્વેદનો વાયુદેવ ને વેન, ■ આસીરીઆમા જિન્દ નામથી અતર્નકનો અને આકાશી તોફાનો-નોનો દેવ થયો; એ જ રીતે બેબીલોનીઆનો તોફાનદેવ ને ગતુ કે મર્દુ, તે આપણો મરુત, સૂર્યદેવને આપણા લોકો દિનેશ કહેતા તેને આસીરીઅનો દાયનિસુ, ને ઈકો હાયોનિસસુ તરીકે જાળખતા, આપણે વૈદિક દેવ ને મિત્ર એ તો જતા મ નામફર વિના, પોતાના અસલ અવતારે જ, શોધક સેસ

(Sayce)ને જડેલા એક આસીરીઅન શિલાલેખમાં દેખા દે છે (૨) આપણે ત્યાંના ઋષિ-પુરોહિતની પેઠે ચાલી ને જેબીયોનીઅન ધર્મગ્રંથ 'પતેસિ' (Patela) રાષ્ટ્રીય વિદ્યાનું વચપરચયન સેવન અને રક્ષણ કરતો, બવિધદર્શન કરી શકતો, સમાજનું શ્રેષ્ઠ, નિરાળુ અથવા ગણાતો, અને (અથર્વવેદી ઋષિઓની જેમ) સ્વપ્ન પારખવાની, માઠા સ્વપ્ન નિવારવાની તથા ભૂતપ્રેતાદિ વાળવાની વિદ્યાઓ પણ જાણતો (૩) પર્યટ કે માદીના જે વત્સાલીન સિલિન્ડર (ભૂમળા, નળો) જડયા છે તે પરની કાંતરણીના ચિત્રો ચોખ્ખુ દર્શાવે છે કે દેવસ્તુતિની, યજ્ઞની ને પશુબલિદાનની પ્રથા જેવી સમ્પ્રદાય સિદ્ધિમાં તેવી જ જેબીયોનીઆમાં હતી (૪) જેવા આર્યો તેવા જ ચાલીઓ અઠગ જ્યોતિષી હતા (૫) દક્ષિણ દિશામાંથી આવેને પણ નજર થતી નથી તે દેવદાસીની જીમજીની સરથા હીનવર સ્વરૂપે જેબીયોનીઆમાં પણ હતી (૬) દક્ષિણ દિશાનું પુરાતન મંદિરચિહ્ન એ જ, ચાલીઓ દ્વારા, ચાલીઓનું નજર કાઢતું મંદિરચિહ્ન પણ હજી ત્યાં જેબીયોનીઅન ને આસીરીઅન ભાગી વહેતી મૂર્તિઓ મળે છે, તેની પર આર્યદ્રાવિડ અક્ષર સ્પષ્ટ છે એ અક્ષરના ચાલી વિધામકોનો 'સેઇટ' (Sait) નામે ખાસ વર્ગ હતો સંસ્કૃત એથી પરથી એ સેઇટ કે સેઇટ શબ્દ યજ્ઞેનો, સેઇટ-ચેટી (જે આજના મદ્રાસીઓમાં પણ છે) (૭) ભાષાવિષયમાં તો ઉપર આપણે દેવોના નામોમાં જોયું તેમ, અહીંની ભાષા મરઝાદમચ્છાઈને પણ ત્યાં પહોંચી ગયેલી એમાં તો સંદેહ ધરવાપણ નથી. એક વધુ દાખલો અહીંના દેવ 'નરસિંહ' એ ત્યાંના 'નરમ્ સિન્દુ' કે 'નાન-હર-સન્' તરીકે પ્રચલિત થાય છે ઉપરાંત, મુખે લપાટી જેવી poggatnatiave હતી (૮) દિશા અક્ષરલિપિ પહેલા ચિત્રલિપિ હતી એવો એક મત છે એ સ્વીકારીએ તો, તેણે જ ચાલીઓ મારફત જેબીયોનીઆમાં જઈને ત્યાંની ખીલારોખી ('ક્યુનીફોર્મ') લિપિનું રૂપ ધર્યું હોય તે અસંભવ નથી અસંભવ ચિત્રલિપિને જેબીયોનીઆ લેખકો અણીદાર વતરણાવડે પોતી માદીની છટા પર અજમાવવી પડે એવો ત્યાંનો સ્થાનિક સંભવ હોવાથી, એ સંભવને વરા યવાથી વિપિના ચિત્રોએ ખીલારોખી રૂપ ધર્યું હોય એ સ્વાભાવિક જ છે (૯) મલબારી સાગ દુનિયાબરમાં મલબાર સિવાય બીજે જગત નથી. એ સાગના અવરોધ ચાલીઓમાં મલબાર છે આનો અર્થ ન જ કે પહેલા પલ્લિઓ ને પછીથી ચોસો એ લોકો દક્ષિણ દિશામાંથી જ ત્યાં લઇ ગયેલા (૧૦) મોરને લામિલ (દ્રાવિડ) ભાષામાં તોકાઈ (Tokai)

કહે છે, તેને હીયુ (સેમીક્રિબાળીયોનીઅન અસરવાળી) ભાષામાં તુકિયિમ (Tukiyim) કહે છે. આનો અર્થ 'પણ ઉપરના ન. ૯ જેવો જ. (૧૧) જેમીનોનના (૧ કે એસિરિયાના ?) રાજ્ય સોલોમન(પ્રા. ૧,૦૧૨)ના દરબાર-મા ને તેના રાજ્યમાં જે કેટલોક ખાલ આવતો-મોર, હાથીદાંત, મુખડ, મહાવાનર (ape)—તેની નીચજ અને નામોને દક્ષિણ દિ'ઈ સાથે ધાડો સબધ છે. (૧૨) મસીનીને ચાલીઆમાં 'સિધુ' નામથી ઓળખતા. એ નામ ને વસ્તુ હિદમાથી જ ત્યાં ગયા હોય. (૧૩) દ્રવિડદેશ દક્ષિણમાં મહીસુર આવેલું છે એ નામને મહિષ+સુર એમ છૂટું પાડીએ, તો ચાલી-ઓના પુરાણા પાંચતમન 'ઈર' રાહેરનું નામ એ દ્રવિડ નામમાંથી જ મળી જાય છે. વળી, 'ઈરનું બીજું' નામ મુધેઈર (Mudheer) હતું, એ મહીસુર (Mahisur)નો બહુ તજાચનો અપભ્રંશ પણ કદાચ હોય. (૧૪) ન. ૬વાળા મુદામાં જે મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ છે, તે તત્કાલીન ચાલી પ્રબળનોની સુખાકૃતિ પરથી જ ધડાઈ હોવી ભેઈએ, અને, એ સુખાકૃતિ દ્રાવિડોના સુખની આકૃતિ ને બહુ મળતી આવે છે (૧૫) એ અતિપ્રાચીન સમયમાં, ચાલીઆ પર આવો સર્વવ્યાપી ને બહુશી, ચિરંજીવ પ્રભાવ પાડી શકે તેવી પ્રાણવાન ઉત્તમ સંસ્કૃતિ એકમાત્ર આર્થદેશમાં જ હતી.

૧૬ સિધુતીરના પ્રદેશની (મુડેન-જે દડો ને હરખાની) હમણાં (સને ૧૯૨૨-૨૮માં) પ્રકાશમાં આવેલ સંસ્કૃતિ પર સુમેરિયન સંસ્કૃતિના મધ્યાહ્ન કાળ(આશરે પ્રા. ૪,૦૦૦ આસપાસ)નો પ્રભાવ પડ્યો હતો, તે આ પ્ર-કાશમાંની વિગતોને એ નવી શોધો જોડે સરખાવતા તુર્ત સ્પષ્ટ થશે. એ શોધની વિગતો તો, અન્યત્ર તેમ આ વિભાગની (અર્થને છેડે છપાવાની) અંધસૂચીના ન. ૧૭, ૧૮ અને ૧૯માંથી મળે તેમ જ પણ, સુમેરિયા અને સિધુપ્રદેશ : એ જે સ્થળના અવશેષો વચ્ચેના ગાદા સામ્ય પર ધ્યાન ખેંચવા અહીં માત્ર પાંચજ મુદ્દા આગળ કરવા જસ થશે (૧) સુમેરિયનો પેડે સિધુદેશીઓ પણ લગભગ (કેનિકો-સેફલિક) દ્રાવિડો હતા, જેક પહેલા ચિત્રલિપિ, પડી ખીજાસેખી લિપિ વાપરતા, નાગાસની દેવીના બેક પૂજક હોવા સલાહ છે, સિધુપ્રદેશવાળાઓ એ પ્રદેશમાં આગ્યા પહેલા એમનો બીજે સ્થળે થલો વિકાસ થયો હતો એમ સર જોન માર્શલ કહે છે, એ સ્થળ સુમેરિયા જ હોઈ શકે, સિધુતીરે જે જસલ (કે કલાઈ ?)

આવડ, એ તે સમયે મુમૈરીઆમાંથી જ આવી શકે તેમ હતું એ સિંધુ તીરની રચાનિક પેદાશ નહોતી જેટ પ્રભની પોષાકની, દેરાધારણની, વગેરે રીતો ધારી મળતી હતી. આ ધરાનમાર્ગ દ્વારાનો જુરાજી સળધ વ્યાપારી હશે એક દાખલો સળધ પછી મુમેરિયનો સિંધુતીરથી જે ૩ સ્વદેશમાં વધે ગયા, એ ત્યાં (બેબીલોનિયામાં) તેની ઉત્પત્તિના સ્થાન પરથી 'સિંધુ' અને ગ્રીસમાં ' સિંડન ' કહેવાતું હતું મુમેરિયનો સિંધુતીરે ભગવા બાદ આશ' અસર તેમના પર થઈ હશે, કેમ કે સિંધુપ્રદેશમાં મળી આવેલી મુદ્રાઓ (' સીલ ') પર લુપ્તકવવાદિ આશ' કાવિઓના તથા આશ'શબ્દ મુમેરિયના નામો જ ન્હાના અર્થ દેશે તે આજના અફઘાનીસ્તાન વગેરેમાં વાલુ પાકતું તે જ ત્યાંથી સિંધુતીરે મુહેન-એ દડોમાં આવ્યું હોવું એક એ-સિંધુતીરી સંસ્કૃતિનો સમય જે સર બેન ગ્રા ૩૫૦૦ નજીક મૂકે છે, તે આપણે મુમેરિયન અધ્યાદન માટે સ્વીકારેલ સમયથી (ગ્રા ૪,૦૦૦થી) દૂર નથી ન્હાની સંસ્કૃતિઓના કાળનિષ્ણયની મુશ્કેલી વિચારતા, બંને સમયો એક જ્યાં કહેવાય — દક્ષિણદિશી દ્રાવિડો પત્તણર્થ જ સિંધુતીરે કેમ ન પહોંચ્યા હોય ? આવી સંકેતો જુલાસો તુર્ત આપી શકાય છે સિંધુતીરી અવશેષો પર શુદ્ધ દ્રાવિડી કે પશ્ચિદ્રાવિડી અસર નથી મુમેરદ્રાવિડી જ તેથી, અને પરબાર્યા અદ્યા દોલ તે પોસાના શુદ્ધ આર્યોએ તે અસલ નબળા-પોથી દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ પર પોતાની જે જીદી અસર પાડી હોત, તે મજબૂર અવશેષોમાં પરખાવી નેમ્યે, પણ તે એવી રીતે પરખાવી નથી તેથી આપણે એમ વિના સંકેત કહીશું કે સિંધુને કાઠે ગ્રા ૪,૦૦૦-૩૦૦૦ દરમિયાન જે ઉચ્ચ ને મુવિકસિત સંસ્કૃતિ મુહેન ને દડોથી હરખા લગીના, કે એ બે સ્થળોના, નગરોમાં પથરાયલી હતી તેનું વાત્કાલિક પ્રેરક જળ મુમેરિયા કહેતા મેસોપોટેમિયામાં જ હતું, બીજે કયો નહિ

પ્રકરણ ચોથું

સંસ્થાનો અને ગ્રાખાઓ (ચાલુ)

૭

જય હે આયકુળના જ વરાજ એવા શીનિસ્થનો એશિયા
માધનરના છેક છેવાડેના પશ્ચિમ કિનારેથી ભૂમધ્યસમુદ્ર
દ્વારા સુરપની તત્કાલીન જતોને પોતાની પુરાતન વાણિજ્યવિદ્યાનો પરચો
ખતાવતા હતા, જ્યારે એ જ કુળના જગ-મોહક સરકારના વારસદાર
એલદ્રાવિડો, આલ્દી પ્રજા તરીકે, બધા સુમેરિયન સ્મરકૃતિનું ખીળ-
રોપણ કર્યું જતા હતા, જ્યારે ખુદ સમ્રાજ્યના વિશુદ્ધ આયજનો
પોતાના અસ્તિત્વના કદાચ સર્વથી જ્વલત સુમના^૧ અનુભવોના મોખા
સહાવ લેતા હતા, ત્યારે,^૨ દક્ષિણ હિદમાથી, કે કે સેકાના આય-
સરકારે પરિપુષ્ટ એવા પ્રાવિડોનું એક વધુ નિષ્ક્રમણ થયું. એ નિષ્ક્રમણનો
રંગ ઉત્તર આફ્રિકાની એક સૌથી કૃતિમત પ્રજાને એટલો ખધો
અલ્લો, એટલી તો પકવતા ને બાપકતાથી અલ્લો, કે વિષયના કોઈકોઈ
મોટા નિષ્ણાતો આજે પણ એવી અદ્ભુત મસ્કૃતિને એ પ્રજાની વ્યકીય
જ માને છે, ત્યાની સ્થાનિક જ માને છે, જહારથી આખાત થએલી નહિ

જે પારકું હતું તેને આવી ઉત્સુકતાથી અને ચિન્ચટથી પોતાનું
કરી લેનાર પ્રજા તે પુરાણપ્રસિદ્ધ મિશ્ર દેશ ઉર્ફે^૩ મીસરની પ્રજા તેના
સોઠ અને તેમની ભાષા, તેના સ્થળોના નામ અને પેદાશો, તેના દેવો,

રિવાજો, સમાજવ્યવસ્થા : સર્વને લગતાં જે જે સંશોધનથી થયાં છે તેને ખરી પૌરસ્ત્ય દૃષ્ટિથી તપાસનારે તો નિઃશંક એવા નિર્ણય પર આવ્યે જ છૂટકો છે કે પ્રાચીનકાળમાં મિસર પર સપ્તસિંધુપ્રદેશના લોકોની આડકતરી તો આડકતરી પણ અચૂક, ગાદી અસરો થયા વિના રહી નહોતી.

એવી અસરો કોણે પ્રસારી હશે? અને તે ક્યારે? ક્યારે, અને શા ઉદ્દેશથી?

પાશ્વરાવિઙ્ઞાન પશ્ચિ-આયોના નિષ્કટના સમાગમમાં આવી હતી એ આપણે મયા પ્રકરણમાં જોયું. એ જાતિના દેવતાક વર્ગોને પણ, લાભે ગાળે, જાતિવિકાસ ખાતર તેમ જ સાદસવૃત્તિને પોષવા માટે, પરદેશોમાં જઈને વસવાની તથા વેપારથી સુસમૃદ્ધ જનવાની આવશ્યકતા જણાઈ. પોતાની અગાઉ જેઓ દક્ષિણ હિંદની બહાર મયા હતા તેમની હિલચાલથી તેઓ સારી રીતે વાકેફ હોય તે કુદરતી છે. એ વાકેફ-ગારીનો તેમણે ડહાપણબયો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે જોયું કે આપ્તુ' એશિયા માખનર પશ્ચિમો ને એલોએ મળીને વસાહત લેખે સર ક્યું છે, એટલે આપણે કોઈક નવો પણ એટલો જ ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશ ખોળવો પડશે ... આ વિચારસરણીને અ તે તેમણે મહાનહનીલના રસાળા તીરપ્રાંતોની પસંદગી કરી; સ્વજાતિનાં કુટુંબોને મોટી સંખ્યામાં લાં લઈ મયા (પ્રા. ૮, ૫૦૦-૭, ૫૦૦); લાની અસલ વતની કેમોની તથા પડોશની ખુનિક જાતિની સાથે પોતાનાં રુધિરમિત્રણ પણ રાજ્યપ્રકીર્તિ થવા દીધાં (પ્રા. ૭, ૫૦૦-૫, ૫૦૦); અને એ રીતે મીસરની તે વિશિષ્ટ છતાં આર્યુષી સંસ્કૃતિ ખીલવી, જેના અનેકવિધ અવશેષ આજે પણ ભયાં જમનને અજાયબીમાં નાંખતા નિર્મળ આનંદ આપ્યા કરે છે.

યયાં હતાં-અસંસ્કારી દશાવાળા આયોતુ', દાસોતુ' અને દરધુઓતુ'. પછી પશ્ચિમો દક્ષિણમાં ઊતર્યા, અને, એક એમતુ' અને એ દ્રાવિડોનાં, એમ ત્રણ વધુ નિષ્ક્રમણ ત્યાંથી જ સમુદ્રમાર્ગે પશ્ચિમ એશિયા તથા મીસર તરફ ચયાં. એશિયાના એ ભાગમાં પશ્ચિમોની શીનિસ્થન સંસ્કૃતિ અને ચોલદ્રાવિડોની ચાલ્દીઅન-સુમેરિયન મંસ્કૃતિ કેટલીક સહસ્રવર્ષોએ લગી લગી અને તપી, તેની ઝાખી આપણે કરી આવ્યા છીએ. એ સંસ્કૃતિઓનો મધ્યાન્હોત્તર ઠાળ ચાલતો હતો ત્યારે, પણ એ સર્વ અસ્તાચળે નમતી યદ મધ ત્યાર પહેલાં, એ જ ચાલ્દીઆ, બેબીલોનિયા અને આસીરિયાની આસપાસ, એશિયા માધનરના ઉત્તર ભાગમાંના પ્રદેશોમાં, ચારપાંચ નાનાં પણ જળવાન, ઓછેવધુ અંશે આપસંસ્કારી એવી પ્રજાઓનાં, રાજ્યો હતાં.

આ પ્રજાઓ-આ મિટનીઓ ફારસીઓને ને હિંદીઓ, ક્રીશ્ચનો અને લીડિયનો-વિશેની આજના સંશોધકોને મળેલ માહિતી^૪ લમબગ કંગાગ ■ એમ કહેવું જોઈએ. જે કે' તૂટકછૂટક એમને વિશે જાણવામાં આવ્યું છે તે પરથી વિગતોમાં ઊતર્યા પહેલાં, સામાન્યપણે એટલું કહી શકાય કે એમનાં પ્રજાજીવનને આર્યત્વનો જે પટ ચઢેલો તે કે'ક શુદ્ધતર સ્વરૂપનો હોવાથી. એ એમની દક્ષિણરાસી ચાલ્દીઅન આદિ પ્રજાઓ મારફત મળાતો ને ચળાતો નહિ, વહેતોવહેતો નહિ, પણ કોણક રીતે સાપ્તસિંધુમાથી સીધો પરમાર્થો જ ચઢેલો હોવો જોઈએ; એમ હોય તો, આ પંચપ્રજાના નિષ્ક્રમણો પણ, આજ નિષ્ક્રમણોની પેઠે જ, સાપ્તસિંધુપ્રદેશના વાયવ્ય ખૂણાને રસ્તે જ જુદેજુદે સમયે અને વધુઓછી સંસ્કારદશામાં ચયાં હોવા જોઈએ; અને એ નિષ્ક્રમણો, અંદાજ ગણતરી મુજબ, પ્રા. ૪,૫૦૦થી પ્રા. ૧,૫૦૦નાં ત્રણેક હજાર વર્ષ દરમિયાન ચયાં હોવા જોઈએ : કેમ કે પેલે છેડે, પ્રા. ૩,૦૦૦-માં હયાત એવા આસિરિયન પાટનગર નીનીવેહની પહેલાં ધણેધણે ઠાળે મિટની રાજ્યની હયાતી પરથી તથા આ છેડે, હમણાં વીસ

વરસ પર એ તરફના બોધાઝ-કચુપ નામે રચના જાહેરા શિલાલેખ પરથી સમજાય છે કે પ્રા ૧,૫૦૦-૧,૪૦૦ સુધી આર્ય દેવો ૪૬, મિત્રાવરુણ અને નાસત્યૌની પૂજક એ મિટની પ્રજા જીવત હતી એવા નિર્ણય પર પુરાતત્ત્વવિદો આવ્યા છે

એ પાંચમાર્ના પહેલા ત્રણ રાજ્યો વિશે આપણે પ્રમાણુમાં કેંક વધુ જાણીએ છીએ અને તેથી જ, એ રચનાકાળને ધ્યાનમાં લેતા, એમની શક્તિઓ મર્યાદાઓ અને મુશ્કેલીઓની કલ્પના કરતા, એ પ્રજાત્રયીની જે પરાક્રમકથા પ્રેરણાવાહી લાગ્યા વિના રહેતી નથી, તેના થોડાક અધ્યાય ઉકેલવાનું અહીં બની શકે તેમ છે

પહેલા તો એમની ભૂગોળસ્થિતિ જોઈએ, એટલે ઇતિહાસ સમજવાની સુતરતા થાય

મિટનીઓ બેબીલોનની વાયવ્યે અને આગીરિવાની પશ્ચિમે રાજ્ય કરતા હતા, કોસ્સીઅનોનો રાજ્યપ્રદેશ બેબીલોનની પૂર્વે અને હિદ્રાપટ્ટા નો મિટનીવાયવ્યે ને શ્રીનિશિયાની ઉત્તરે આવેલો હતો ત્રણેને મિસર જોડે પણ સંજોગાનુસારી કોસ્સી, કે દુશ્મની પણ જુદેજુદે વખતે હતી તેઓ કેંક વાર અત્યુ એકસપેી કરીને મિસરના મહાન રાજાઓની સામે પણ માથું ઊંચકવાની હામ બીડતા તો કેંક વાર વળી, મિટનીઓને બનેતુ તેમ, પોતાની સ્વરૂપવાન રાજકન્યાઓ મિસરરાજાને પરણાવીને તેની તામેદારી પણ ઉઠાવના એ તામેદારી વધુ અશે તો રાજકીય હતી, સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ તો, મિટની રાજકુમારીઓના મિસરમહારાણીઓ તરીકેના પ્રભાવથી જ, એ દેશમાની જૂરી સૂર્યપૂજના કેટલાક નવયુગને અનુકૂળ એવા આયોજિત ફેરફાર થઈ શક્યા હતા ૫

કોસ્સીઅનો સ્વતંત્રતાને વધારે અનુરાગથી વરેલા તેમ બીબની સ્વતંત્રતાને ઉત્સાહપૂર્વક હરનારા હશે એમ લાગે છે એમણે પ્રા ૧,૮૦૦માં પોતાની પશ્ચિમ બાજુના પડોશી બાગીદે નિવન રાજાને

હરાવી, હાકી ઢાઢી, પોતાનો નવો જ વચ ત્યા રચાયો, જે પોણા-છસો વર્ષ લગી ટક્યો. એ વંશ દ્વાવિડાર્ય દેવ ‘અમ્મલ’નો પૂજક અને પુરોહિતસત્તાક હતો. તેનું પ્રા. ૧૨૩૦-૨૫ માં આસીરિયનોને હાથે નિકંદન થતા, બેબીલોન એ લોકોના હાથમાં ગયું.

હિટ્ટાઇટોનું રાજ્ય આશરે પ્રા. ૧૭૫૦થી પ્રા. ૧૧૦૦ લગી તાથું હતું. તેઓ કોરમીઅનો કરતા પશુ વધારે બહાદુર અને લુલ્લપ્રેમી હતા. પોતાના રાજ્યની દક્ષિણે સીરયા (શીનિસિયા)માં મિસરતું સંસ્થાન હતું તેની જડ બેબેડી નાંખવાની તૈયારી પશુ તેમણે પ્રા. ૧,૪૦૦ની આસપાસ મિટન્નીઓની સહાયતાથી કરેલી. હિટ્ટાઇટોનાં બીજાં પશુ ધણા પરાક્રમેની શુશુગીતા એમના રચાખડયા અવશેષ, તેમ જ બાઇ-બલ અને મીસરી ઇતિહાસ માં છે. આજે સાવ જુલાઇ ગએલ એવા પશુ અનેકે વિજયો તેમણે બેબીલોનિયન અને આસીરિયનોના હરીફ લેખે મેળવ્યાનું મનાય છે. તેઓ આવી સમુજ્જનવલ વીરશ્રીના વારસ હોય તેમાં નવાઇ નથી, કેમ કે તેમના નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે તેમ આયોવર્તમાં હતા ત્યારે તેઓ પરમ સૌર્યશોમન ક્ષત્રિય વર્થના જ હતા : ક્ષત્રિય-ક્ષત્રિ-અદ્દિ (આ નામથી આસીરિયામાં તેઓ ઓળખાતા) કુહદ્દિ-હદ્દિ-હિટ્ટ-હિટ્ટાઇ-હિટ્ટાઇ (૮) : આ શબ્દવિકાસ કોઈ રીતે આ વાસ્તવિક નથી. એમના એક રાજાનું નામ ‘અતસર’ હતું, તે પશુ ક્ષત્રેશ્વરનો જ અપભ્રંશ કેમ ન હોય ?

એ જ રીતે, એશિયા માઇનરની મધ્યમાં વસતી હતી તે યોથી જાતિ ફિજિઅનોનું નામ મળ્યું ઋગ્વેદમાંના ‘મજ્જ’ઓ પરથી (મજ્જ-ધિજ્જ-ફિજ્જ-ફિજ) ઋગ્વાની અટકળ થઇ છે. આ જાતિ, લીડિયન જાતિ, અને હિપ્યુક્ટ મિટન્ની આદિ ત્રણ જાતિનું એટલે કે પાણેનું કેટલુંક ધાર્મિક સામ્ય મળ્યું વેદધર્મની સાથે હોવાના સ્પષ્ટ ચિન્હ વિદ્વાનોએ શોધ્યા છે. એ શોધોમાંનીયોડી મુખ્યત્વે તારણ આ પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં રહ્યું છે.

જગતની બીજી કેટલીક જાતિઓના તેમ ઉત્તરકાલીન જરથોસ્તી
ઓના વડવા પણ વિશુદ્ધ આર્યો હતા તેમણે જુદેજુદે વખતે મોટાનાના
સમૂહોરૂપે સમસિધુમાથી ધાર્મિક મતભેદને કારણે નિષ્ક્રમણ કર્યો
હતા આ પ્રકારના દેશત્યાગનો એ વર્ગે ક્યારે આરબ કર્યો એ ચો-
ક્કસાઈથી કહેવું અશક્ય છે ઇન્દ્રવિરોધીઓ અને અમુરો વિશેના ઋગ્વેદીય
ઉલ્લેખોને બારીકીથી તપાસતા એવા અનુમાન પર અવાધ તેમ છે
કે અગ્નિને જ દેવશ્રેષ્ઠ માનનાર, પરાપૂર્વના સોમયાગને વિશે અ
શ્રદ્ધાળુ અને પોતાનો નવો સ પ્રદાય ભોક્તૃજનમાં પ્રસારવાને હોસીલા હોવાથી
અદ્વપસરકારી ભોક્તાબાબા એ સ પ્રદાયનો પ્રચાર કર્યોને પરિણામે ઇન્દ્ર
પૂજક અસલ આર્યો તરફથી 'મૃદ્રવાચ' (અશુદ્ધ વાણી બોલનાર) ૭ જેવું
નિન્દાત્મક નામ પામનાર આ સુધારક અગ્નિપૂજક આર્યવર્ગનો ઉદ્ભવ,
તેનો દેશત્યાગ તથા પરદેશમાં તેનું પ્રસરણ-આ સર્વનો પ્રારંભ તો
ધણે વહેશે, આપણે સ્વીકારેલ કાળગણના પ્રમાણે તો આ ૧૭,૦૦૦
આસપાસ રાજસમુદ્ર સુકાયો ત્યાર પહેલાનો, યથો હોવો જોઈએ
એ સમયે ઇન્દ્રસ પ્રદાય સમસિધુમા ધણી જોરમાં હતો અને પશ્ચિમોના
પણ દેશત્યાગના એક કારણરૂપ બન્યો હતો એ આપણે જોયું છે એવા
વાતાવલ્યમાં સનાતની ઇન્દ્રપૂજકો અને સુધારક અનિન્દ્રો ૧૦ વચ્ચે
થએલા સંઘર્ષભાષી ચિનગારીઓ, તેમાંથી આગ ને બડકા, અને તેમાંથી
દેશત્યાગક દાવાનળ આવા કાંઈક કંઈક વિકાસને પરિણામે જ મહા
સમર્થ સુધારક નેતા ત્વષ્ટ્રએ ૧૧ (જે ધણી કાળ પછી 'જરત-ત્વષ્ટ્ર-'
૧૨ ત્વષ્ટ્ર કહેવાયો, તેણે) પોતાના ચુરત અને ટેકીલા અનુયાયીઓ
સાથે આર્યશ્રૂતિ છોડી હશે પોતે પુરાણમતવાદીઓ(ઓર્યોડોક્સ)ના
ધર્મવિષયક જુલમથી કટાણીને આર્ષ શ્રૂતિ છોડે છે છતાં આર્ષત્વના
સાચા સરકાર તો પોતામાં જ રહ્યા છે એવું પણ તેમણે, સર્વ દેશ
કાળના અતિમવાદી સુધરકોની પેઠે, ક્ષમ્ય અભિમાનપૂર્વક માન્યું

હશે. તેમ ન હોત તો, જે નવા દેશમાં (હાલના અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરના બાકત્રિઆનામાં જોઈએ અઝેરબીજનમાં) પોતે વસ્યા તેને 'આર્ધબીજમ' એવું અર્થસૂચક નામ તેઓ આપત નહિ.

પશુ, પોતાના ઉત્કલ્પણ સત્યદર્શનને ખાતર મનુષ્ય જે ઠેં પગલું ભરે છે તેનો માર્ગ હમેશાં વિશ્વભરપૂર હોવા જ નિમીયલો છે. ત્વષ્ટુના નેતૃત્વ નીચે આર્ધબીજમમાં વસાહત કરી રહેલા સત્યશોધકોને પણ એ જ મહાનિયમનો અનુભવ થયો.

નવી વસાહત રથપાયાને થોડી પેઢીઓ વીતી ત્યાં તો, આર્ધબીજમ-માં અનરાધાર દિમ વર્ષવા માંડ્યું; દિમપ્રલય જ થયો. પરંતુ આ રાષ્ટ્રીય આપત્તિના સમયે પણ એ પ્રભને મુયોગ્ય અમરણી મળી રહી. સાહસમૂર્તિ પુરુષવર પિમની સરદારી નીચે તેઓએ વધારે ઉત્તર તરફના પ્રદેશો બધી પ્રયાણ કર્યું અને છેક ઉત્તર ધ્રુવની અડોઅડ નવ-તર આર્ધ સંસ્થાનનો પાયો નાંખ્યો.^{૧૩} ત્યાં કેટલાક વધુ મુગો તેમણે ગાળ્યા પછી, ત્યાર લગી જે ધ્રુવપ્રદેશ માનવ નિવાસને લાયક હતો, તે પણ દિમના અતિશય અને સતત પ્રપાતને લીધે, એમને લાભ્ય થઈ પડ્યો. આ પરથી તેઓમાંના કેટલાક^{૧૪} પુનઃ પોતાના જૂના રથાનક આર્ધબીજમમાં આવી રહ્યા, કેમ કે એ ભૂમિ હવે ધરી પાછી દિમવિહીન બની ગઈ હતી,

આર્ધપ્રભના આ જૂથે સપ્તસિંધુ હોડ્યા પછી ઘણી લીલીસૂકી જોઈ હતી. એ લાળા ગાળા દરમિયાન તેનો ધર્મ વળી વિશેષ સુધારાને પાત્ર બન્યો. હશે એમ માનવાને કારણ છે. એવો સુધારો આવશ્યક બનવાથી ઠાં તો આ દ્વિતીય આર્ધબીજમ-નિવાસ વખતે એ જૂથ-માથી જ એક નવતમ ધર્મવીર ઉદ્ભવ્યો. હશે; અને તેમ નહિ તો, એવો વીર સપ્તસિંધુમાથી જ કેટલાક વધુ અગ્નિપૂજકો સહ આ અરસામાં આર્ધબીજમ આવ્યો હશે. ગમે તેમ, પણ આ સમયે એ પ્રાચીન

આર્ય સંસ્થાન, પાવિત્ર્યની પ્રતિમા સમાન જે એક મોટા તપસવી અને દ્રષ્ટાની ધર્મસુધારણાની પ્રણય થે ધણાથી ગાજતુ હતું, તેને સંસ્થાન-વાસીઓએ પોતાના પુરાણા ઉદ્ધારક જરત, તપધુનો અવતાર માની એ જ નામ (જે ધરાની ભાષામાં જરથુષ્ટ્ર^{૧૫} બન્યું) આપ્યું હતું, અને પાછળથી એ ધર્મ આર્યબીજમના અગ્નિખૂણે ધરાનમાં પ્રસરી જરથોસ્ત્રી ધર્મ કહેવાયો, -એ પ્રસંગપરપરા તો શુદ્ધિપૂર્વકના અનુમાનો કરતા વધારે અશે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનો વિષય છે, એમ કહેવું અનુચિત નથી.

પરિશિષ્ટ ચોથું

૧

૧ એ યુગ તે ઝગવે કાળનો ત્રીજો એલેકે નૂતન યુગ, પ્રા ૧૦,૦૦૦-૨,૫૦૦નો,

૨ એટલે કે પ્રા ૮,૫૦૦-૫૫૦૦ના મુખ્યત્વે (આયરવાહમાંલના મત પ્રમાણે, મિસરના ઇતિહાસનું સંધી વહેતું સીમાચિન્હ, તે પ્રા ૫,૫૦૦ની સાલ છે તેથી એ સંધી મુખીમાં ઘણાંજરા પાડયો ત્યાં પહોંચી ગએલા, ને મિસરની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો આરંભ પણ એ આરંભમાં જ તેમણે કર્યો, એમ મવ્યું છે) આ પાડયોત્ત નિષ્ક્રમણ ચીનોની પછી થએલ એમ તો શ દાસ સ્વીકારે છે, પણ પાશ્વનિષ્ક્રમણનો કાળ તેમણે પ્રા ૧૫,૦૦૦ જેટલો મૂક્યો છે તે અતિવહેયો લાગે છે. મયા પ્રકરણનુસાર ચીવનિષ્ક્રમણ પ્ર ૧૦,૦૦૦માં થયું હોય, તો આ નવા નિષ્ક્રમણને ત્યાર પછી હોદેક દબર વર્ષે શરૂ થએલ માનવું એ, તે સમયને લગતી કાલગણનાને ધ્યાનમાં લેતા, કોઈ રીતે ખોટું નથી.

૩ એ સંશોધનમાના મુખ્યનો સાર (૧) મીસરની જમીન કાળી માટી-વાળી છે ને મીસરનું એક ઘણું જાનું નામ 'કમિત' છે આ નામ સંસ્કૃત શબ્દ 'કુમૃત' (કુ= ખરાળ, કાળું, +મૃત=માટી) પરથી કદાચ હોય અને એ શબ્દ બરલાઈને 'કમિત' બન્યો હોય (૨) 'નાઇલ' એ તો સંસ્કૃત 'નીલ' પરથી બન્યાનું સ્વીકારી સકાય તેમ છે એણે પણ મનાય છે કે નીલ મૂળના સંસ્કૃત વજુનેને જ આધારે નાઇલ નદીનું મૂળ યુરોપી શોધકો બોન્ટ સાકથા (જુઓ સ. પાવગીકૃત 'આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન'નું મુ ૫૦મુ)

એ વર્ણનને ઉપયોગમાં લીધા લગી તેમનો એ જાળતમા પત્તો જ ખાતો નહોતો (૩) મીસર દેશની પૂર્વ પશ્ચિમે રણ, દક્ષિણે પહાડો ને ઉત્તરે સમુદ્ર. આમ તે ચોતરફ સારી રીતે રક્ષાયેલો છે આ રિયલિ વસાહતી પાંચ દ્વાવિડોએ બેઠા, પોતાની વસાહતને 'આગુસ' (=આસપાસથી રક્ષાયેલો) નામ આપ્યું, એ નામ 'agrupta' નો ઉચ્ચાર મીક્રોએ કત્તર કાલમાં 'Agyptos' (આઇજપ્તોસ) કર્યો ને તે પરથી દેવનામ 'ઇજપ્ત' પડ્યું આ રીતે દેશના નામ પર જ ને સ્ફૂટ વાકાનો પ્રભાવ છે, તે ભાષાને પાંચ ભેદો થોડું પછુ પછુ સસ્ફૂટ બલુનાર સિવાય બીજું કોણ ત્યાં લઈ બધે ? (૪) જૂનાજૂના લખાણોમાં મીસરને 'લેડ ઓફ પાઇન્ટ' કહ્યું છે આ 'પાઇન્ટ' એ 'પાંચ' નું જ રૂપાંતર હોવાનો સંભવ છે (૫) એ દેશમાં પાંચો ગથા અને રણા, ત્યાર પહેલાં કોઈ આફ્રિકન નતિ તો ત્યાં આદિકાળથી જ વસતી હોવી ભેઈએ એ નતિમાં આ નવા આવનાર પાંચોનું તથા મીસર-પશ્ચિમના રણ પાછળના કાર્યજમાની ધુનિક (મૂલે, ફિલિફ-પશ્ચિ) નતિનું મિશ્રણ થયું આવા ત્રિવિધ મિશ્રણને લીધે, વળી પાછું સસ્ફૂટની જ મદદથી, દેશ 'મિશ' કહેવાયો કે જે વિશેષણ સેમિટિક લખાણોમાં 'મુસ' ને આપણી તરફ 'મીસર' બની ગયું. (૬) હરહરમેરા પાણીભરી રહેનારી નાઇલનું પણ એક અતિભૂત નામ 'હપિ' છે એ સસ્ફૂટ 'અપ' (પાણી) પરથી એમ ન હોય ? (૭) મીસરી દેવોનું આર્થ દેવો સાર્થનું સામ્ય કેટલુંક એમના નામને લગતું તો થોડું થોડું એમના સ્વરૂપ કે લક્ષણોને લગતું પણ, જેવામાં આવે છે તેના દાખલા (ક) મીસરનો દેવ 'રા' છે, તે આપણા જ્ઞાની માફક સ્વયંજ્ઞ, એકમેવા દ્વિતીય, જીવનમાત્રનું મૂળ, અનિર્વચનીય અને સત્ત્વગુણિયુષ્કર પદ્ધતિ બનાતો હતો (બીજો મત એમ છે કે 'રાવણ' કે 'રાક્ષસ' નું ટકું રૂપ 'રા' થયું ને મીસર ગયું) (ખ) મીસરી-સૂર્ય દેવ 'હોરસ' તે આપણા 'સૂર્ય' પરથી થયો (બીજો મત 'હય' થયે પ થી 'હોરસ' છે) (ગ) અસ્ત પામ્યા પછીના સૂર્યને મીસરમાં 'ઓસિરિસ' કહેતા અ 'અસૂર'સ' નો અપભ્રંશ હોય (ધ) એમ જ, ઓસિરિસની પત્ની 'આઈસિસ' તે આપણી 'ઉપસ' (કેટલાક આ દેવદેવીના મીસરી નામને 'ઈસર ને 'ઈસી' ના રૂપાંતર પામ્યાને છે) (ડ) રાત્રિ-નક્ષત્ર (સ) ને 'નેક્રમિસ' (મિસર) (૮) મીસર વાસીઓના હાડકાંજર પરથી તેમની ખોપરી અને હિદયોની ખોપરીમાં

મળતાપણુ હોવાનુ પડિવ હીરન (Heeren) માને ॥ (૬) મીસરમાથી વેપારીઓ 'ઓફિર' બંદરે જતા એવો એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ પુરાણુ બંદર કયા હતુ તે નક્કી તો થઈ શક્યુ નથી, પણ, યુબાઈ નજીકનુ સોપારા (જેની પડોશમાં જ દરિયાકાંઠો છે, તે) એ જ ઓફિર એમ એક મત છે આ ખરું હોય, તો એ સમયના હિંદનો મીસર ભેડેનો વહેપારવિષયક સબંધ હોવાનુ અનુમાન અસ્થાને નથી (૧૦) દક્ષિણ હિંદની કેટલીક પેદાશોની પશુ-સુખક, એમનીનુ લોકકુ, જવાહીર, મહાવાનરો 'એપ', મોર વગેરેની નિકાસા મીસરમા થતી તેના, તેમજ એવી પેદાશોવાળા દેશનો સંસ્પર્શો મીસરના રહીશોને ધણી વાર થતા તેના પ્રમાણે પણ એમના સંસ્કૃતિ-અવશેષોમા છે (૧૧) પ્રાચીન 'આર્યાવર્ત'મા રાત્ર આપણુ નહોતો પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ મુખિઓની-બ્રમના સોથી બુદ્ધિમાન વર્મની-સલાહ પ્રમાણે રાત્ર ચલાવતો એ પદ્ધતિ મીસરમા પણ એકલા બધા ચલાવિયત રૂપે જણાઈ છે કે એ ત્યાં સ્વતંત્રપણે ઉદ્ભવી હોવા સંભવ નથી. (૧૨) એ જ રીતે, તે કાળના આર્યોમા જેવી રિપતિરચાપક્તાવાળી વર્ણવ્યવસ્થા હતી તેરી, ખાસ કરી બ્રાહ્મણસુત્રનિયમ વર્ણોની, મીસરમા પણ હતી, જેનુ આર્ય વ્યવસ્થા ભેડેલું મળતાપણુ પણ થોડુંક કે ઉપલક નથી (૧૩) બીજી જાવનાઓ અને રીત રિવાજોમા શુદ્ધસમયની નૈતિક શુદ્ધિ, શોચાવારની અને બીજા આચારોની ત્રીજુવટભરી ક્રિયાશુદ્ધિઓ, અદાબરી નમસ્કારનિધિ, અમુક તિથિઓ ને વારોનુ વિશિષ્ટ પાવિત્ર્ય, ધરદેશી 'હેરો'ની સુગ, પ્રાચીનતર આર્યાવર્તની સ્ત્રી-સન્માનવૃત્તિ, પશુચરો અને આત્માની અમરતામા શ્રદ્ધા આ સર્વંનું પણ ઉલ્લેખ દેશોમા નિકળેલુ સામ્ય હતુ (૧૪) અહીં જેમ રામચંદ્ર ને કૃષ્ણચંદ્ર ઇત્યાદિના સબંધમા બન્યુ તેમ, મહાન રાત્રસાહી કે દેરાનાથક ત્યાં પણ, યુગો ખાદ દેવદેવીઓ મનાતા વધા હતા. અથવા એમ બનતુ કે મૂળ નૈસર્ગિક શક્તિનુ જે નામ દેવ તરીકે હોય-સૂર્ય કે ઉષા, ઓસિરિસ કે આઇસિસ-ને જ નામનુ મોટા રાત્રસાહીના નામ સાથે તાદાત્મ્ય રચાવી દેવામા આવતુ. પરિણામે, માણસ જેવા માણસો દેવ જણાઈ જતા (૧૫) યુગપ્રકૃતિની ને પંચ મહાભૂતોની જાવના પણ લગભગ આપણા જેવા જ રૂપે મીસરમા હોવાનુ 'હિસ્ટોરીઅન્સ હિસ્ટરી' (વો. ૧, પૃ ૨૭૬) પરથી સમજાય છે.

૪ એ માહિતીનું તારણ. (ક) મિટલીઓને મીસરના લોકો 'નહરેઈન' કરીને કહેતા. આર્યોના એક દેવ નરસિંહના (જે ખરી રીતે આર્ય મનુષ્યવીર જ હતો; જુઓ આગળ પ્ર. ૭મું) નામ સાથે આ નામને સબંધ જણાય છે. નરસિંહ-નસરિંહ-નહરિંહ-નહરિન-નહરેઈનઃ એ રીતે. નરસિંહ દેવના પૂજકો આદીઆમા પણ હોવા સંભવ છે. (જુઓ પ્ર. ત્રીજાના પરિશિષ્ટની નોંધ ૨૬મી, પેટાનોંધ ૭મી). એ દેવની આરાધના એ તરફના દેશોમા અમુક કાળે પ્રબળપણે પ્રવર્તતી હતી ને એના પૂજકો એના જ નામથી ઉપર પ્રમાણે ઓળખાતા થયા હશે-પ્રા ૧૪૭૭-૧૪૭૭ દરમિયાન મિટલીના જે રાજ્ય હતા, તેમના નામો ('આર્તતાન' ને 'આર્તસુમ' 'મુતલુ' ને 'હૂફ') દેખીતી રીતે જ સરકૃત કે સરકૃતના અપભ્રંશો છે. (ખ) કોસ્તીબનોન, દેવનામ 'સૂર્ય' 'મરુતસુ' ને ઇન્દ્રબગશ' એ પણ આપણા સૂર્ય, મરુત ને ઇન્દ્રસગના રૂપાતર છે. 'બગશ' એ એમનામા દેવો મારેનું સર્વસામાન્ય નામ હતું તે આપણા 'ભગ' પરથી (જે 'ભગ' આપણે ત્યાં દેવનું સર્વસામાન્ય નામ 'ભગવાન' નસીમ-દાર-બન્ધુ) આવેલું. (ગ) હિદાઈટાના દેવો 'અતિસ' ને 'મિત્રસ' એટલે અહીંના અત્રિ (સૂર્ય કે સૂર્યપુત્ર) ને મિત્રદેવ, એ પ્રબ્ધ પર પાછળના આર્ય-દેશી પૌરાણિક કાળનો પ્રભાવ પણ થઈયો હશે, કેમ કે એક વૃક્ષવાહન દેવ ને સિંહાસના દેવી એમનામા હતા, તે શકર અને કુર્માના પ્રતિરૂપ જ હોવા એમને (૪) ક્રીટબનો પણ 'અતિસ'ને આરાધતા; એમની દેવી 'અમ્મા' તે આપણા 'અમા'નો ક્રીટબન અવતાર. વળી, એમનો દેવગ્રાહ 'બગાઈ' એસ' તે પણ ઉપરના 'બગશ'(ભગ)નું નવું રૂપ. (ક) લીડિયનોના રાજ્ય-વિસ્તાર પણ પશ્ચિમ એશિયામાંથી લગભગ ગ્રીસ લગી થયેલ. તેઓ આર્ય નિષ્કમણના કૃણવ હોવાની સૂચના તો 'હિસ્ટોરીયનસ હિસ્ટરી' (વો. ૨, પૃ. ૪૨૪) પણ કરે છે હિદાઈટાના જેવા જ લીડિયન દેવનામ પણ છે, એટલે કે તે આર્યરંગી છે. લીડિયાનું મુખ્ય શહેર 'સાડિસ' ૩૩ સરકૃત 'સરહ'નો અપભ્રંશ, ને લીડિયન વીરનર 'એસીએસ' તે 'અથિનો' પરથી છે-એવા અનુમાનો પણ જાણવા છે. એશિયની છેક પશ્ચિમ કોરના એ પ્રબળવીર 'એસીએસ'ના નામ થરથી આખા ખડનું નામ 'એસિયા-એશિયા' પડયું એમ પણ કહેવાય છે,

૫ એવા ફેરફારો મિટાવીને કુવરીઓને પરણનાર મીસરના રાજ્યો
ઓથો તિલુતિમીસ અને ગ્રીન્નઓથા એમેનહોટેપના રાજ્યકાળમાં થયા હતા
(જુઓ 'મુખવેદિક ઇન્ડિયા' પૃ ૨૬૦-૬૧)

૬ મૂળે 'દિદાર્ધ' ને 'ફ્રિજ' હરો તે યુરોપી ભાષા પ્રયયથી હિટ્ટ હટ
ને ક્રીજબન થયા હરો.

૩

૭ એ અશુદ્ધિઓનો કેટલોક ખ્યાલ સંસ્કૃતના શબ્દો અને તેના મુધા
રોએ કરેલા નવા ઉચ્ચારોના (જેમાંથી એક-અવેસ્તાની બધા ધર્માર્થ, તેના)
આ નોંડા પરથી સમજશે સમસિધુ-હતહેન્દુ, અસુર-અહુર અદિમ-
અદિા મિત્ર-મિત્ર, દેવ-દેવેવ અપમન્-અપમન ચમ-ચમિ અયવલ
આમવન્ વૃતદન્-વેરેમન્, સ્વસર્-ઝૈવદર, સુતુર-હુતુસ વક્ષન્-ઉક્ષમ
વળી, વિદ્યેવો (દેવ-વિરોધી ધર્મ)-વિદ્યેવોનદ-વેદી-દાદ (જરથોસ્તી
ધર્મ ગ્રંથ)

૮ આ મુધારોમાં અગ્નિપૂજા એટલી એકલણી હતી કે તેઓ પવિત્ર
અગ્નિમાં જીવતા પશુ કે મરેલા માણસો નાખવાના પણ સખત વિરોધી હતા
આ કારણથી વેદિક ચક્ષરત રાખદાદક આર્યોનો જોડ એમણે વહોરો
મુધારોએ ત્યારના સનાતની આચને પ્રિય કેવા સોમરસનો વિરોધ પણ
કરેલ પરંતુ પોતાના જ મંડળમાં એ પીણાના ચોખીનો સારા પ્રમાણમાં
હેવાથી, તેની અવેજમાં તેમણે અમાદક એવું ■ મરસવાણુ નવું પીણું
તૈયાર કરી તેને જૂના નામ વડે ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતા, 'દુઓમ' કહેલ
તત્કાલીન આર્યોની આ બે સાખાઓ ઇન્દ્રપૂજક અને અગ્નિપૂજક-વચ્ચે
ઠેલાં બેટો હતા એમની વચ્ચે જે ગ્રાંથ સામાજિક-ધાર્મિક સમ્ય દર્શ,
જેને હીરે આ ખ-ડમાનો વૃત્તાત રાકયળ-યો છે, તેની વિગતો ' અ ઈ -
મા પૃ. ૧૫૫-૫૬ ૧૬૬ વચ્ચે પર ■ બેટો પણ તમા નોધાયા ■

૯ આ અનુમાન સકારણુ બાપ્તુ છે લગભગ પ્રા ૧૮૦૦૦માં મુધારો
સમસિધુ હોઠી આચળીજમ્ (જુઓ આ ખ ૧ની ચલુ પટ્ટી, કટિક નો
અવલગ)માં ગયા પછીના દબર વધની આખરને મુધારે રાજસમુદ્ર
કુદરતી ઉપાતોથી કેટલોક આજના દિદી મદાસાગરમાં વળીટણી મરો પણ

ખાડીનો કેટલોક ત્યાર પહેલાં (ને કદાચ પછી પણ) રોપાર્થન દ્વિમાસ્યને માથે ધાડા વાદળાવે ખડ્યો હોવો જોઈએ. એ વાદળા વાયવ્ય તરફ આગળ વધીને સપ્ત દિમવૃદ્ધિરૂપે વરસ્યા અને તેથી જ, જે દિમપ્રલયનો અનુસવ આયંબીજમના વસાહતીઓને યથો, (જુઓ આ ખડકની ત્રીજી કડિકાનો આરભભાગ) તે શક્ય બન્યો હોવો જોઈએ. એ તેમ ન હોય, તો એવા જ વાદળાવરસાદ, મધ્યએશિયાઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રોના રોપાનાથી થએલ હોવા જોઈએ.

૧૦. સુધારકો ઇન્દ્રને ઇન્દ્ર નામથી અવગણતા પણ તેના રૂપાતર વૃત્ત હતને તો વેરેશન નામથી એક દેવ તરીકે પૂજતા. તેથી જ આ નામ અવેસ્તામાં મળે છે. વળી તેમનો ધર્મ 'દેવવિરોધી' એટલાપૂરતો જ હતો કે શ્રેષ્ઠ આયં દેવ ઇન્દ્ર તેમને કોઈ કારણથી માન્ય કે પૂજ્ય નહોતો. બીજા આયં દેવોમાંથી અમુકને તો તેઓ સ્વીકારતા હતા.

૧૧. ત્વર્કું કેવો મોટો ઇન્દ્રવિરોધી હતો, તે જાહેદમા (મ. ૧.) અને બ્રાહ્મણમંથિમાં પણ બ્યું છે. વળી, તેમાં 'અસુરમધવા' વિશે લખ્યું છે તે સુધારકોના જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાંના 'અસુરમધ્'તુ જ મૂળ રૂપ હોઈ શકે એવો પણ એક તર્ક છે. અસુર શબ્દ મૂળે 'દેવ'નો સમાનાર્થ હતો, અને મધવા નામ ઇન્દ્રેતર દેવને પણ જ મા ક્વચિત્ અપાયું છે, એટલે, 'ઇન્દ્રે તર દેવ અસિ કે સૂર' = અસુરમધવા = અસુરમધ્' એમ માનવામાં આવે છે.

૧૨. એ પ્રદેશનું આયંબીજમ નામ પડવાનું એક બીજું કારણ પણ અનુમાનાયુ છે. રાજસમુદ્રલયકાળવખતે થએલા તોફાનોને લીધે જે પ્રવચના પૂરે આવ્યા તેનું પાણી સપ્તસિંધુ પર પણ ફરી વળેલ આપત્તિની અસૂક આર્યોને આગળથી ખબર પડવાને લીધે, વેદ વગેરે આયંસ સંક્રિતના તરવો ભારનાર એવા તેઓએ સપ્તસિંધુ છોડી, વાયવ્યખૂણાને માર્ગે અમુક સલામત જગ્યાએ કેટલોક કાળ વાસ કરેલો. રાષ્ટ્રીય આકૃતિવેળાએ જે જગ્યાએ આયંતવન બીજ એ રીતે રક્ષાયું તે, 'આયં બીજમ' કહેવાયું; પાછળથી એ 'આયેરબીજન' બન્યું. (જુઓ 'વસત' : વ.૨૬ પૃ. ૨૪૪-૪૫ ૦)

* 'વસત'માંના એ જ લેખમાં, અહીં સ્વીકારેલ કરતા જુદા એવા દૃષ્ટિબિંદુથી દ્રાવિડોના પ્રસરણની વાત, તથા દાનવજાતિના મયદાનને મધ્ય એમેરિકામાં તે કાળે ફેલાયેલી મય-સંસ્કૃતિની વાત પણ, છે.

૧૩ આ ઉત્તરમુવનિવાસના સરમરણો તો અવેરવામા છે તે, પણ એવા સરમરણોના બિનચૂક ઉદ્દેષો જગવેદમા પણ છે, તેનો પ્રતાપો ચોર ઉત્તર વેદિક આર્યો પણ, અવેરવાઇ આર્યોની પેઠે જ ને એ જ માર્ગે બહુધા, કોઈ અજ્ઞાત કાળે તથા આપણને અજ્ઞાત એવા કારણે, ઉત્તર મુવ જ્યાં લગી વસવા લાયક હતો ત્યાં લગીમા અચૂક સતકો ચાં તો હબરવધી આ લગી સરથાનીઓ વરીકે રહીને, ત્યાં અસંખ્ય દિન પડતાં પાછા રવદેરા આગળ હતો, ને આવતા આવતા કે આગળ પગી ને મત્તે એમણે રખા તેમા ઉત્તર મુવના રીધા-પીન દિવસશાન્તિના વચેરે ઉદ્દેષો કર્યા હશે. (જુઓ પાવગી 'આ આ રથા' પૃ ૪૯)

૧૪ 'કેટલાક' કેમ કે બાકીના તો મુરપ્રદેશોમાથી ઉત્તર પુરપ અને રશિયામા ફેલાયા હતા તેથી જ વિશ્વાનિયનમા વધારે અને રશિયનમા કેટલીક સ્પષ્ટ અસર આજે પણ સર્જીત બાબતો રહી છે, એ કે રા પાવગી તો, એ લોકો આખા પુરપમા ફેલાયા હશે છે (જુઓ 'આ આ રથા' પૃ ૨૨)

૧૫ આ રાખને કોઈ 'જરત્ ઉર્ધ્વ' (પરકુ ઉટ) એમ પણ બુદ્ધિપત્ત મણે છે પરંતુ રાખનાં બનેલી દિશાને ર દસને અનુસરી આપણે રવી કારણે બુદ્ધિપત્તિ વધારે બધા બેસે છે એ જરથોસ્તી ધર્મ જ્યાં પ્રસરે ત્યાં નામ પણ 'આર્થ-આર્ધશન-અર્ધશન-ર્ધશન' એવી કોઈક રીતે પડ્યું હોવું જોઈએ.

૧૬ સરથાનોનો આ વિષય આટોપતા 'આરોનું આદિનિવાસસ્થાન માથી આ ક્રકરે ટાકવો ચેત્ય લગે છે "કર્નલ પેરોલ્ટ" 'ઇડીઆ ઇન ઓસ નામનું પુસ્તક બહુ સારી અને સચોટ દલીલોથી સાબિત કરી આપે છે કે ઈરાન, બાબીલોનીઆ પેરેસ્ટાઈન, કોલ્ચીસ આબીનોઆ, સીરીઆ, ઓસ, ઈટલી, જર્મની, રકેડીનેવીઆ રોકોલેડ, ઈટાલી-ટૂકામા રહીને તો એશિયા, યુરોપ આફ્રિકા, અને અમેરિકા, તે સર્વ સ્થળે-આર્થ સરથાનો હતા વળી અર્થેડ તે 'આર્થ-લેડ' વરીકે હોય એમ મેક્સમુલર જ કહે છે '૧-૫, ૫૦

પ્રકરણ પાંચમું

પતન અને પ્રબોધકાળ

૧

સપ્તસિંધવી પ્રજાની વસાહતો અને શાખાઓ એ રીતે પૃથ્વી-
ભરમાં પ્રસારી પછી કેટલેક સમયે, નૂતનયુગના (પ્રા. ૧૦,૦૦૦-પ્રા.
૨,૫૦૦ના) એકાદ ચરણમાં, પ્રજાજીવનમાં બે મહત્વના બનાવ બન્યા.
એ બનાવોએ-તેમના ખાસ કરી પહેલાએ-સમસ્ત આર્ય સંસ્કૃતિ પર
ગાઢ અને ચિરંજીવ અસર કરી. એ પહેલો બનાવ તે, દેશની જનતાનું
સર્વતોમુખી પતન અને ત્યારપછીનો તેનો ઉદ્ધાર,-તેનો પ્રબોધકાળ;
અને બીજો તે, ત્રિયમત ધ્રુવજી અને બરતપ્રભૃતિ યજ્ઞસ્વી મહારાજાઓ
જેમાં ધર્મા એ વૈરાજવંશની ધર્માવર્તમા સ્થાપના. બેઉ બનાવોનો
આરંભ, વર્ષની સૌર મણનાનુસાર, પ્રાગિસુકાળની ત્રીસમી સદીની
અધવચમાં (આશરે પ્રા. ૨૬૫૦)^૧ થયો કહી શકાય.

પ્રજાનું એ પતન અમણનાં પશુ તેના નેતાઓએ જ ધવા દીધું હતું.
એ સમયે, નેતાઓ એટલે મુખ્યત્વે ઋષિવર્ગ. આ વર્ગનાં જીવનમાં એક
કાળ એવો આવ્યો જ્યારે તેના જીવનદર્શનમાં આત્મકલ્યાણને લોક-
કલ્યાણથી જુદું પાડવામાં આવ્યું. ઉપ્ર અને દીર્ઘ તપશ્ચર્યાઓ વડે
વ્યક્તિગત મોક્ષ મેળવવો એ જ જીવનનું શ્રેષ્ઠ ધ્યેય મનાયું. આ તપ
જનતાથી દૂર વસીને વનમાં સાના સમય પર્વત કરવાનાં હતાં; અને
તેના કરનારે આજીવન ધર્મચારી રહેવાનું હતું. આ નવી જીવનમાર્ગ-
ના પ્રણેતાઓ તે આર્ય પ્રજાના ચાર સુવિખ્યાત નૈષ્ઠિક ધર્મચારીઓ

સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર હતા. ‘ક્રિયારહિત તથા અખંડ ઘટ્ટાયર્થવાળા’ એ યવાની એમણે કરેલી પહેલને, એક પછી એક, અઠ્યાસી હજાર આર્થ ઋષિઓ અનુસર્યા; અને ‘ઉર્ધ્વરેતમ્’ એવા મોઢેરા ધૃષ્ટાંજનક વિશેષણથી તેમની અનુગામી ભાવિ પ્રજામાં તેઓ પંકાયો.

‘ભાવિ પ્રજામાં’; પણ એમની સમઘાલીન પ્રજાને એમના સરખા ચિન્તકવરોની ટેટલી મોટી જરૂર હતી એ એમને સૂઝ્યું લાગતું નથી. એ પ્રજા ધણી વિનાનાં સૂનાં ઢોર જેવી હવે બની. તેના સંસાર-શાસ્ત્રીઓ, નીતિવેત્તાઓ અને વિચારકો તેને ત્યજીને વનવાસી થયા, એટલે તે પોતે, વિનાશને ને કુદરતી ક્રમે, પાપાચરણી બની. બહુ જૂન અપવાદને બાદ કરીએ તો, આખી પ્રજાનો આત્મા ક્ષીભૂભાગવતકથિત ‘પંચપર્વા અવિદ્યા’નાં આવરણોથી ઢંકાયો; જાણે ઠાલતિભિરથી છવાઈ ગયો. ન્યા જીઓ ત્યાં ધર્મનીતિનો સર્વોચ્ચ ખંડ થતો હતો; ન્યા જીઓ ત્યાં અધર્મનું એકચક્રી શાસન પ્રવર્તતું હતું. પહેલાં ન્યા પ્રજા આત્મનિર્ભર અને પુષ્પાળુ હતી ત્યાં હવે ભોભિયાવેગએ ખેંચે સ્ત્રી, ધન તથા ધેનુનો ચોરીએ ધર ક્યું. પહેલાં ન્યા સર્વત્ર જ્ઞાન સેવાતું અને કર્તવ્યનું સતત જ્ઞાન ગ્રંથેતું, ત્યાં હવે સૌ કોઈ મૂઠમતિ અને રવચાંદી બન્યા. કપટ અને કલહ, દબ ને ગર્વ ને અસત્ય : આ સર્વે આશુરી સંપત્તિઓને હવે નિરંકુશપણે મહાલગાનું મળ્યું. જીગારના ખેલ પહેલાં હતા તેનાથી અનેકધા વધ્યા અને મદ-પાન પણ સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું. રવચી વિશે લપટતા વધી અને પંચી વિશે વ્યભિચાર પ્રસર્યો. આમ આહારવિહાર અને વિચારની શુદ્ધિ સાવ નાશ પામી તેની સાથે જ પૂર્વકાલનાં ચતુષ્કાંડિક વૈદિક ઠમો ખોરબે પડ્યા, અને મત્સર્જન તો, અતરાતમા આમ છેક મૂર્છિત થઈને જાણે ધરણીએ ઢળ્યો હોય ત્યાં, સંજવે જ ધી રીતે ?

જ મતને એ પહેલો કલિયુગ, હજારો વર્ષના વિસ્તારમાં પચાસલા

આપં હતિહાસે જે કેટલાક સૌથી સિદ્ધા પ્રકરણો નિહાળ્યા અને નોંધ્યા છે, તેમાનુ એ સૌથી પહેલુ, 'સૌથી ચરમભરેનું', કાળરગી પ્રકરણ.

૨

ગાંધિનો અધિકાર સૌથી ઘાટો ક્યારે હોય છે, કે પરોઢનો પ્રકાશ ફેલાવાને માત્ર એકાદ-બે મુદ્દતની વાર હોય એ જ ન્યાયે, પ્રગજીવનનો એ અધિકાર અત્યંત ઘાટ થયો હતો તેમણે, વિશુદ્ધ સંસ્કારનું પ્રભાત ફરીથી તેજ પ્રવાહ જગતમા વહેવરાવી શકે એ માટે જ.

કા તો પેલા તપોનિધિઓમાના કેટલાક પાછા પ્રજાસમુદાયમાં પ્રધાપો તેમને, અથવા તો એ પ્રજાસમુદાયમા જ પણ તેનાથી અજમા જેવા હજી કોઈકોઈ વિરલા મુનિજનો, સર્વવ્યાપક કળાશુભ વચ્ચે પણ ખૂણેખોચરે સતતગુપ્તી જીવન જેમતેમ જીવી શકવા હતા તેમને— ગમે તેને, પણ પ્રજાના કોઈક સમજદાર વર્ગને દેશની ભારે અવરજા અતે અસહ્ય સાગી, એમા તો શક નથી. એમણે પ્રજાનો પુનરુદ્ધાર વાળ્યો પણ એવો ઉદ્ધાર કરે કાણુ? તેઓ પોતે તો અસ્પર્શ જીવને અશુભાનીતા જેવા હતા, એમને સહેજમા સૂઝવું પણ નહોતું કે આટલાટલા અધઘાતને તે નિવારવો શી રીતે? આમલોકોએ અવરજામા ફૂમેતા હતા, તો આ એમના ઉત્સાહી ઉદ્ધારવાણુઓ સર્વથા અસહાય દશામા હતા.

એ ઋષિજનો આ રીતે અમહાય હતા, પણ ગમે તેવા તો જે તેઓ જગતના આદ્ય મત્રદષ્ટાઓ અને સંસ્કૃતિકારોના વારસ હતા. તેમણે દીર્ઘ વિચાર પછી, ચતદ્રુતીરના એ સમયના એક પવિત્ર તીર્થમા પોતાની નાની મરખી પરિવહ કરી તેમા દિવસોની મત્રણા પછી એમ દરારવામા આઠ્ઠુ કે આઘોના પ્રસિદ્ધ અને પુરાતન સહાયકો જે દેવાયો છે, જેઓ મુમેરુ (માછળીરીઆમાનો 'વામીર' પ્રદેશ ?) પર અને ત્રિવિષ્ટપ(તિમેટ)મા યુગો યવા ઉત્તમ પ્રકારની સંસ્કૃતિ ખીલવી અને ટકાવી રહ્યા છે તેમની સવાહ આ અત્યંત મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમા લેતી.

૧. એ નિર્ણય અનુસાર બારપદર અગ્નિની ઋષિઓની મંડળીએ સમ સિંધુમાંથી સુમેરુ તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યાંના મહાસમર્થ રાજાને બ્રહ્માની મુલાકાત લાંબને આર્યો પર આવી પડેલી આશ્ચર્ય વિગતવાર નિવેદન કર્યું અને સંઘટનિવારણ માટે શા ઉપાયો લેવા તેની યોજના પદ્ધતિ-પુર સર ધડી આપવાની યાચના પણ નમ્રભાવે કરી.

વિખ્યાત અને પુણ્યપુરાણ દેશ સમસિંધુની પનોતી દુ ખને પાંચે બેઠાના સમાચાર બહુ જ બહાદેવ માટે કે નવા નહોતા અત્યાર પહેલાં તેમણે એ સળધી બધું સાંભળ્યું હતું. એ દુ ખ ટાળવાનું પણ ત્યારે ત્યારે પોતાને જ માથે આવવાનું છે એ તેઓ જાણતા હતા આથી, આવેલ ઋષિમંડળીને બહુ ખોટી ક્યો વગર જ તેમણે એ સર્વને મક્કમપણે છતાં સમભાવથી આ પ્રમાણે કહ્યું :

“હે ઋષિવરો ! આપ સર્વ ભારી અને આવ્યા તે બહુ સારું કર્યું. આપ સંસ્કાર મહાતપસ્વી અને વિચક્ષણ પુરોના દર્શન મારા ભાગ્યમાં કયાથી ? આપ જેવાને મારે શી સલાહ આપવાની હોય ?”

ઋષિઓના વદને પળવાર ખિન્નતા હવાઇ. એ જોતા છતાં બ્રહ્મા શાંતિપૂર્વક બોલ્યા “પણ એક ઉપાય છે”

ઋષિઓ રહેદમન જન્યા એમના મનમાં એમ કે જડીશુદ્ધી જેવો કોઇ સારોસહેલો ઉપાય બ્રહ્માજી સૂચવશે, જે અજમાવતા જ આર્યોની ઉન્નતિ ધડી બે ધડીમાં સાધી લેવાશે એટલે એમણે ઉત્સાહથી ને કેટલકાં પૂર્વક બ્રહ્માને વિનવ્યા કે અમને એ ઉપાય જણાવો

બ્રહ્મા કહે “આપ સૌ પ્રજાવિમુખ જન્યા છો એ મોટું પાપ કર્યું છે, વિના-નાયક પ્રજા વિના-ધર્મ અને તેમાં વાક કાનો ? જે આપે આર્યોમાં એમની પ્રાચીન તેજસ્વિતા પુનઃ પ્રગટાવવી હોય, તે સંસારમાં પાછા આવો સંસારને મુકારવો હોય, તે સ્વ સારીઓમાં

મળવા માટે. પ્રજ્ઞના હજારો અમણીઓએ સદાકાળ ઊર્ધ્વરેતમ્ રહેવાનો ખોટો દોષ છાંડવો ઘટે. માટે આપ સર્વ સંસારમાં પડો; પરણો અને પ્રજ્ઞપતિઓ બનો; પ્રજ્ઞની વચ્ચે દિનરાત રહીને સર્વ યોગ્ય કર્મ-કર્મનું આચરણ કરો. તેમ કરશે તો જ સાચા પ્રજ્ઞપાલક, પ્રજ્ઞનાયક અને પ્રજ્ઞેદારક આપ બની શકશો એ વિના બીજો ઉપાય નથી.”

મુલાકાતે આવેલ મંડળીમાંના ધણાખરાને તો આ સોનેરી સમ્પૂર્ણ મુદ્દલ બાબ્યા નહિ. મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તપશ્રયા છોડીને વળી પાછા સંસારમાં પડવાની અવળી શિખામણ આપનાર દેવરાજને એ અલ્પદર્શીનાતુર મુમુક્ષુઓમાંના થોડાકે મૂર્ખશિરોમણિ માન્યા હોય તો પણ નવાઈ નહિ.

પણ એમનામાંના કેટલાકને ગળે એ વાત ઊતરી. બ્રહ્મા સાથેની વધુ વાતચીત દરમિયાન તેમ જ એકાંત વિચારની શાંત પળોમાં તેમણે જોયું કે હા તો સમસિંધુની અતિપ્રાચીન સંસ્કૃતિને દેના થઈ જવા દેવી પડશે, નહિ તો આપણે પ્રજ્ઞની વચ્ચે, સઘળી રીતે પ્રજ્ઞના માથુસ બનીને, વસતા રીખવું પડશે.

આ રીતની વિચારસરણી એકવીસ ઋષિવરોની હતી. તેઓ ‘પ્રજ્ઞ-પતિ ઋષિ’ કહેવાયા. તેમાંના મુખ્ય આ સાત હતા: મરીચિ અને અત્રિ; અંગિરા; પુલત્ય અને પુલહ, કવુ અને વસિષ્ઠ. એ જ આપણું સમર્પિતમંડલ, એ જ આપણી એ કાલે નષ્ટપ્રાય સંસ્કૃતિને, એકમાર્ગી તપજપના ભોગે પણ, નવું જીવન અર્પનાર સાચા તપસ્વીઓ; આપણા પ્રથમ અને સૌથી મોટા સ્વાર્થત્યાગી દેશભક્તો.

એ એકવીસ દીર્ઘદર્શીઓ સિવાયના ને હતા તે વનમાં જઈ રહ્યા. બ્રહ્માએ હવે વગરવિરોધે તેમને જવા દીધા, અને પોતે મમર્ષિઓને તથા બીજા ઔદને લઇને, ત્રિવિષ્ટપને માર્ગે સમસિંધુ આવ્યા. આવીને તેમણે આયોની માનસિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક મુદ્ધારણા માટે કેવી અપૂર્વ વ્યવસ્થા કરી; તેની કથા આવતા અડકમાં કહેવાશે.

ત્રિવિષ્ટપમાંથી ધ્વજાએ ધન્ધ અને ખીજા કેટલાક પ્રજાવંત મહાન દેવાયોને સાથે લીધા હતા; તેમની, સપ્તર્ષિમંડલની તથા ખીજા કેટલાક ઋષિવરોની સહાયતાથી પોતે હવે મત્તમિંધુના મખળડખળ પ્રજાજીવનને નવે માટે ધડવા માંડ્યું. એ વચ્ચેની પુનર્વિધાતાઓને હાથે પૃથ્વી પરના સૌથી જૂના દેશ અને સૌથી જૂની પ્રજાનાં સમાજ અને ધર્મ, શાસ્ત્રો અને ભાષા અને કલાની સૃષ્ટિ કેટલેક અંશે તદ્દન નવી જ રચાઈ, ને કેટલેક અંગે, જે હતી તેમાં હવે પ્રાચ્ય ગુગલમાણ થયો.

સૌથી પહેલી વ્યવસ્થા કરવાની હતી, તે સમાજની. પતનકાળ પૂર્વે ચાર વર્ણો અને આઠમેને એક જાતની રાજાવિક સમાજ-રચના તરીકે જીવનક્રમમાં રચાઈ હતી, પણ તેનાં લક્ષણોની અને ધર્મોની સુરેખપણે વિચારણા થઈ હોવાનો સંભવ નથી. અને પતનકાળમાં તો વર્ણોઅમધર્મમાં જિંદી અરાજકતા વ્યાપી હોય જ, તેમાં આશ્ચર્ય શું? એ સ્થિતિનો ધ્વજાએ હવે અત આપ્યો, એમ અનુમાન કરવું અયોગ્ય નથી. એમણે આ કાળે વર્જેવર્મના કર્તવ્યાનુસાર, ધ્વજાણને સમાજના મુખ અને ક્ષત્રિયને જાડું તથા વૈશ્યને સાથળ અને શૂદ્રને પગ તરીકે અલંકારી ભાષામાં ઓળખાવ્યા હોય, અને તેવામાં જ રચાતા પુરુષ-સૂક્તમાં (કે પછી, અગાઉ રચાયેલા એ સૂક્તમાં સંવૃદ્ધિરૂપે,) સૂક્તકારે એ વર્ણોને પોતાની કૃતિમાં કૌશલથી વણી લઈ, આર્યોના વાઙ્મયમાં એ કલ્પનાઓને પહેલવહેલું સ્થાન આપ્યું હોય, એ તદ્દન સંભવિત છે. એ જ રીતે ધ્વજાએ આઠમધર્મને પણ એ કાળે જ એક વ્યવસ્થિત અને સૂક્ષ્મ, વ્યવહારપૂર્ણ શાસ્ત્રના સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યો અને પજાતો કયો દરો. જુદેજુદી કલાના ધ્વજાચારીએ કેવી રીતે વૃત્તિશક્તિ અને સંજોગ અનુસાર, ગાયત્રી શીખવાના ત્રણ દિવસથી માંડીને આજીવન ધ્વજચર્ચ પાળવું જોઈએ; જુદેજુદા પ્રકારના ગૃહસ્થે કેવી રીતે ઠા તેા અધ્યયનઅધ્યાપનમાં કાલનિર્ગમન કરીને, ઠાં તેા જે આવી મળે તેનાથી,

કાં તો ખળામાં પડી રહેલ દાણા વીણી આણીને—આમ વિવિધ પ્રકારો-
માંના એક વડે પોતાનો ને કુટુંબનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ; જુદેજુદી
જાતના વાનપ્રસ્થીએ કેવી રીતે અલ્પશ્રમે કે આપમેળે પ્રાપ્ત થએલાં
વનધાન્ય ને વનદ્રવ્યોથી શરીરને નિભાવવું જોઈએ; અને જુદેજુદી
શ્રેણીના સંન્યાસીએ કેવી રીતે કર્મ કે જ્ઞાનના માર્ગને અથવા તો તત્ત્વ-
ચિંતનને અવલંબવું જોઈએ—આવી બાગવતપુરાણોક્ત ચતુર્વિધ આશ્રમ-
વ્યવસ્થાની, મનુષ્યસ્વભાવ તેમ જ લોકવ્યવહારને બરાબર લક્ષમાં
રાખનારી ઉત્તમ વ્યવસ્થાની શોધ કરીને, તે આલ ને અનુપમ સંસાર-
શાસ્ત્રીએ તેને આર્થ પ્રજ્ઞમાં શ્રમપૂર્વક ને આગ્રહપૂર્વક સ્થાપી હશે
એમ આપણે માની શકીએ.

સમાજધટનાનું કાર્ય સગણે ચદ્યું એટલે તેમાં ધર્મનીતિની પુનઃ
પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી. આ વિષયમા નવું કરવાનું થોડું જ હતું.
અલંકારની શૈલીમાં પુરાણકાર જેને ‘ધર્મના ચાર ચરણ’ કહે છે ને
વિદ્યા, દાન તથા તથા સત્યનો પુરાતન સુધટિત માર્ગ અભિનિવેશથી
ને વિવેકથી અનુસરવાનો ઉપદેશ પ્રજાને હવે સર્વત્ર અપાયો. આમાનું
પહેલું ધર્મોગ જે વિદ્યા, તેનું સ્વરૂપ વ્યાપક અને ધણા મહત્ત્વવાળું કહે-
વાયું છે. એ વિદ્યા ચાર પ્રકારની હતી “આન્વોક્ષિકી એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનની
વિદ્યા; ત્રપી એટલે ધર્મના સાધનરૂપ વિદ્યા, વાર્તા એટલે કાર્યસંપાદન
કરવામા ઉપાયરૂપ વિદ્યા; તથા દંડનીતિ એટલે ધનસંપાદન કરવામાં
સાધનશૂન્ય વિદ્યા.” આ સિવાય યજ્ઞની સંસ્થાને પણ વધારે સંકુલ
રૂપમાં પુનર્જીવિત કરવામાં આવી. ધોડશી ને ઉકથા, આપ્તોચોમ ને અતિ-
રાત્ર, પુરીયિ ને અગ્નિષ્ટોમ, તથા વાજપેય ને ગોસવઃ આ આઠ
પ્રકારના મુખ્ય યજ્ઞો ધોજાયા; અને તે સર્વને અંગે વિશિષ્ટ પુરોહિનોની
તથા પશુમલિ તેમ જ સુમયોદિત રૂપના ઉત્સવો, જર્મણો, દાનદક્ષિણા
અને ગાયનવાદ વ્રતની પ્રથા પણ દાખવ થઈ.

આ સર્વ નવીન રચનાને પ્રભાવે કરીને સપ્તસિંધુવાસીઓ પાંચ

આત્મગૌરવી ને ધર્મશીલ, નીતિમાન વિદ્યાવાન અને રસિક આર્યોનું ઉત્કૃષ્ટ જીવન જીવતા થયા

૪

આર્યસંસ્કૃતિનો એ ઉજ્જવલ યુગ હતો, સુવર્ણયુગ હતો, દેવપ્રેરિત એ પ્રબોધકાળ હતો આથી ભાષા, કલા અને વાસ્તુમયના પ્રદેશોમાં પણ ધણું જૂનું હોય તે નવા ધાટમાં મુકાય, મુકાઈને સવિશેષ પ્રચાર પામે અને ફેટલું નવું જ સર્જન કરવાની ધન્ય ભૂમિ વિદ્વાન પ્રજનાયકોમાં પ્રગટે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતું એ સમયે દેવો તથા મહર્ષિઓએ રચેલા ગ્રંથોમાંનું લખાણ મૂળ સ્વરૂપે તો આજે જૂનું પ્રમાણમાં સચવાયું છે, પરંતુ વિજ્ઞાન વેદો ઉપવેદો તેમ જ વેદાન અને રાજ્યની તથા સમાજની નીતિના શાસ્ત્રો પાછલા સમયમાં જેને આધારે રચાયા, તે અસલ શાસ્ત્રગ્રંથોની રચના તો આ પ્રાગિસુકાળની ઓગણત્રીસમી સદીમાં જન્મેલા પ્રબોધકાળમાં જ થયેલ, એમ આપણે આજની એ વેદાદિ કૃતિઓ અને મહાભારત તથા પુરાણોને આધારે નિશ્ચય કરી શકીએ તેમ છીએ

પૌરાણિક બ્રહ્માના આગ્ર મુખમાંથી આગ વેદ ઉત્પન્ન થયા હતા એ જાણીતી વાત છે એ વાતને ઐતિહાસિક એકમુખી પ્રજ્ઞા સાથે આપણે એવી રીતે ધટાવી શકીએ કે એ અદ્ભુત સંસ્કૃતિકારે પ્રાચીન આસપાસ સપ્તસિંધુની ચાર દિશાઓમાં જનતા જમીને, કે પછી પોતાના સમર્થ સહાયકોને (દેવાર્યો તેમ જ આર્ય ઋષિઓને) મોકલીને, જોટ-જોટલું વેદવાસ્તુમય પ્રજ્ઞામાં જિહ્વાથી રહ્યું હતું, તે એકનિત કર્યું આ રીતે ઋગ્વેદના એ સમયે સુર્યારે એક લાખ સૂક્તો એકદા યજ્ઞ શરૂ કરીને (જેમાંના એક હજાર જ લાલ રંગા છે) એમ એક વિદ્વાન નોંધે છે ૧૦ નવા યુગના વિવિધ મહાયોગોને અંગે કૃષ્ણવિદ્યાવેદની તો રચના જ એ કાળમાં થઈ તથા બ્રહ્માનું સૂર્યદેવે ઋગ્વેદમાંના જ સોમયાગવિષયક

સકળોની 'સામવેદ' નામથી સંકલના પશુ ત્યારે જ કરી, એમ પણ યજુર્વેદ, હોમ્યવેદપરિવેદ અને મનુસંહિતાને આધારે એ વિદ્વાને કહ્યું છે.^{૧૦} વળી, રામા જે જે મંત્રો, જાદુ તથા વશીકરણ સંબંધી, અને વૈદિક તથા બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી સજીવ રહ્યા હતા, તેનો 'અથર્વવેદ' નામે શોધિતવર્ધિત સંગ્રહ અંગિરા કુળના અથર્વણ ઋષિએ પોતાના શુરુ બ્રહ્મદેવની દેખરેખ હેઠળ જાદુ ખંત ને ગ્રીણુવટથી કથી, તે પણ આ યુગમાં^{૧૧} જ.

આ પ્રવૃત્તિએ કેટલીક વધુ પ્રવૃત્તિ ઉપજાવી, જેને પરિણામે છ વેદાંગના અને ચાર ઉપવેદનાં—એમ દસ નવાં શાસ્ત્રો, વેદ્યગુપ્તપના જ સવિશેષ અભ્યાસ, વિકાસ, અર્થાગ્રહણ અને સાચવણને માટે અથવા તે પ્રજાની નવી જરૂરોને પૂરી પાડવા માટે ગૂંચાયાં વેદાંગમાંના ચાર તે આ પ્રમાણે: રિક્ષા અથવા શુદ્ધ સ્વરોચ્ચારનું શાસ્ત્ર; હવન અથવા યજ્ઞાદિકની યથાયોગ્ય ક્રિયાવિધિનું શાસ્ત્ર, નિરુકત અથવા દેવાર્થો હન્ન અને સોમને ઋણને રહેલું વ્યુત્પત્તિનું શાસ્ત્ર; અને બ્રહ્માપ્રણીત હંદ શાસ્ત્ર, જેમાં તેમણે ઋગ્વેદના છ હો, ગાયત્રી ત્રિષુપ્, જગતી વગેરેના નિયમોને, પહેલવહેલી વાર પદ્ધતિપુસ્તક ગોઠવ્યા અને સમજાવ્યા.

તત્કાલીન આ ચાર વેદાંગોની રચનાદિક વિશે વધુ માહિતી મળતી નથી, પણ બાકીના બેમાં—વ્યાકરણ તથા જ્યોતિષમાં—એ પ્રબોધકાલીન આર્યોનો કેવો વિકાસ થયો હતો, તેનો કેટલોક જ્ઞાત આપી શકાય તેમ છે.

પ્રા. ત્રીસમી સદીમાં જે ભાષા દેશમાં વપરાતી હતી તે, આપણે જેને વૈદિક સંસ્કૃત કહીએ છીએ તેનું કાષ્ઠક પુરાગામી ૩૫ — જેમાંથી જુદા ધાંટા લેખે ગ્રીક લેટિન ને લિથ્વાનિયન પણ ચર્મ્સએ ૩૫ — હોવા સંભવ છે. એ રૂપને હવે દેવાએ—દેવાર્ચ સંસ્કૃતિકારોએ—સંસ્કૃત. આ નવી ભાષા એ જ દેવભાષા, એ જ ગીર્વાણગિરા સંસ્કૃત અથવા વૈદિક સંસ્કૃત. એ ભાષાના મહેશાદિ^{૧૨} દેવાએ વ્યાકરણ-ધર્મો ને સંપૂર્ણ

બાધારહસ્યોના ધાન્નાર વ્યાકરણ-પણ્ય રચેલા, જેનાથી 'આર્ષપ્રયોગ'-
કારો વ્યાસવાદ્મીકિ (ખ્રા. ૧૫૦૦—૧૪૦૦) પરિચિત હતા ને જેનો
પાણિનિ (ખ્રા. ૮—૬ સદી) ઉલ્લેખ કરે છે જૂની લિપિ પણ હવે સુ-
ધારાધને શાસ્ત્રીય બની. તેના ૧૪ સ્વર હનિ, ૨૫ વ્યંજન ને ૪ અંતઃસ્થ
(ય, ર, લ, વ) મહેશે, ૪ ઉઘ્મા (ય, ય, સ, હ) ચક્રે, અને
સત્તરેક અક્ષર બ્રહ્માએ યોજ્યા. આ નવી અક્ષરાવલિને યાજ્ઞી લિપિ એવું
નામ અપાયું.

પૂર્વે જ્યોતિષના કેટલાક સત્યો તો ઋગ્વેદકાવ્યોને જ ન્યાયપણા જ.
પણ હવેની જટિલ મતપદ્ધતિને ખાતર, તેના સમયે તથા પંચાંગની
પૂરેપૂરી અનશુદ્ધિને ખાતર, એ વિષયમાં નવી શોધો આવશ્યક ઠરી.
તેમાં સૌથી પહેલું મહાસખાક-વિવસ્વતે સૂર્ય, સોમ ચક્ર, કાર્તિકેયે
મગળ, સોમપુત્ર બુધે બુધ, બૃહસ્પતિએ ગુરુ, દાનવગુરુ ઉશનસે શુક્ર
અને વિવસ્વત-પુત્ર શનિએ શનિ, એ રીતે-સોધાયું તેમ જ યોજનામક
થયું હોવા સંભવ છે આ સિવાયની પણ કેટલીક મોટી શોધો 'બ્રહ્મ-
સિદ્ધાન્ત'કાર બ્રહ્મા, 'સૂર્યમિદ્ધાન્ત'કાર વિવસ્વત, તથા સોમ બૃહસ્પતિ
અને મગ', ૧૩નારદ ને પરાશર, ૧૪ પુલ્હત્ય અને વસિષ્ઠ, આ આર્ષ-
બ્રૂમના નવ આઘ જ્યોતિષીઓને હાથે થએલી. ઓર તથા ચાન્દ્ર
વર્ષની શાસ્ત્રીય ગણના, સૂર્યકિરણમા સાત રંગ છે, એ સમ, ચક્રને
તેજ સૂર્યમાંથી મળે છે ને પૃથ્વી ઝોગ છે એ મતો, નક્ષત્રચક્ર,
વિતુવટ્ટા, સંક્રાન્તિઓ, મહલો, ને ધણું કરી રાશિચક્ર પણ, ખગોળ
તેમ જ નૌકાશાસ્ત્રમા અપર્તુ એવું એક જાતનું પ્રાયમિક દ્રવ્યીકણ
(દૂરબીન), ગ્રહોની અસર જડ્યેતન સૃષ્ટિ પર થાય છે એ સત્ય :
આટલી એ જ્યોતિષવિદ્યાએ કરેલી મહત્વપૂર્ણ ઉજ્જવલ શોધો હતી

ઉપવેદોમ, આયુર્વેદ લગભગ આખો જ પ્રમોધકાળે બ્રહ્મા, રુદ્ર,
ધન્વતરી ને અશ્વિનો-એ દેવમંડળીને હાથે રચાયેલા બ્રહ્માએ લાખવેદોની
'મહાસંહિતા' એટલે અષ્ટમ રચેન, જેનો વિવસ્વતે સંક્ષેપ કર્યો હતો.

વૈષ્ણાય ૩૬ ઘઠાની જેમ સૈદ્ધાંતિક જ નહિ, પરંતુ વ્યાવહારિક બિષગ્વર પણ હતા, તેથી તેઓ આયુર્વેદના પિતા મનાય છે. 'ચિકિત્સા-તત્ત્વવિજ્ઞાનમ્'ના કર્તા ધન્વંતરીએ અકાળમરણહારક ઔષધી 'અમૃત', ખીજી આશ્ચર્યકર ઔષધીઓ, કેટલાંક ખનિજો તથા પશુપખી ને વૃક્ષોનાં એસડંબુ સંશોધન કર્યું. અશ્વિનો વિવરવતના પુત્રો અને શિષ્યો હતા. તેમણે 'ચિકિત્સાસારતત્ત્વમ્' રચ્યું. તેઓએ કપાયલાં માથા પાછાં એસડંબાની વિદ્યા હાથ કરી હતી; અવન અને કષ્ટને ગળેલાં નેત્ર આપ્યા હતાં; અને રક્તપિત્તને લીધે વણપરણી રહેલી રાજકુમારી ધોપાનો એ રોગ મટાડી, તેને પરણવાની સવળતા કરી આપી હતી *

ગાકીના ત્રણ ઉપવેદો-ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ ને સ્વાપત્યવેદ-ની મુખ્ય સિદ્ધિઓ આ રીતની હતી (૧) ઘઠાએ લોહું યજ્ઞકુંડમાં તપાવીને જે પોલાદી તરવાર બેઠેલ, તે દોઢ હજાર વર્ષ પછી છેક પાંડવોને પણ કામમાં આવી હતી; શુક્રનીતિકથિત 'નાલિકાજ' (તોપ કે બંદૂક), તથા બાણોને અગ્નિમય ને ઝેરી કરવાનું, કદાચ અંતરિક્ષમાં વિમાન દ્વારા મુદ્દ કરવાનું પણ, આ સમયે શરૂ થયું હતો. (૨) વેદના ત્રણ સ્વરમાંથી ભરતમુનિને હાથે દાક્ષના સમસ્વર ઉપભવાયા: ઉદાત્તમાંથી નિષાદ અને ગાધાર (ની, ઝ): અનુદાત્તમાંથી ઋષભને ધેવત (રી, ધ); સ્વરિતમાંથી ષડ્જ, મધ્યમ ને પંચમ (સા, મ, ધ).^{૧૫} (૩) બૃહસ્પતિના બાણેજ વિશ્વકર્માએ આબુષણો ને વિમાનો શોધ્યાં; ઇંદ્ર, પથ્થર ને લાકડું બાધકામમાં વધારે અબાણમાં વપરાતાં કર્યાં; સુંદર મહેલો, નાટ્યગૃહો, ધરો, હિંદોનો, મૂર્તિઓ, નૌકાઓ વગેરે બાંધવાની કલા ખીલવી: તાલે-વંતોનાં મહાલયોની બીંતને સુવર્ણપત્રોથી મઢવાનું શરૂ કર્યું; અને

* અશ્વિનોએ જે વિષધાનો પગ એસડંબો, તે સ્ત્રી નહિ પણ ધોડી પણ હોય; એ વાત લોહાના પગ સંબંધી પણ હોય, (આ વિશે જુઓ ૨૧. ૬. કે. સામ્યકૃત 'આયુર્વેદનો ઈતિહાસ': 'પુરાતત્ત્વ' પૃ. ૩.)

એ મહાસયોની શોખા કેતરકામથી તથા કદાચ આજે હુમ થએલ કેટલક ચિત્રકામથી પણ બદલી

આ નિવાસ, સમાજના નિયમન માટે બહાએ 'હડનીતિ'નો અર્થ રચ્યો જે પાછળથી નીતિશાસ્ત્રકારો શુદ્ધ, આયુષ્ય અને કામકામના કાર્યના આધારરૂપ નીવડ્યો, બદ્ધિકામગ્રાસી નારાયણ મુનિને 'એક' સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ' એ પરમ સત્ય દ્વારા શુદ્ધ અદૈતવાદની સૌથી પહેલી ગ્રામી યથા, વૈરાગ્યવશી ક્ષત્રિય વિચારક જગમદેવે નીતિ પ્રધાનને અહિંસાવાદી પણ કેટલેક સ્થૂનલક્ષી જૈન ધર્મનો પાયો નાખ્યો, અને દૈત્યરાજે હિરણ્યકશિપુને હવેમોવે પ્રગણ નિર્ભાગ્યજવાદ પ્રવર્તાવ્યો, તે પણ આ સર્વદેશી અને ઉત્કટ જાગૃતિના મહાપુરુષો જ.

આવી એ અશ્રુતપૂર્વ પ્રમોધકાળની શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિઓ હતી. તેની પહેલાનો કાળ જેટલો અપકર હસિયુગ હતો તેટલો જ વિશ્વપ્રજાતક, સમુજ્જવત આ ઐતિહાસિક સત્યયુગ (પ્રા ૨૬૫૦-૨૮૦૦) છે હિંદના બહુસ્વરૂપી ઇતિહાસમાં પણ એ દેવનિર્મિત પુણ્યરમી દેશકાળની જોડી ન જડે, નથી જ જડતી, તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

દેવી, અમાનુષી ધન્યને અક્ષરશ નહિ સ્વીકારતા, તેના ધ્વનિને સ્વીકારી તેનો બુદ્ધિયુક્ત ઉપયોગ આપા તેમ જ આ પ્રકરણના બાકીના ખડકામાં કર્યો છે એ પણ એ પ્રથના અભ્યાસીઓને તુર્ત સમન્વરો.

૨. આ શબ્દો ભાગવતના સ્ક. ૩, અ. ૧૨ના શ્લોક ચોથામાંથી લીધા છે.

૨ આ અવિદ્યાઓનો ઉદ્ભવ પણ એ બારમાં જ અધ્યાયમાં છે. શ્રીધરી દીકા એ પાંચના નામ અને લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે “૨૧૨૫ ૨૫૫ અજ્ઞાન તે તમ જલકરણનો વિભ્રમ તે મોહ, સાંસારિક વિષયમુખની સ્વચ્છા તે મહામોહ, ભોળના સાધનોનો નાશ યચાથી, ‘હું મરી ગયો’ વગેરે બુદ્ધિ યત્ની, તે અધર્મભિસ, અને વિપરેક્ષા પૂરી ન યચાથી થતો ક્રોધ, એ એ તામિસ કહેવાય છે” આ સમત્વની, આર્થ પ્રબંધ વલ્કાલીન પતન કેટલું ધીર હોય તેથી તેથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આપે તેથી છે.

૨

૪ આ ખડકામાંથી અપરિચિત જેવી હકીકતો, ૨ મહુમદાદના વેદ પુરાણાદિ પરથી રચાયેલા ‘હિન્દુ હિરેરી’ના વિભાગ પહેલાના પ્રકરણ ૩, ૮ અને હામામાંથી લીની છે એ હકીકતોને વિચારવિવેકથી વાપરનારી પદ્ધતિ અને વર્ણનરૂની આ લેખકની સ્વતંત્ર છે

૫ આમાંથી, મગીચિના વસમાં સૂર્ય વસના મૂળ પુરુષ વિવરણ થયા, અને અગ્નિના વસમાં ચન્દ્ર વસના મૂળ પુરુષ સોમ બીજા પાંચ ઋષિ ઓના વસમાં પણ મોટા શાન તથા વિચારકો યમા હવા.—એ સાત ઉપરાત, નારદ, દક્ષ અને કૃત્યુએ પણ બ્રહ્માની સગવડ માની હશે એવી અટકળ ભાગ વત (૩ ૧૨) પરથી કરી શકાય છે.

૩

૬ વર્ણની વિચારણા, ને તેના અમુક સ્થિતિસ્થાપક જેવા વિભાગ પણ એ સમયે યમા હશે. પણ હરેક વર્ણ હજી અક્રમ ધ ખાના જેવો નહિ યશે હોય, એ સ્પષ્ટ છે, કેમ કે, પ્રત્યોધકાણમાં જ, જાણણ ઋષિ મરીચિને પાંચ ને મનુ, તે દ્વિત્રિય એવા સૂર્યવસનો સ્થાપક બની શકે હોતો.

૭ ભાગવત સ્ક. ૩, અ. ૧૨, શ્લોક ૪૪

૮ ભાગવત સ્ક. ૩, અ. ૧૨, શ્લોક ૪૦.

૪

૬ પ્રબોધકાળ='રેનેસાસ' (આ પર્યાય સ્વ મહિર કરે 'સિક્ષણના ઈતિહાસ'માં થોભ્યો છે અને ત્યાંથી અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે)

૧૦. મધુમદાર 'દિ.દુ. દિસ્તરી'માં, પૃ. ૧૩૦

૧૧ આ ત્રણ વેદોના એ મૂળ સ્વરૂપ હાલની સદ્વિતાઓ વીરદ્રુપ - 'એપિક એજ'-(પ્રા. ૨૫૦૦-૧૩૦૦)માં થઈ

૧૨. મહેરાનું વ્યાકરણ છેક હુત્ર નથી થયું, પણ અતિવિરલ મનાય છે બીજા વ્યાકરણો ઇદ્ર, ચદ્ર અને કુમાર કાર્તિકસ્વામીએ રચેલા આ ઉલ્લાસી થોડો ભાગ ગરુડપુરાણમાં સચવાયો છે

૧૩ પ્રા. મહેલી સદીના ગર્જા તે આ નહિ

૧૪ આ પસારાર તે, બ્યાસના પિતા નહિ પણ જુદા

૧૫ આ ઉપવેદના જ ભાગરૂપ નાટ્યવેદને મહુવો ભેદ્ય છે તે પણ ભરત મુનિએ જ જાણ્યા તથા મહેરાની સહાયતા વડે રચેલો અર્થોની ઉત્સવ સમયની સંગીતપ્રીતિ તથા નૃત્યપ્રીતિ ભેદને, જાણ્યાને એ પ્રવૃત્તિઓ સંસ્કારને સંયમિત કરવાનું સૂત્રેણ, જેને પરિણામે નાટ્યવેદ રચાયો, જે હાલના ભરતનાટ્યસંસ્કારમાં કેટલોક જળવાઈ રહ્યો છે ભરતનું પહેલું નાટક તે ઇદ્રના દરબારમાં ભજવાયેલું 'લક્ષ્મીસ્વયંવર' બીજા મત અર્થે છે કે એ મહેલી કૃતિ તે 'અમુરપરાશવ' જેનાથી વિદાયલા અમુરે હલેલો લાભ્યા ત્યારે તેમનાથી બચવા માટે બધા નાટ્યગૃહ વિશ્વકર્માને હુલે જ બધાવડું પડેલ ભરતે આર્થ' ઋષિમુનિઓની પણ ખફગી વહેરેલ કેમ કે જે વિદ્યાધરે ગાધવો' ને અપ્સરાઓની મદદથી ભરત નાટકો ભજવતા, તે લોકો પોતે પણ ઉત્તમ નાટ્યકૃતિઓ રચતા થયા, ત્યારે અદેખાઈના માયા ઋષિઓએ નાટકોને સાપ દીધેલ (જુઓ ભરતનાટ્યસંસ્કાર XXXVI 23-24)

પ્રકરણ છઠું

વૈરાજવશ *

પ્રહ્લાવર્ત એ સપ્તસિધુદેશનો સૌથી પવિત્ર રૂપ અને પ્રસિદ્ધ પ્રાન્ત હતો. પ્રાચીનકાળમાં એ પ્રાન્ત એટલે વેદપ્રકીર્તિત પુણ્યસભિલા સરસ્વતી અને દ્વદ્વતી નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ, આજે, દિલ્હીની વાવચે સોએક માઇલને અંતરે આવેલ ખીથુર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, એ જ પ્રાચીન પ્રહ્લાવર્તની ભૂમિ આજે ત્યાં સરસ્વતિ નામે વોકળો ચોમાસેચોમાસે વહેતો દેખાય છે, એ જ હવે તો વેદકાલીન મહાનદ સરસ્વતીનો એકમાત્ર કરુણાન્નક અવશેષ છે.

એ પ્રહ્લાવર્તમાં પ્રા. ૨૯૫૦ને સુમારે હિંદુસ્તાનનો પહેલવહેલો વશપરપરાનુસારી રાજવશ-વૈરાજવશ-પ્રહ્લાદેવને હાથે સ્થપાયો હતો. એ મહાત્માએ (આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું તેમ) સપ્તસિધુની પ્રજાનું પુનર્વિધાન કર્યું તેની સાથેસાથે જ, સુરાજ્યનું પ્રવર્તન થાય

---

*વશનું આ નામ વિશ્વરચનાસાસ ('કોસ્મોલોજી') પ્રમાણેનું છે, તેનું માનવવશસાસ ('એન્થ્રોપોલોજી') પ્રમાણેનું નામ, તેરવાયભુતવશ આ બંને નામો ૩ અક્ષરક્રમાર મનુમદાનના 'દ્વિદ્વિ દ્વિરટરી'માં આપવામાં આવ્યા છે તેઓ વશની સાલવારી પ્રાચિનકાળના વર્ષ ૨૯૫૦થી લગભગ ૨૨૫૦ સુધીની આપે છે.

એટલા સારુ, આ રચાવના કરી હતી. વૈરાગ્યવચના પ્રતાપી રામ મહારાજઓએ એ સ્થળે, બ્રહ્માના ઉગ્ગત્વથ યજ્ઞને જેમ આપે તેવું રાજ્ય, ઓછામાં ઓછા સાડાચારસતક ને વધુમાં વધુ સાત સતક લગી, રૂડી રીતે ચલાવ્યું હતું. એ પરાક્રમી, ત્રિવિદ્યુષ્ટ અને દીર્ઘદર્શી રાજવી-ઓના હાથ નીચે ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણ, વિદ્યા અને ઠક્ષા અને વાણિજ્યની એટલી તો અભિવૃદ્ધિ માત્ર પહેલા દોઢસો વર્ષમાં જ (પ્રા. ૨૬૫૦-૨૮૦૦) થઈ, કે સ્મૃતિકાર મનુ(પ્રા. ૨૮૦૦)એ પોતાના માનવધર્મશાસ્ત્રના અંગેડ ને અમર ગ્રંથમાં આર્ય પ્રજાને આગ્રા કરી કે તમે ધર્મભાવના, વિદ્વતા, ઉચ્ચ સરકાર અને સૌજન્યભરી રીતભાત બ્રહ્માવર્તના બ્રાહ્મણો કનેથી જ શીખજો. મનુભગવાન સરખા પ્રૌઢ ચિન્તક આવી આગ્રા કરે તેનો અર્થ એ જ કે બ્રહ્માવર્તની પ્રજામાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ ખરેખર અસાધારણ પ્રમાણમાં થયો હોવો જોઈએ. અને જે પ્રજામાં હતું તે પ્રજાકીય મહત્તાના પરિપાકરૂપ તેના શક્તિ-શાળી વિદ્યોપાસકોમાં ધર્મરચાપકોમાં અને રાજેન્દ્રોમાં પણ હતું. એવા જે અનેક તેજસ્વી સંસ્કૃતિકારો બ્રહ્માવર્તમાં પ્રા. ૨૬૫૦થી પ્રા. ૨૮૨૫ સુધીના ગાળામાં થયા, તેમાંના આ છ અનન્યતેજસ્વીનાં નામ અને કામ તો છેક આજની ધડી લગી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ રૂપે જળવાઈ રહ્યા છે મહારાજ મનુ(પ્રા. ૨૬૩૦-૨૬૦૦)ની વિદુષી, સ્વરૂપવતી અને પતિપરાયણ કુવરી દેવહૃતિ, સાપ્ષદર્શનના પ્રથમ દ્રષ્ટા અને ‘આદિવિદ્વાન’-નું મોધું ગિરદ પામનાર કપિલમુનિઃ યોગસૂત્રકાર ભગવાન પતંજલિ, જૈનધર્મીઓના આદિનાથ અને વૈષ્ણવધર્મીઓના એક અચાવતાર નૃપમહેવ, હિન્દુ કુમારોના યુગેયુગના આદર્શમૂર્તિ દ્રુવકુમાર, અને જેમના અદ્ભુત પરાક્રમે વડે કરીને આ દેશ સર્વ કાળ માટે ‘ભરતખંડ’ કહેવાયો,* તે નૃપમહેવસુત મહારાજ ભરત.

* બીજા માન્યતા એવી પણ છે-ને એ વધુ બહીલી છે-કે દુષ્યતપુત્ર ભરતના નામ પરથી દેશ ભરતખંડ કહેવાયો.

આવાં મહિમાવંત નરનારીઓની બૂમિ બ્રહ્માવર્તમાં આજથી પોણા-પાંચ હજાર કરતાં પણ વધુ વર્ષ પર વૈરાજ્યવંશનો આરંભ થયો હતો.

૨

પ્રા. ૨૬૫૦થી ૨૬૦૦ સુધીમાં એ વંશમાં જે સમર્થ રાજાઓ થયા હતા; પ્રભની બહુવિધ ઉત્પત્તિનો સાધનાર વિરાટ (૨૬૫૦-૩૦); અને તેનો પુત્ર તથા પ્રિયવ્રત, ઉત્તાનપાદ અને દેવહૃતિનો પિતા મનુ (૨૬૩૦-૨૬૦૦), જેને પુરાણો 'સ્વાયંભુવ મનુ'ના ગૌરવશાળી અભિધાનથી ઓળખાવે છે, મનુ પછી તેના જે પુત્રોના વંશ જુદેજુદા ચાલ્યા હતા. પહેલા પ્રિયવ્રત (૨૬૦૦-૨૮૭૫) ના વંશમાં આમીઠ (૨૮૭૫-૫૦), નાભિ (૨૮૫૦-૪૦), ઝપમદેવ (૨૮૪૦-૨૫) અને ભરત (૨૮૨૫-(?) ૨૮૦૦)-એટલા સુખ્ય હતા; અને ખીજ મનુ-પુત્ર ઉત્તાનપાદ (૨૬૦૦-૨૮૧૫) ના વંશમાં કુવક્રમાર (૨૮૬૫-૧ ૨૮૪૦), વેન (? ૨૮૨૫-૧૫) અને પૃથુ (૨૮૧૫-૧ ૨૭૭૫): એ સુખ્ય રાજાઓ હતા. આ અગિયારે નૃપાણોનો શ્રુતપ્રધાન ('ટ્રેડિશનલ') ઇતિહાસ પછો રસમયો અને પ્રેરણાવાહી છે.^૩

વિરાટ રાજા (પ્રા. ૨૬૫૦-૩૦) ના અમલ હેઠળ બ્રહ્માવર્તનો વિસ્તાર લંબાઈમાં આશરે પાંચઠ માઈલ અને પહોળાઈમાં વીસથી ચાલીસ માઈલથી વધારે નહોતો. નવા વંશની શરૂઆતમાં રાજ્યવિસ્તાર આમ થોડો હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ વિરાટની આણુ કેટલાક ખંડિયા રાજાઓ પર પણ ફરતી દશે એમ લાગે છે. આ રાજ્યો સમસિંધુના ખીજ પ્રાંતોમાં તથા કદાચ ગંગાના તટપ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હોવા જોઈએ. તેમણે અને વિરાટે મગાને હવે દસ્યુ જેવી કુશ્મન જાતોને તાબે કરી. વિરાટે નવા રાજ્યની વ્યવસ્થા પણ કહાપણુમરેંધી રીતે કરી. પ્રજાઓની બધી રીતે શુદ્ધ રહે ને સુખી થાય એ માટે તેણે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને કુશળ કારીગરોને પણ પ્રાતમાં આપીને વસાવ્યા. જુદા-

જુદા ધંધારોજગારને—તથા કદાચ વહાણવટાને પણ—તેણે ઉત્તેજન આપ્યું હોવા સંભવ છે. સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર પ્રગતિને આમ સાધીને વિરાટે આયોની જૂતકાલીન સંસ્કૃતિનો જગત અને ભાવિનું ખાતમુદ્દત અક્ષાવર્તમાં ઠક્યું હતું.

પ્રા. ૨૯૪૦માં મનુ (પ્રા. ૨૯૪૦—૨૯૦૦) ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે ક્રૂર જે દસકાના રાજ્યકાળ દરમિયાન પિતાએ દેશને સુખસમૃદ્ધિની ટોચે પહોંચાડ્યો છે. તેણે જોયું કે ખજાનો દ્રવ્યથી ભરપૂર છે, ધરકર મોટું અને જળવાન છે, પ્રજા વધારા સંસ્કારી ને સંતોષી છે. આ અનુકૂળ સંજોગોએ તેમ જ સાહસિક સ્વભાવે મનુની મહત્ત્વાકાંક્ષાને જગાડી. તેના અતરમા સમસિધુની પણ બહારના જંબુદ્વીપ (એશિયા)માં પોતાની સત્તા તથા આર્થ સંસ્કાર પ્રસારવાના કોડ જાગ્યા. એ કોડ તેણે હાલના ઉત્તર અને મધ્ય એશિયાના ધણા-ખરા ભાગો જીતીને પૂર્વી. તેણે પૃથ્વીના બીજા ખંડોમાં પણ દિગ્વિજય કર્યાનું મનાય છે. મનુનો પ્રભાવ અને કૌશલ એવાં જાગ્રી પ્રતિના મહેવાય છે કે તે તાબાના સમજા યુલકો પર, બહાવર્તમાના પોતાના પાટનમરમા બેઠાબેઠા, કાબેલ હાકોમો દ્વારા નિર્વિઘ્નપણે અને નિર્દોષ રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવી શકતા. એ સર્વ સ્થળે આયોનો રાજ્યપ્રકરણી તેવો જ વાણિજ્યવિષયક સુજ્ઞ પણ બધાતો હોવાથી, તેમની પ્રાણવા સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ પણ વત્તો કે ઓછો લાં વહેતો હતો. આ કારણોને લીધે આપણા પ્રાચીન કૌશલકુળમાં એ આઘ સમ્રાટ મનુરાજનું નામ એક મહેન્દ્ર, કાર્યદક્ષ અને પ્રજાહિતકારક નૃપવર તરીકે સુવિખ્યાત છે.^૪

વિજેતા કહી શકીએ, કેમ કે મહાન સિક્કદર (પ્રા. ચોથી સદી) ના જન્મ પહેલાં છેક અઢી હજાર વર્ષે આ ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ આર્ય સમ્રાટનું સાર્વ-
ભૌમત્વ પૃથ્વીના પાચેપાચ ખંડોએ સ્વીકાર્યું હતું. એ સૌર્યબંડાર પ્રિયવ્રતે
ધનુષ્યવર્ણની આગણત્રીસમી સદી દરમિયાન ઘોડકોડને પોતાના અદ્ભુત
સૌર્યનો પરચો બતાવીને પોતાનું ગભ્ય આખા ચે જંબુદ્વીપ(એશિયા)માં,
અક્ષદ્વીપ(દક્ષિણ હિંદ જેમાં સમાઈ જતું એ પ્રાચીન મહાખંડ
હેમુરિયા)માં, કૌશ્યદ્વીપ(આસ્ટ્રેલેશિયા)માં, શાકદ્વીપ(યુરપ)માં, પુષ્કર-
દ્વીપ(ઉત્તર અમેરિકા)માં અને કુશદ્વીપ(દક્ષિણ અમેરિકા)માં,
આપ્યું હતું.^૫ આ પૃથ્વીવિશાળ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પ્રિયવ્રતે એનો
હરક ખંડ અનુક્રમે પોતાના આ સાત પુત્રોને—આમીઘ, મેધાતિથિ, વપુ-
ધ્માન, હુતિમાન, બલ્ય, સવન, અને જયેતિષ્માનને—સોંપી દીધા હતા
અને પોતે તાકાલીન પ્રધાનુસાર વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વિધિપુર સર પ્રવેશ
કર્યો હતો.^૭

પ્રિયવ્રતના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આમીઘે (પ્રા. ૨૮૭૫-૫૦) પિતાના મૃત્યુ
આદ ઉત્તર એશિયામાંથી અદ્ભાવતંત્રા આવીને પિતાની રાજ્યનીતિઅનુ-
સાર, પ્રજાને સતોષ મળે તેમ રાજ્ય કર્યું હતું. તેણે જંબુદ્વીપના નવ
વિભાગ કરીને તે પોતાના નવ પુત્રોને નાભિ, હરિ, ઇલાહત, રમ્યક,
દ્વિરમ્મય, કુર, કિપુરુષ, બદ્રાશ્વ અને કેતુમાલને—પ્રત્યેકનું રાજ્ય
સોંપ્યું હતું.

નાભિરાજ (પ્રા. ૨૮૫૦-૪૦)ને બાગે હિમવર્ષ કે નાભિવર્ષ (વાયવ્ય
હિમાલયથી હમણાના અરબી સમુદ્ર સુધીનો, એટલે કે અદ્ભાવતં અને
તેની આનંદપામનો, પ્રદેશ) આપ્યો હતો આ રાજ્યનું વલણ શાંતિશોધ
અને ધર્મધ્યાન તરફ વધારે હોવાથી, પૂર્વજોના જેવું ક્ષાત્રતેજ તેણે
અગાધરું નહિ, તે બહુધા ધ્વજરમકિતપરાગણ્ય રજા હતા.

નાભિપુત્ર ઋષભદેવ(પ્રા. ૨૮૪૦-૨૫)નો ધર્મોદુરાગ પિતા કરતા

પથુ ઉત્કટ હતો. એ અનુરાગે અંતે એમનામા વૈરાગ્ય પથુ ઉપજાવ્યો હતો. તેઓ ઋષિમુનિઓના માર્ગદર્શનને સ્વીકારી પોતાનું રાજ્યકાર્ય નિયમિતપણે ચલાવતા હતા. ઇદ્રદુહિતા' જયંતી એમનાં પત્ની હતા, જેનાથી એમને ભરતાદિઠ પુત્રો થયા હતા. એક વાર સસરાના દરબારમાં કોઇ ઉત્સવપ્રસંગે ઋષભદેવજી પત્નીસહ ગયા હશે. ત્યાં ગણિકા નીલાં-જસાના લલચામણનાથ અને દ્વાવભાવ જેમને સંસાર તરફ તિરસ્કાર છૂટેલ એમ એક સંશોધક કહે છે.^{૧૦} તિરસ્કારનું પરિણામ એ થયું કે રાજ-ધાનીમાં પાછા આવીને તેમણે ભરતને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે હિમાદ્રિના કૈલાસશિખર પર તપશ્ચર્યા કરવા સંચર્યા. દીર્ઘ અને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાને અંતે ઋષભદેવને કેટલાક, તે કાળે અણશોધાયલાં નવીન સત્યોનું દર્શન થયું. એમાના મુખ્ય સત્યો આ પ્રમાણેનાં હતાં: ધર્મર-વિના પથુ મોક્ષ મળી શકે છે, સૃષ્ટિ સ્વયંજૂ ને અનાલન્ટ છે, સર્વ-દેશી અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે; વેદધર્મમાં યદ્યાદિ નિમિત્તે હિંસા કરવા-ની હોવાથી, એ ધર્મ સર્વાંશે સ્વીકાર્ય નથી; માણસે નૈતિક વિકાસ સાધવો ખાસ કરી જરૂરી છે; તેણે કુદરતી દશામા જીવન ગાળવું જોઈએ, અને ખરી મુક્તિ એટલે કેવલગ્ધાન તો માત્ર આ સિદ્ધાંતોના આચરનાર વનવાસી અને કંદમૂળના આહારી યતિને જ મળે છે, ખીજા-ને નહિ.^{૧૧} પોતાનાં આ સ્વકીય સ્વતંત્ર દર્શનોનો પ્રચાર અતુલ આગ્રહ થી કરીને એમણે જે ધર્મ આશરે પ્રા. ૨૮૨૫માં આજન્મી પોણા-પાંચ હજાર વર્ષ પર રચાવ્યો તે જૈન ધર્મ. આજે પણ એ જ ઋષભદેવ એ ધર્મના પહેલા અને દિવ્યશક્તિમાન તીર્થંકર તરીકે પૂજાય છે.

પિતાએ પોતાને ભળાવેલ પ્રજાનું ભરતરાજ્ય (પ્રા. ૨૮૨૫-૧ ૨૮૦૦) એ ધણાં વર્ષો સુધી ક્ષત્રિયધર્મીઓસાર સારી રીતે પાલન કર્યું. એમણે દેશ બહાર પણ પોતાની કીર્તિ આઠ નાનામોટા ભેટો^{૧૨} જીતીને ફેલાવી. આમ ત્રિયવ્રત પછીના તેઓ પહેલા સમર્થ સમ્રાટ જન્યા અને વંશને પુનઃ સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિ ચલાવી ખુશાલીમા તેમણે પ્રજાલિકા પ્રમાણે મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ કર્યો.

પરંતુ અનેક નરો અને નરવીરોનો પાળનાર એ નરપતિ, નરનારીઓને ઘણી વાર ખુવારીમાં હઠસેલનારા કુટુંબકલેશની જાળજથી મુક્ત નહોતો. એ રીતે રાણી પંચજની અને ત્રણ પુત્રોને અહર્નિશ સ્વપ્ન કારણે પણ ઝગડતાં જોઈને ભરતે ગૃહત્યાગનો નિશ્ચય કર્યો. એ નીકળતા હતા ત્યારે ઝગડનારાંએ પગે પડી માથી ચાલી અને હવેથી ડાહ્યાંડમરાં બની સંપત્તિ રહેશે એવાંએવાં વચન આપ્યાં. પણ રાજાને ખાતરી હતી કે એ બધાં બેવચની નીવડવાનાં છે. આથી, તે તો ચાલી જ નીકળ્યા.

ભરતદેવના વનવાસનું અને તેમાં બનેલા એક મશહૂર બનાવનું મનોહર ચિત્ર કલાપીએ 'રાજર્ષિ ભરત'માં દોર્યું છે એ સુવિદિત છે. એ બનાવ સૂચવે છે કે રાજાએ રથૂલ માયાનો ત્યાગ કર્યો હતો, પણ માયાની આસક્તિ તેમનામાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં ગઈ નહોતી. અને તેથી પુત્રવત્ પાળેલ મૃગબાલના વિરહરોગથી હૃદયજાંઘ ચક્રને, તેમને આશ્રમના એકાંતમાં જ દળવળતાં દળવળતા પ્રાણ છોડી દેવા પડ્યા.^{૧૩}

૪

મનુદેવનો બીજો પુત્ર તેઉત્તાનપાદ.^{૧૪} એના વંશમાં ચાર મુખ્ય રાજાઓ થયા હતા : પોતાની માનીતી રાણીનો આગ્રાપાલક પતિ ઉત્તાનપાદ પોતે; રેકાક્ષો તપસ્વી કુવજી; કુષ્ઠતાનો સાગર વેન, અને આદર્શરૂપ રાજા પૃથુ. બીજા ચાર અમુખ્ય છતાં નોંધવા જેવા રાજાઓ થયા તે વેનનો પિતા અંગ,^{૧૫} પૃથુપુત્ર અંતર્ધિ, અંતર્ધિનો પૌત્ર પ્રાચીનવર્હિ, અને પ્રાચીનવર્હિના દસ પુત્રો જે પ્રયેતાઓ કહેવાતા તે એટલા હતા.

ઉત્તાનપાદ (આ. ૨૬૦૦-૨૮૬૫)ના રાજ્યકાળમાં, તેણે સુરચિવરા બનીને સુનીતિપુત્ર કુવને કરેલ અપમાનવાળા જાણીતા બનાવ સિવાય બીજું કશું ઉલ્લેખપાત્ર જણાવું નથી. એ બનાવને પુરાણકારની સદૈવ અદ્વૈતભોગી ઠપ્પનાના જે રંગોએ રંગ્યો છે, તેના ગાઢ પટની આરપાર જોવા પ્રયાસ કરીએ તો જે દેખાય છે, તે પરથી એમ કહી

શકાય કે પિતાએ મુવની પાંચ છ વર્ષની ઉંમરે તેન બોલે લીધો ને પાઠો દ્વર્ત જ સુરચિત્રેશ્વરથી ઉતાર્યો એ જરામર, એ વર્તનનુ દુખ જાળકે માતાને સજ્જન નવને વર્ણવ્યું એ જરામર. ને માએ તેને “છશર સો સારા વાના કરશે આવ, આપણે એના ગુણ માધ્યે” કહીને તેના ચિત્તને છશરભજનમા ચોટાડ્યું એ પણ જરામર માત્ર જરામર નહિ, તે પાંચ છ વર્ષનો છોકરો અપમાન થતાવેત વનમાં ચાલ્યો મથો ને તપ કરવા લાગ્યો એ વાત વળી એમ પણ આપણે માની રાખીએ કે નાની ઉંમરે કુમળા દિતમા સાવકી માતાનો ડખ મુવને એટલો બધો વાગી ગયેલો કે ઉંમરે પહોંચ્યા પછી-સોળ અઢાર કે વીસમે વર્ષે-ચિત્તશાંતિ, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયનિમ્બ અને સવમ કેળવવા માટે, રાજ્ય પ્રાપ્તિનો મનોરથ જે ખરેખર તેના મનમા જિગ્યો હતો તે સિદ્ધ કરવામા આવશ્યક એવા મનોમુક્તિ અને ચારિત્રશુદ્ધિના સેવન માટે, તેણે આ સમયના જીવનદર્શન તથા પ્રવર્તમાન વાતાવરણની અસર હેઠળ, મધુવન તરફ પ્રયાણ કરી, કેટલોક સમય તપસ્વી જીવન ગાળી, આત્મસ્વરૂપનુ દર્શન-જે આજે પણ અધિકારીજનને અશક્ય નથી તે-કહ્યું હતું.

આ વિચારશ્રેણીનો સ્વીકાર કરીને આપણે એક ઇતિહાસકારને અનુસરીને કહીશું કે આત્મવાન મુવજી વનમાંથી પાછા ફર્યા પછી કેટલેક કાળે રાજકુમાર ઉત્તમ યક્ષો જોડેના મુદ્દમા મરાયો હતો, આથી ગાદી સ્વાભાવિક રીતે જ મુવકુમાર (૨૮૬૫-૪૦)ને મળી, તેમણે યક્ષોનો પરાભવ કરી જમુના આત્માને શાંતિ અર્પી, અને શાંતિથી ને સુખપૂર્વક પચ્ચસેક વર્ષ રાજ્ય કરીને આશરે પચાસની ઉંમરે વાન પ્રસ્થાશ્રમ પ્રવેશ્ય કર્યો.

મુવની પછી અગિયારમી પેઢીએ વેનરાજ (પ્રા ૧૨૮૨૫-૧૫) ૧૧ થયો તે રજાવા મેળો જ કર, તદ્દન કર્તવ્યશ્રુ અને વેદધર્મનો વિરોધી હતો તેણે યજ્ઞાદિક વૈદિક કર્મો સામે મનાઇદ્રુકમો ઠાલ્યા,

ઋષિઓ પાસેથી કરવેરા લેવા માડ્યા, અને બ્રાહ્મણધર્મીઓને સર્વ પ્રકારે પીડતો એવો, પોતાની પાલખી પણ વિદ્વાન ચારિત્રવાન બ્રાહ્મણો અને ઉચ્ચકાવવા લાગ્યો. આ સર્વદેશી દુર્વર્તન ને જીત્તમજેઠાકીનું કળ તેને એ મળ્યું કે થોડા જ વર્ષમાં તેનો નાશ થયો. નાશ પુગણકારને મતે, ઋષિઓના શાપને લીધે થયો; ઇતિહાસકારને મતે, રાવણી ગણતા સોકેએ બળવો જગાડી વેનનો વધ કરવાથી થયો.

• મનુની ઉત્તાનપાદશાખાનો છેલ્લો વચસ્રી, મોટો રાજા તે વેનપુત્ર પૃથુ (પ્રા. ૨૮૧૫-૧ ૨૭૭૫). નાભાયક પિતાનો તે લાયક પુત્ર હતો. એ પૃથુરાજા મનુસરખા પ્રજાપાલક, બહા સરખા વૈભવશાળી, વિદ્વાત્માં બૃહસ્પતિ જેવા, આત્મનિમ્મલમા વિશ્વ જોવા એ રીતે વર્ણવાયા છે. તેમનો યશ એટલો તો ઉત્તમવશ હતો કે રાજાઓની યશોભાયક એવી સૂતો અને માગધોની એક આખી નાત જ તેમના સમયમાં ઉદ્ભવી હતી. ખીજા વર્ણોમાં પણ કેટલોક યતિભેદ પૃથુના રાજ્ય દરમિયાન શરૂ થયો, એવો એક મત છે. સતીનો રિવાજ પણ ઠીક પ્રમાણમાં માણુ હોવો જોઈએ, કેમ કે પૃથુની સાખી રાણી અર્ચિએ તેની પાછળ ચિતારોહણ કર્યું હતું.

ખીજા વ્રજુચાર^૧ સારા કે સાધારણ રાજાઓ પછી વૈરાજવંશની આ શાખાનો આસરે પ્રા. ૩૫૦૦માં અંત આવ્યો.

પરિશિષ્ટ છઠું

૧

૧. વરા સ્વપાયો પ્રા. ૨૬૫૦માં; તેની ઝિયત્રગશાખા સંજ્ઞા રહી આસરે પ્રા. ૨૨૫૦ સુધી ને ઉત્તાનપાદશાખા, પ્રા. ૨૫૦૦ સુધી. આ રીતે, વરાના અવિતતી વધુમાં વધુ ૬૬ ૭૦૦, ને યોછામાં યોછે ૪૫૦ વર્ષની થાય ॥

૨

૨. પુરાણોમાંની કલગણના પ્રમાણે તો, આ સ્વાયંભુવ મનુ પ્રાગિશુ-મળની ત્રીસમી સદીમાં નહિ, આજથી પાંચે દહસ્દ વર્ષ ૫૨ નહિ, પણ લાખો

વર્ષ પર થઈ ગયા હતા, કેમ કે એ પહેલાં મનુ અને સાવમા એ વૈવસ્વત મનુ (જે, આપણી ગણતરી પ્રમાણે, આગળ જતાં ભેદશ્રુ તેમ, પ્રા. ૨૮૦૦-૨૭૦૦ દરમિયાન થએલા), તે બેની વચ્ચે બીજા પાય મનુ, એટલે કે પાય મન્યંતર, એટલે કે ધણા લાખ વર્ષો વીતી ગયા હોય પણ આવીઆવી પૌરાણિક ગણના ધણે ભાગે પુરાણોમાં જ રહેવા દેવા ભેળી હોવાથી, તેનો આ કથાત્મક પણ 'વૃત્તાંત'માં ઉપયોગ કયો નથી.

૩. અત્રે સ્વીકારેલી રાજ્યોની સાલવારી માટે જુઓ અ. ૩ મહુમદાર નો 'હિન્દુ દિસ્ટરી' વિ ૧ પ્ર. ૭.

૪. મનુની એક કન્યા દેવદ્યુતિ નામે હતી તે અત્યંત વિદ્યાનુરમી હતી. કેટલાક ઋગ્વેદશ્રુતોની એ દ્રષ્ટા હતી પોતાના અડગ વિદ્યાપ્રેમને કીરે, મોટા રાજકુમારોના માર્ગ પાછા વાળી, એ ક્ષત્રિયકન્યા મરીબ પણ વિદ્વાન અને તપ સ્વી બ્રાહ્મણ કદંબ ઋષિને પરણી હતી તેને વત્સલ ને વૈશવરાણી પિતાએ દામનમાં ધણી જમીન, દ્રવ્ય, ધરેણા, આયો અને રથો આપ્યા હતા. એ વિદ્યામજ્જા સુગમના પુત્ર* તે, પ્રકૃતિવરોના ગૂઢ રહસ્યોને તથા પરમપુરુષ ભેડના તેના સંબંધને કીલ્બટકાર્યા ચિત્તનો દ્વારા સાખ્યસૂત્રે મા સમન્વવનાર, 'આદિ વિદ્વાન' અને વિદ્યાનુ પાત્રમાં અશાવતાર કપિલમુનિ (પ્રા ૨૮૦૦). વિશેષ હકીકત માટે જુઓ જાગવત રક ૩, અ. ૨૦-૩૩ સકશાચાર્ધ (ભેદુ ચાકરભાષ્ય અ. ૨, પ્રા ૧, સુ ૧) જે જુદા કપિલનો (એક સાખ્યદ્રષ્ટા, બીજા સમરપુત્રોને બાળનાર.) સભવ માનવા જણાય છે. જાગવતકાર એક-કપિલ-નાદ માન્ય રાખવા લાગે છે. જાગવતકારનું તે સેત્ર સાખ્ય, કારિકા-કાર ઈ. કે બ્યારવીનું, નિરીશ્વર.

૩

૫. પુરાણોક્ત આ દ્વીપોનુ સાત અર્વાચીન દેશે-ખડો-સાથે લાલભય નક્કી કરવાનું માન 'હિન્દુ દિસ્ટરી' (પ્ર. ૧૦૨-૦૩)ના કતારે છે. એ નક્કી વટ માટે તેમણે હરેક દાખલામાં કારણો આપ્યા છે જેમ કે 'સામ્યથી' રાખ્દનો અપક્વ થઈને લાલના આક્રિષ્ઠમાં સોમલી (લેડ)માં એ રાખ્દ સચવાયો છે, માટે સામ્યલી=આક્રિષ્ઠ, એ જ રીતે ઓસ્ટ્રેલેશિયામાં કૌચ

* દેવદ્યુતિના પુત્ર કપિલ સાખ્યદ્રષ્ટા હોવા વિશે યાદ છે.—દુ. કે. રાસત્રી

પક્ષી હજી કેટલાક છે માટે પુરાણોનો કૌચ દ્વીપ, તે હાલનો ઓસ્ટ્રેલેશિયા; નિશિષ્ઠપણે શક્તિશાળીઓનો દેશ તે રાકદ્વીપ, તે યુરપ; ઘણા પુષ્કરો કહેતા સરોવરનો દેશ, તે હાલનો ઘણાં સરોવરવાળો ઉત્તર અમેરિકા; કુશ નતનુ ધાસ પ્રાણિલ વગેરે દક્ષિણ અમેરિકન દેશોમાં હજી પણ પુષ્કળ થાય છે, માટે કુશ દ્વીપ=દક્ષિણ અમેરિકા. આ બધા સમીકરણો ખરા હોય, અને સાત દ્વીપોના વર્ણન, નવિ, ધર્મ વગેરેની વિગતો બાગવત (૫: ૨૦) વગેરે પુરાણોમાં છે, તેના રહસ્યાર્થનું સરોધન કરી, હાલના પાંચે ખંડના પ્રાચીનતમ સ્થળોના તથા નવોની શ્રદ્ધાસ્થિના જે જે અવશેષ અને તેમ હોય, તો તે મેળવી, તેનું સરોધન કરી, એ દિશુખી સરોધનને યોગ્ય વિવેકથી પરસ્પર ધટાવવાનો પ્રયાસ એ કોઈ કાળે કોઈ બાવિ પડિતવર કરશે, તો, ત્રિયમતનું મહારાત્મ્ય પૂરતીશરમા હોવાની અનિશ્ચયનીય લાગતી વાત (જે આજે પણ છે) પુરાવા વિનાની તો નથી તે) તે રહાડે ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સાબિત થઈ શકશે.

૬. ત્રિયમતપુત્રોના આ નામો વિષ્ણુપુરાણ ને ગરુડપુરાણમાં છે. બાગવત-માના એ નામો, એક સિવાય, જુદા છે.

૭ ત્રિયમતને બીજા ત્રણ પુત્રો હતા, પણ તેમણે રાજ્યેયણા તથાને તપસ્વીશ્રવન સ્વીકાર્યા હતા. ત્રિયમતને પહેલા પુત્ર નહોતો ત્યારે તેણે વિશ્વ શક્તિના છઠ્ઠા ભાગરૂપ દેવી 'વધ્વી'ની આરાધના કરેલી ને તે પછી તેને પુત્રો થયેલા એમ કહેવાય છે એ દેવીનું મત આજે પણ બેઠ માસમાં બંગાળજો પામે અને જાળવે છે (આ વટસાવિત્રીમત તો નહિ હોય ?)

૮. બાકીના પુત્રોએ પોતપોતાને અનેલા દેશમાં પ્રજાવર્તની મધ્યસ્થ સંતાપી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કર્યું, અને તેમનો વસવિસ્તાર ત્યા જ થયો ને અણુયથો, નારી પાંચો, એમ અટકળી શકાય. આજળ જતા એમનો ઉલ્લેખ કરી આવતો નથી.

વચ્ચેનો-ચીનાઇ તાર્તરીનો-ભાગ મનેલ, દિશ્વમયને, મેગોડીઆ દાલ બ્યા
 ૬ તે ભાગ, કુઝને ઉત્તર સમુદ્ર ને મૃગવાન ત્રિશિ વચ્ચેનો પ્રદેશ (સાઇબી
 રીઆ), કિપ્રુકપને ઉત્તર ચીન ને બદાશને દક્ષિણ ચીન; કેટુમાલને કાસ્પી-
 અનની પૂર્વે પુરાણોના માધ્યવાન પર્વત સુધીનો પ્રદેશ

૧૦. ' દિન્દુ દિસ્દરી ' (પૃ ૧૦૬) ના કર્તા

૧૧ આ સિવાય, કર્મ પુનર્જન્મ વગેરેનો સ્વીકાર તો જગમદેવ પણ
 કરે છે આ એ સિદ્ધાંતો વેદકાલીન આર્યો બહુતા હશે ? કે બ્રાહ્મણ તેમ જ
 જૈન ધર્મમાં તે પાછળથી આરોપાયા ?

૧૨ આ બેટો તે આદામાન ને નીકોબાર, સીતોન, સુમાત્રા, બવા વગેરે
 આઠ દત્તા, ને ભરતના હાથ દેઠળનું દિદ તથા એ આઠ, એઠલા નવેને તે કાલે
 ભારતવર્ષ કહેતા (જુઓ વાણુપુરાણ અને ' દિન્દુ દિસ્દરી ' : પૃ. ૧૦૮)

૧૩ ભાગવતમાં (પ ૮) પણ આ કથા જરા જુદા અવવાણી છે, તે
 જિજ્ઞાસુએ ભેળી. એજ રક ધના પદરમાં અધ્યાયમાં પ્રિયવતરાખાના ભરત પછીના
 સર્વે ગોણુ રામરાણીઓને ગણાવ્યા છે. (એ ગોણ રામઓમાંના એક નામે
 પૃથુના વરામાં, આ અધના ૩ ૧૦માંના વધુવેલ દારાસક્ત વિમલનો નામક
 સુદાસ યોગે હતો જુઓ એ પ્રકરણના બીજા અડકના આરભવાકોગે, તથા
 એ પ્રકરણને લગતા પરિચિદની પહેલી જ નોખનો ઉત્તરાર્ધ)

૪

૧૪ ઉત્તાનપાદ તથા તેના વરાએ દિદના કથા ભાગમાં રાજ્ય કરતા
 હતા એ નક્કી કરવાનું કે સાધન નથી.

૧૫ અગે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. પુત્ર વેનના ત્રાસથી કદાજીને
 તેણે રાજ્યત્યાગ કર્યો તથા વનનો ગ્રામ લીધો હતો.

૧૬ દુવ અને વેનની વચ્ચેની અગિયાર પેઢી માત્ર પ હા વર્ષના ગાળામાં
 યજ્ઞ હોય એ પહેલી નજરે અસાધ્ય લાગે છે પણ તેનો જુદાસો એવો કરી
 સકાય કે એ સમયમાં વારવાર બનતું તેમ, અગિયારમાંના ધણુખરા રામ-
 ઓએ રાજ્યનો ભાર સ્વીકારવાની ના કહીને તપસ્વીનું છવન ગાળવાનું પસંદ
 કર્યું હોય આમ હોય, તો આઠગો રામ અધુષ્ મનુ ને દસમો અમ. એ
 એનો મળીને પદર વર્ષનો રાજ્યકાળ થાય એ સંભવિત છે

૧૭ તેણે જનધર્મ પોતાના સમકાલીન ઋષભદેવને હાથે અંગીકાર કરેલો એમ સ. મનુમદાર કહે છે.

૧૮. આમાના ઋષુ રાજ્યો તે, આ ચોથા ખંડની રાજ્યાતમા ગણાવેલ અંતર્ધિ, પ્રાચીનવર્તિ અને દસ પ્રયેતાઓઃ આમાનો પહેલો પરમ ધર્મિષ્ઠ ને દાનવીર હતો; બીજાએ એટલા બધા યજ્ઞો કર્યા હતા કે ગાઉ ને જાલ મુઘી યજ્ઞવેદીઓ ગણવાની જરૂર તેના સમયમાં પડેલી; અને દસ પ્રયેતાઓમાં, જેમના અત સુધે શાખાનો પશુ અવ આલ્યો તેઓ બહુપતિવાદના દિમાયતી-આ દેશના કદાચ સૌથી પહેલા તેવા દિમાયતી-હતા એમ જણાય છે. દશેદસ વચ્ચે તેમને મારિયા નામની એક પત્ની હતી એમ અન્યત્ર તેમ જ સાગવતપુરાણમાં પણ નોંધાયું છે, (ભુઓ ૨૬. ૪: અ. ૩૦: શ્લો. ૪૩-૫૧). એ મારિયા તે, મુજરાતો વાચકવર્ગને પરિચિત કહુ-આખ્યાનના નાયક-નાયિકા કંડુમુનિ અને પ્રત્યેશાની પુત્રી હતી. તેની અપ્સરા-માતાએ સ્વર્ગમાં જતા પહેલા વૃક્ષની બુજોવમાં તેને તાટ જન્મેલી મૂંછી હતી. વૃક્ષદેવતાએ તેને ઘેરવી હતી અને તેમની પાસેથી, સગવાળની આજ્ઞાનુસાર, પ્રયેતાઓ તેને ફેળવીને પરણ્યા હતા એમનાથી મારિયાને જે પુત્ર થયો તે હંદા પ્રનપતિ. આ કથા પણ સાગવતમાં જ છે.

પ્રકરણ સાતમું

દેવાસુરસંગ્રામ

(અ. ૨૮૫૦થી ૨૮૬૮)

૧

વૈ રાજવંશની પહેલી શાખામાં નાભિરાજ અને બીજામાં દ્રુવકુમારાનંદ કરતા હતા ત્યારે સપ્તસિંધુની ઉત્તરે અને ધર્યાનમાં એ મહાન અને સુપ્રસિદ્ધ સંગ્રામનાં દુન્દુભિ વાગતાં હતાં.

પ્રકરણ બીજામાં ઉલ્લેખિત આયોની જ દેવશાખા અને દૈત્યશાખા વચ્ચે એ દારુણ વિગ્રહ આશરે બત્રીસ વર્ષ ચાલ્યો હતો. તેને સપ્તસિંધુન જીવનવિકાસ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ જાઓ નથી. આમ છતાં એ બનાવને અહીં આપ્યું એક પ્રકરણ આપીએ છીએ, એનું કારણ છે : આપણા કેટલાક વૈદિક તથા પૌરાણિક વાક્યમના રચનારાઓએ યોતયોતાની રીતે એ કૃતિઓમાં દેરાસરસંગ્રામને એવું મહત્ત્વમયું રચાન આપ્યું કે છેક આજ સુધીની આયોની કેટલીક ધાર્મિક મા સાંસ્કારિક માન્યતાઓ એ સંગ્રામના બનાવો જોડે વત્તીઓછી સંઘળાયલી માફક પડે છે. પ્રજાજીવન પર જે પ્રસંગે આટલી જોડી અને વ્યાપક અસર કરી હોય, તેને પ્રજાકીય સંસ્કૃતિના પ્રેરણાદર્શનમાં વિશિષ્ટ રચાન આપ્યા વિના કેમ ચાલે ? એવું રચાન દેવો અને અસુરોના એ યુદ્ધને અહીં આપતાં આપણે જે ખાસ સરત રાખવી પડશે

ફક્ત આટલી: પુરાણાદિના કતીઓની અતિમાનુષ ('સુપર્યુમન') પદ્ધતિને વર્ણ્ય ગણીને, અને તેટલું એતિકાસિક માનુષ તત્ત્વ એમની હિતિઓમાથી તારવવું અને તેનો જ ઉપયોગ કરવો.

સમસિધુની વાચવ્યે કેટલેક દૂર આવેલા એક વિશાળ સરોવરને-હાલના કારિપયન સમુદને-કાંઈ દેવાયોનું નિવાસસ્થાન હતું, એ વાત પ્રશ્નથી ખીન્નમાં આપણે નોંધી છે. આયોની એ દૈત્યગાખા ત્યાં કરીકામ થયા બાદ થોડા જ સમયમાં એ જાતિનો જીવિક વિકાસ ઝડપમાં થયો. તેઓ જેટલા સમૃદ્ધિશાળી તેટલા જ મુદ્દપ્રવીણ હતા. તેમનો ધાર્મિક વિકાસ આ કારણે પુષ્કળ રૂઢાયો. દૈત્યો જાતિ તરીકે સર્વાંશે વેદવિરોધી કે વૈદિક કર્મોને ઉલ્લેખનાર તો નહિ હોય, પણ એક વાત તો ચોક્કસ છે: તેમની સ્થૂલ શક્તિઓ ને સમગ્રકો વધતી મઠ તેમનેમ તેમના નેતાઓ નિરીશ્વરવાદી, નિરકુશ્વ અને મહાન્ધ બનતા ગયા હતા. તેવા-ઓમા દૈત્યરાજ દિરણ્યકશિપુ અને તેનો નાનો ભાઈ નામે દિરણ્યાક્ષ અમણી હતા. તેમનો રાજસમય પ્રાગિશુકાળમાં ૨૮૬૦ આસપાસ કારિપયનકાંઈ હિંકેનિયામાં શરૂ થયો હતો એમ કહી શકાય.

એ બે ભાઈઓમાથી જેના હાથ પહેલપહેલા ખૂન સળવળવા માંડ્યા, તે મહામહિષ દિરણ્યાક્ષ. એ બરજ્યુવાન દૈત્યવીરને પોતાની સામે બાકુંબળ અજમાવી બાથ બીડનારો કાણક જોઈતા હતો. સ્વદેશમાં તો બધા જાતભાઈઓ ને આત્મજનો હતા, એટલે, ભાગવત કહે છે તેમ, દિરણ્યાક્ષ હૃદયની ઉઘાળથી હાથમાં ગદા લઈને યુદ્ધ શોધનેશોધતો સર્ગમાં [ત્રિવિ-ષ્ઠ પૃથ્વી તિમેટમાં કે ગીનમાં, જ્યાં દેવન્તિના આર્યો રહેવા હતા ત્યાં] ગયો. તેનો વેગ પછો દુઃસહ હતો તેણે પયમાં પહેરેલા સુવર્ણના નૂપુરો ઝલ્લઝલ્લાટ રાન્દ કરતા હતા, કંઠમાં વૈજયંતી નામની ગળા પહેરી હતી, ખભા ઉપર મોટી ગદા મૂકેલી હતી, શોર્ક વીર્ક અને મદને લીધે તે ગર્વિષ્ઠ થઈ પડ્યો હતો આવા નિરકુશ્વ તથા સર્વત્ર નિર્જય દિરણ્યાક્ષને જોઈને, સર્પો જોમ ગરુડને જોઈને લયથી નાસી સતાઈ ન્યમ તેમ ભય પામેલા દેવતાઓ સંતાઈ ગયા. દૈત્યરાજ્યએ પોતાના તેજથી ઉદ્ધાલિત દેવતાઓને

સવાઈ ગયેલા બેઠને, તેઓને મદમત તથા જળહીન ગણી કાઢી, પોતે મોટી ગર્જના કરી. ૧

એ ગર્જનાનો જવાબ વરાહે આપ્યો. વરાહ એ સપ્તસિંધવી આપવીર હતો, ને ત્રિવિષ્ટપમા પ્રસંગોપાત આવેલો હતો. ઇન્દ્ર અને પ્રીતિ વિદ્યારી દેવોને આવે અણીને સમયે આધારપાછા થએલા બેઠને, દેવ-દેશનો આ દૈત્યથી નાશ થતો અટકાવવા, તે મેદાને પડ્યો.

વરાહ અને હિરણ્યકશિપુને હવે મદામુદ્ધ થયું. ધણે સમય એ આશુ. જોરજોરથી લડતાલડતા દૈત્યની મદા ભાગી એટલે તેણે ત્રિચળ લીધું. વરાહની મદાએ તેના પશુ કટકા કર્યો. દૈત્યે પોતાના સમર્થ સામાનજિવાની છાતી પર “વજ્ર જેવી કઠોર મુદિનો પ્રહાર” કર્યો. પેલાએ સામે “દૈત્યના કઠના મૂળમા મુદિનો પ્રહાર કર્યો” વરાહનો એ પ્રહાર પ્રાણુધાતક નીવડ્યો, કેમ કે તેણે કઠકાવીને મારેલી મુદિનો પ્રહાર થયો કે તુર્ત જ

૧ ‘તે દૈત્ય શરીર જમવા લાગ્યું, તેની આખો જઠાર નીકળી પડી હાથ પગ તથા માથાના કેશ છૂટાછવાયા થઈ ગયા, અને પવને લપેટી નાખેલો, પર્વત જેમ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડે, તેમ તે દૈત્ય પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો.’

૨

બંધુનો વધ થયાના અખર જાણીને હિરણ્યકશિપુને રજોરગ કીધ આપી ગયો. નહિ તો પણ તેને આપી તેમજ દેવાઓને નામે ટાકક સારી રીતે હતી. એ દેવમાં હવે વધારો ન થાય તો શું થાય ? પોતાની સત્તા અને ધનનો પણ તેને ઓછો ગર્વ નહોતો. આથી તેણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાની દૈત્યસેનાને તેણે ‘હરમાવ્યુ’ કે આખી ચે દેવબૂમિને તારાજ કરો, આ પરથી,

પોતાના રાજની આજ્ઞાને આદરજૂવક આવે ચડાવી, જોઓને લોકોને સંહાર કરવો પ્રિય હતો એવા તો દૈત્યો પ્રબળોનો [અહીં બહુવચન કેમ ? ત્રિવિષ્ટપ ઉપસત સપ્તસિંધુની પ્રબળે પણ દૈત્યોએ રબડી કરી ?] સંહાર

કરવા મંડયા, તેઓએ શહેર, ગામ, નેર, ઉદ્યાન, ખેતર, વાડીઓ, આશ્રમો, ખાણો, ખેડૂતોનાં ગામડાઓ, પહાડી ગામડાઓ, રાજધાનીઓ તથા આદિરણોકોનાં સ્થાનોને બાળવા માંડ્યા. કેટલાએક દૈત્યોએ કોદાળીઓથી સેતુઓને કિણાઓને તથા દરવાજાઓને તોડી નાંખવા માંડ્યા; કેટલાએક દૈત્યોએ હાથમાં પરશુઓ લઈને લોકોની આજીવિકા પૂરી પાડનારા ઉત્તમ વૃક્ષોને કાપવા માંડ્યા; કેટલાએક દૈત્યોએ હાથમાં બળવા ઉબાડ્યા લઈને પ્રભુઓનાં ઘરોને બાળવા માંડ્યા.

પ્રમાણમાં ઝોછા લકાયક અને ઝોછા ઝંઝૂની એવા દેવો આ દેશબાપક રાક્ષસી રંજડ સામે ઘટતો ટકાવ કરી શક્યા નહિ. જે સુદ થયું તેમાં એમની હાર થઈ. આ વખતે કેટલાક અગ્રણી દેવો છૂપી રીતે આર્ધભૂમિમાં આવ્યા અને બાંકીના સૌ તથા આખી દેવ-જાતિની પ્રજા હિરણ્યકશિપુની આજી રવીકારતી ત્રિવિષ્ટપમાં દુઃખેમુખે જીવન ગાળવા લાગી.

ઇન્દ્રાદિ દેવો આયોના દેશમાં આવ્યા હતા, તે બળવાન આર્ધ-જાતિના મહાવીરોની ક્રુર શોધવા. એમણે સપ્તસિંધુ આવીને ત્યાંના ઋષિમુનિઓ તથા ક્ષત્રિયોની પાસે સ્વદેશની અશુભતા સંભળાવી. એ સાંભળીને આયોએ પોતાના વડીલ બંધુ સમાન અને પરમ હિતેષી દેવાયોને સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવાની તૈયારી છૂર્ત જ આદરી. અને એ પૂરી થતાં, નરસિંહ નામના પ્રતાપી, બલાઢ્ય, શીપણ આર્ધ વીરની સરહારી હેઠળ સપ્તસિંધુમાંથી જન્મદરત લશ્કરે દિશાલયમાં મળેને ઝડપ-બેર ત્રિવિષ્ટપ બણી કૂચ કરી.

ઇન્દ્રપુરી હવે તો કાયમ માટે પોતાની જ થઈ છે એવી ગોઠમૂર્છામાં દૈત્યો હતા. એમનો અને એમના રાજાનો કાળ એજમાસમ અને રંગ-રાગમાં જતો હતો. આ અદ્વલતનો લાભ લઈ, નરસિંહની આર્ધસેનાએ હિરણ્યકશિપુના મહેલ પર અણચિંત્યો હલ્લો કર્યો. આમ દૈત્યસેના

તો જાણે બિધતી ઝડપાઈ હતી, એટલે તેનો નાશ થતા વાર લાગી નહિ, પછી બને નેતાઓ હિરણ્યકશિપુ અને નરસિંહ વચ્ચે ભયંકર દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું, તેને પરિણામે દેવરાજ, જે વચ્ચે એકબે વાર જીતવાની અણી પર હતો તે, આખરે હણાયો.

હવે કેટલોક વખત સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી દેવોને ગએલી સત્તા પાછી મળી, દેવોને પણ એમના નવા ધર્મિષ્ઠ રાજા પ્રત્કાદજના આધિપત્ય નીચે નરસિંહે હિર્કેનિયામા રાજા કરી રથાધ્યા થોડા સમયમા પ્રહાદે રાજ્ય પોતાના પુત્ર બલિને સોંપ્યું. બલિ પણ વેદધર્મપરાયણ હતો. આથી આર્યોએ પોતાના એક બ્રાહ્મણ અમ્રણી શુકાચાર્યને દેવરાજકુળનો શુરુ ઠરાવી, બીજા કેટલાક વિદ્વાન આર્યો સહિત, સત્વર હિર્કેનિયા મોકલ્યો.

૩

સુમેદ તો યર્ષ પણ દેવદેશ લગભગ ખેદાનખેદાન યર્ષ ગયો હતો. તેનું પુનર્વિધાન શી રીતે કરવું ? આ પ્રશ્નમાત્રી મુશ્કેલી નિવારવા દેવોએ જે ઉપાય લીધો, તેમા જ દુર્ભાગ્યે નવા વિમદના બીજ હતો; વધુમા, એ વિમદનો એક બનાવ એવો અસાધારણ-ખાસ કરી એ જમાના માટે અસાધારણ-હતો કે બીજા ધણી વસ્તુઓની માફક, પુરાણો-મા તે પુરાણકારની વિશિષ્ટ કલ્પનાશક્તિના કૈકે આપ પામીને, સમુદ્રમથનના અલૌકિક અને વિખ્યાત પ્રમગરપેજ રથાન પામ્યો.

ત્રિવિજયની સુદર સળવટ નવે અવતારે કરવા સારુ ધણીધણી કીમતી સાધનસામગ્રી ઘરદેશોમાથી, દરિયાપારના મુલકોમાથી, આણવી પડે તેમ હતી પણ જાતિ તરીકે, દેવો કે એમના નવા મિત્ર દેવો વહાણવટાર્મા કુશળ નહોતા, એટલે સમુદ્ર ખેડવાનું સાહસ કોણ કરે ? આ વાતની વિમાસણ કરતાકરતા વિષ્ણુદેવને એક યુક્તિ સૂઝી આવી. હિર્કેનિયામા જ કચ્છ નામની વહાણવટીઓની એક જૂની જાત

વસતી હતી. તેની મદદ દૈત્યો મારફત માગવાની સલાહ વિષ્ણુએ દેવાને આપી. તેણે એમ પણ સૂચવ્યું કે દૈત્યોને એમના આ સહકારના બદલામાં, કચ્છપો ને કીમતી માલ આણે તેનો હિસ્સો આપવાની શાલય હમણાંથી જ આપવી. આ સૂચના અને પેલી સલાહનો યથા-કાળ યથાશક્તિ અમલ થયો. આ સાદસમાં હિમાલયના સી નાગ લોકોને પણ એમના નાથકો વાસુકિ તથા શેષ સહિત બેળવવામાં આવ્યા. બધી ગોઠવણ પૂરી થઈ એટલે કચ્છપો પોતાના નેતા મંદરની સર-દારી હેઠળ હિર્કનિમાથી ત્રિવિષ્ટપ આવ્યા, ત્યાંથી ચીનદેશ વીધી સમુદ્ર-તીરે પહોંચ્યા અને સદર શરૂ કરી દીધી. ચીન ઓળંગતી વેળા કરારની શરતોનો કે એવી કોઈ બાબતનો વાધો પડેલ તેની પતાવટ પછા વિષ્ણુની મુસદ્દીગીરી તથા ગરુડ જાતિના તેના સહાયકો દ્વારા થઈ હતી.

કચ્છપોની ગેરહાજરી દરમિયાન કોઈ કારણે દેવા અને નાગો વચ્ચે કદાચ અકબક ઝરી હશે, પણ થોડા જ વખતમાં એનું સમાધાન થયેલું.

બ્યારે કચ્છપ સાહસિકોને પાછા ફરવાની વેળા થઈ ત્યારે દૈત્યો, તેમણે આણેલા માલનો પોતાનો ભાગ બેળવવા ત્રિવિષ્ટપમાં બગિરામ-ની આગેવાની હેઠળ આવી પહોંચ્યા હતા. નાગો અને ગરુડો તે પાડોશમાં જ હતા, તે પણ ત્રિવિષ્ટપ આવ્યા.

કચ્છપોએ તો પોને આણેલ બધી જ ઝાલિસિદ્ધિ ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ વગેરે દેવનાથકોને નજર કરી. વિષ્ણુએ તે ખ્યાનપૂર્વક તપાસી. તપાસીને એ દૈત્ય-પ્રતિનિધિઓને ઉતારે ગયા. “ આ તમારા કચ્છપો ! કાણ જાણે કેવા ય અણુમત્ર વેપારીઓ ! કયરા નેવો માલ વહોરી આવ્યા—અણુ તદ્દન દમ વગરનું.” આવાં કેંક વચનો દૈત્યોને કહીને વિષ્ણુએ રમ લીધી હશે. હકીકત એમ હશે કે ને કે કીમતી ચીજો વિદેશથી આવી હશે, તે સૌને પૂરી પડે તેમ નહિ હોય. એટલે એમાંની ધણીખરી

દેવોએ સ્વદેશને શણગારવા રાખી, થોટીથોટી નાગો તથા ગરુડોને આપી અને " દૈત્યોને હટકતા 'રાખ્યા. "૮

૪

સ્વાર્થવશ દેવોનું એ વર્તન નવી હડાઇને નિર્મત્રણ દેવા બરાબર હતું. દૈત્યોએ, તે સ્વીકાર્યું પણ તુર્ત જ.

દૈત્યો બાહુબળમાં જોટલા ચક્રિયાતા હતા તેટલા જુદિબળમાં નહોતા. આથી સમય વિચારીને તુર્તવેળા તો અપમાન ગળી જવાને બદલે, પોતે થોટી સંખ્યામાં છે એ હકીકત વિલકુલ ધ્યાતમાં લીધા વિના, ત્યાં અને તે જ વખતે એમણે સસ્ત્ર ઉગામ્યા. એવી ઉતાવળનું જે એક જ પરિણામ આવે તે આવ્યું: દેવો પોતાના સામ્રાજ્ય ગરુડો અને નાગો સહ દૈત્યો પર તૂટી પડ્યા. એ યુદ્ધમાં દેવયોદ્ધાઓએ મોટામોટા દૈત્યવરોનો કચ્ચરધાણ વાળી નાંખ્યો. એ રીતે ઈન્દ્રે વૃત્રને, રુદ્રે ત્રિપુરાને અને કાર્તિકેયે તારકાસુરને હણ્યો: વળી, દેવળતિનાં અત્રિભ વીરાંગના જે રુદ્રપત્ની ઉમા, તે પણ પ્રસંગ જોઈ રણે મઢ્યાં અને તેમણે ચંડસુંડ તથા શુંબનિશુંબ જેવા ઘરા અસુર સેનાપતિઓને બપાનકે પ્રમુલ યુદ્ધમાં હરાવીને માર્યાં ૯

જે હડાપણ વહેલું આવતું જોઈતું હતું તે દૈત્યરાજ બલિમાં આવ્યું હવે. તેમણે પોતાના દેશ હિર્કેનિયા તરફ પીછેહઠ આદરી; અને મહામહેનતે ત્યાં પોતાના રજાસજા સાથીઓ જોડે પહોંચ્યો.

ત્યાં બલિએ ફરી યુદ્ધની તૈયારી કરી, અને દેવો ઉપર પુનઃ સેના સાથે હલ્લો કર્યો. દેવો સારી યોદ્ધાઓ અને તેમનો દેશ બલિને તાલે થયો. દેવોએ ફરી આર્યોની મદદ માગી, પણ આયોનો દૈત્યો સાથે સારો સંબંધ હતો અને તેથી હરકરને બદલે તેઓ તરફથી વામન નામે એક મોટો ઋષિ દેવોને બલિના 'બંધનમાંથી છોડાવવા ગયો. એ દૈત્યલોકની રાજ્યધાનીએ પહોંચ્યો ત્યારે બલિ એક વૈદિક યજ્ઞ કરવામાં રોકાયેલો હતો. ત્યાં સંવાદ થયો અને બલિ વામનની વિદ્યાથી એવો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે વામન માગે તે

આપવા કહ્યું ... વામને આપ્યું સામ્રાજ્ય માગ્યું અને તે બલિએ પ્રીતી આપ્યું.^૦

એ દાનને પરિણામે પોતાના હાથમાં આવેલ મુલકોમાંથી દૈત્યોના ભાગ હતો તે વામને બલિના વંશજોને પાછો આપ્યો, દૈત્યોને એમનું રાજ્ય આપ્યું અને બલિને પોતાની જોડે કારમીરમાં આશ્રીને ત્યાં તેને એવું જીવું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપ્યું કે બલિરામ નારદ પછીના ખીમ જ નંબરના દેવર્ષિ ગણાવા લાગ્યા.

આવી એ ત્રણ દસકામાં વિવિધ રંગો દાખવતા દેવાસુરસંગ્રામની કથા છે. એની રજા લેતા આપણે એ ઉભય અતિમાનુષ્ય મનાવણી, પથ ખરી રીતે વિશિષ્ટ મનુષ્યત્વવાળી, જાતિઓની પથ રજા લાઇએ છીએ, કેમ કે હવે આ રખાદર્શનમાં એમનો જાતિ તરીકે ઉલ્લેખ પણ ભાગ્યે જ આવશે.*

પરિશિષ્ટ સ્તોત્ર

૧. ભાગવત . ૨૬. ૩, અ. ૧૭, શ્લો. ૨૦-૨૨. ('શુભરાત્રી' પ્રેસનું ભાષાવર્ત, એનો જ ઉપયોગ ભાગવતના દરેક અવતરણમાં કર્યો છે.)

૨. વરાહ આર્ચવીર હોય એ, આ લખનારની અધારપૂર્વક કરાયેલી કથના છે ત્રીજી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદવાળો શા. જ્ઞાનાપ્રસાદ સિંઘસેનો જે મુશળવિષયક લેખ 'વસત' (૨૬ : ૧)માં ઉતારણો છે, તેમાં નરસિંહ અને વામન આર્ચવીરો હતા એમ કહ્યું છે, તે કહેવામાં જે અનુમાનપદ્ધતિ એ વિદ્વાને સ્વીકારી છે, તે જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ અહીં કરી, દૈત્યાર્ચ હિરણ્યાક્ષને મારનાર આર્ચ વરાહ હોવાને બેઠાએ એમ ગણી લઈ, એ રીતનું વિધાન અહીં કરવામાં આવ્યું છે

* આ પ્રકરણના વિષયને લગતા તેમ જ આ સિવાયની કેટલીક શક્તિ માહિતીવાળા જે લેખ ('વિનોદકાન્ત'ના) 'નવો ઇતિહાસ' અને 'નવી વૃણાળ' 'કુમાર'ના એક્સોગ્રા અક્રમાં છપાયા છે. એમાંથી જિજ્ઞાસુ ને આનંદપિપાસુઓ આ પ્રકારનો વધુ જ્ઞાનનંદ પામી શકશે.

૩. બામવત : ૩ : ૧૬; મ્લો. ૨૫.

૪. " " " " ૨૬.

૨

૫. " " ૩ : ૨, " ૧૩-૨૫

૬. દિરઘ્યકશિપુ આ વખતે એ ઈન્દ્રમહાલયમા વસતો હતો તેણે મનોહર વર્ણન કર્યા હોવા તેને નમવા એ હકીકત ભાગવત (૭ : ૪) માં નિહામું ભેદ થાય છે.

૩

જ સમુદ્રમંથનવાળા પ્રસંગનું અહીં સ્વીકારાયેલ સૂક્ષ્મ અર્થઘટન પણ મોટેભાગે શા, સિ ધલને આધારી છે. મુખ્ય ફેરફાર ધર્મો છે તે ક્ષયોના વતન સબધી. એમણે ક્ષયોને જ ગાસમુદ્રને તીરે, દિમાલયની તળેટીમાં, વસતા આલેખ્યા છે આપણે સ્વીકારેલ સાલવારી પ્રમાણે તો, એ સમુદ્ર પ્રવૃત્ત સંભામપૂર્વે ધણા સતકે મુઠાઈ ગયો હતો વળી ક્ષયો દિમાલયમા હોત, તો તો હોવા એમને દૈત્યોની મદદ વિના બોલાવી શકત. એમ થાત, તો દૈત્યોને આ સાહસમા ભેડાવાનું હોવા કહી શકવ નહિ-દ તકવાની પરિભાષામાં, દૈત્યો સમુદ્રમંથનના સાહસમા હોવા સાથે ભેડાયા હોત નહિ. પણ મંથનવાળી હત-કયા દેવદૈત્યનો સહકાર સ્વીકારે છે; એ સહકારનું સૂક્ષ્મ પ્રતિરૂપ પણ ઉપલ્બ્ધી રીતે ક્ષયો દૈત્યદેસવાસી હતા ને દૈત્યો મારફત જ હોવાના કાર્યમા ભળી શકે તેમ હતા, એમ કસવાવાથી બરાબર બંધાયેલું આવી રહે છે.

૮. 'વસત' : વ. ૨૬, અ ૧, ૫ ૨૩૬ આ સ્વરૂપે અહીં વર્ણવાયેલા ક્ષય-સમુદ્રયાત્રાના સધળા પ્રસંગોને પુતાણકયાના અણકારો એ એ કયાની વિગતો સાથે ધરાવી ભેરો, તો, એકેએક વિમતની અચ્છી રીતે ધડ બેસી નય છે એમ તેમને સમજશે. એ કિયાને પરિભાષે આવા કેટલાક સમીકરણ મોકલી શકાયો. ક્ષયવતાર = ક્ષયભવતિ, એ ક્ષયની પીઠ પાને મંદરાચલ વર્ષત=ક્ષયોને નેતા નામે મદર, વાસુકિ વધા રોષ નામે સર્પોને આધાર વધા મથન ગ્રાટેનું નેતર=મથનમા સહાયતા આપનાર નામભવતિના માણસોની મદદ; શૈલ રત્નો=પરદેશી કીમતી પદાર્થો દૈત્યોને મોહનીસ્વરૂપ ધરી ઉતરનાર ભગવાન વિષ્ણુ=ત્રિવિધ દેવ-ભવતિનો એક વિચારણ બ-

વદારપ્રચરણ નાચક નામે વિષ્ણુ...વગેરે. બીજી કેટલીક જોણ દર્શીકત માટે આગવતમાંના જ મંથનવર્ણનો આધાર સ્વીકાર્યો છે.

૪

૯. ઇન્દ્ર વિરોધ વૃત્ત : આ ભેડકા સિવાયના ભેડકાના યુદ્ધનો ઉલ્લેખ 'દિન્દુ દિરદરી'ના પૃ. ૧૨૦-૧૨૨મા પર છે. ઇન્દ્રવૃત્ત વિશે પણ તેના પૃ. ૩૦મા પર જુદો ઉલ્લેખ છે. પણ આ સંગ્રામ વખતે જ ઇન્દ્રવૃત્તનું 'યુદ્ધ યુ' કે પછી, એ નક્કી કરવાનું ખાસ સાધન નથી. (ઇન્દ્રવૃત્તયુદ્ધ યજુ' કરી એ સંગ્રામ વખતે-ભસિના સમયમા-જ હશે; કેમ કે ભસિનો પિતા કે પિતામહ એ વલ, તે જુવનો બાઇ યાય, એટલે જુવ જત્રીભની મદદે સંગ્રામમાં ભેડાયો હોય ને ઇન્દ્રે તેનો વધ કર્યો હોય, એ સંભવિત છે.) બાકી તો એ યુદ્ધનાં આગવત (૬ : ૧૨) તથા મદાભારત (૧૧૫૫); તથા શાંતિપર્વ અ. ૨૮૧મે) માંનાં વર્ણન બળીતા છે. તેમાંનો પણ માનુષ અંશ સ્વીકારી યુદ્ધવર્ણન થઇ શકે, પણ અતિવિસ્તારના અથવા અર્હો તેમ કહ્યું નથી.

૧૦. 'વસંત' (૨૬ : ૬. પૃ. ૨૪૦). એ જ પૃષ્ઠ પર, શુકાચાર્યની શી ગતિ થઈ, તથા ભલિ એ જ બેબીલોનીઓના દેવ બાલ કે બેલ વગેરે રસિક દર્શીકત આવેલ છે.

પ્રકરણ આઠમું

મનુવેવસ્વત અને તેના વંશજો*

૧

પ્રાગિશુકાળની ત્રીસમી અને ઝોમણત્રીસમી સદી^૧ દરમિયાન આર્યવર્તના જે મહાન સંસ્કૃતિકારીએ પ્રજાના પુનરુત્થાનમાં વિશિષ્ટ ભાગ ભજવ્યો હતો તેમાં જ્યોતિર્વિદ્ જિપગ્વર અને કવિ વિવસ્વત પણ હતા, એ આપણે જોયું છે.^૨ એ સમય^૩ ચિન્તક અને દ્રષ્ટા કશ્યપનો પુત્ર તથા સપ્તર્ષિઓમાંના આઠ મહર્ષિ મરીચિનો પૌત્ર થાય. કશ્યપઋષિને દક્ષની પુત્રી અદિતિથી^૪ જે બાર પુત્રો-બાર ‘આદિત્યો’—થયા હતા, તેમાંનો જ એક આ વિવસ્વત હતો. તેના બીજા ભાઈઓમાં ઇન્દ્ર, વરુણ અને વિષ્ણુ^૫ એ મુખ્ય હતા. વિવસ્વતને પણ ધણા પુત્રો હતા, તેમાં સૌથી પ્રખ્યાત મનુવેવસ્વત હતો; અને તેના અનુજોમાં વધુ જાણીતા યે-ત્રણ એટલે ચમ અને અશ્વિન-બહુઓનું યુગ્મ

એ આખું ૪ કશ્યપકુળ ઝોમણત્રીસમી મહીનાં આખરી વર્ષો લગી ત્રિવિષ્ટપમાં (તિમેટ નામ દેવનિવાસ ‘રવગ’માં) કે તેની ઉત્તરે મધ્ય એસિયામાં વસતું^૬ હશે એમ લાગે છે. એ અરસામાં ત્યાં અસુરગતિના કેટલાક વીરોનો ઉપદ્રવ^૭ વધી પડ્યો એટલે મનુએ પોતાના ઠાઠાએ

* સમય - પ્રાગિશુકાળના (ઇ. સ. પૂર્વે) ૧૫^૮ ૨૮૦૦થી ૨૫૦૦.

ધન્વ વરુણ અને વિષ્ણુની છત્રછાયા નીચે એ પ્રદેશ છોડ્યો. તેમની માથે ખીજા ડેટલાક આર્ધ વીરો પણ હતા.

માર્ગમાં એ પ્રવાસીઓને ધણાધણા કંઠો વેઠવા પડ્યા હતા.^૧ અગ્નિયો રશ્નો, ખાનપાનની મુશ્કેલી, જમખી જતો સાથે કરરી પડેલી લાકડાઓ આ સર્વ અનુભવો લેતાલેનાએ ભમણકારો માધારને (હાલનુ કદ્દાર, અરધાનિસ્તાનમાં) માર્ગે અપ્તસિધુમાં પ્રવેશ્યા વચ્ચેરચ્ચે નાના રાજ્યો છુનાતા તેનો વહીવટ પોતાની સાથેના ખીજા વીરોને સોંપતાસોંપતા ત્રણે કાકાઓ સુવાન મનુને લઈને સપ્તસિધુમાં આમળ વધ્યા^૭ એ સમયે ઘઠાવર્તમાં વૈરાજવશની પ્રિયવ્રનશાખાનો રાજ્ય ભરત (કે તેનો પુત્ર સુમતિ) રાજ્ય કરતો હોવા જોઈએ, પણ નવીન આવનારાઓનો તેની જોડે કોઈ સ્થળે ભેટા થવાનો હિતેષ મળતો નથી જે કે જાણવામાં આવે છે તે એટલું જ કે શસ વગેરે ડેટલાક 'અનાર્ધ' લોકોને વશ કરીને, મનુ અને તેના સહાપકોએ સરપ્ત નદીને તીરે અયોધ્યાનગરી^૮ વસાવી, ધન્વાદિક પાછા ઉત્તર ભણી ગયા અને મનુએ નવી નગરીમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર ધદિત્રાક દ્વારા પોતાનો સ્વતંત્ર રાજ્ય-વશ સ્થાપ્યો તથા એ તેના પિતા વિત્રવત (=સર્પ)ના નામ પરથી ઇતિહાસમાં સર્પવશને^૯ નામે અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. લગભગ એટલો જ પ્રસિદ્ધ જે એક ખીજો વશ, તે મનુની પુત્રી ધસા દ્વારા ચારેત્રો હોવાથી ઐસવશ અર્થાત (ધસાના સમરા અને અત્રિના પુત્ર સોમ (=ચંદ્ર)ના નામ પરથી) ચંદ્રવશ^{૧૦} કહેવાયો છે.

મહારાજા મનુને નવ પુત્રો હતા. તેમાંના ત્રણ સૌથી વધારે નામાંગિત થયા છે જ્યેષ્ઠ પુત્ર તે ધદિત્રાક, એણે પોતાના પહેલા પુત્ર વિકુક્ષો-શસાદ^{૧૨} દ્વારા અયોધ્યામાં જ વસાવી મુખ્ય રાખ્યા ચાતુ રાખી, જેમાં માધાતા અને હરિશ્ચંદ્ર, સમર, ભગીરથ અને અજરીષ, દ્વિતીય અને ત્રણ અને રામચંદ્ર આ સર્વ જેના રાજકિરોમણિઓએ જન્મ

ધર્મો હતો. ઇક્ષ્વાકુના બીજા પુત્ર નિમિ રાજાનો વંશ વિદેહમાં સ્થિર થયો હતો; અને આ વંશમાં જ આર્યપ્રજામાં પણ અનન્ય એવા જનકવિદેહીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. મનુનો બીજો પ્રખ્યાત પુત્ર તે નાભાનેદિષ્ઠ અને ત્રીજો તે રામોતિ નાભાનેદિષ્ઠે બિહાર-પંડારના વૈશાલીમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, જે વિશેષે કરી જૈન અને બૌદ્ધ વાદ્યમયમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પામ્યું છે, અને રામોતિ તો આનંદ કહેતા આપણા શુન્દરાતનો જ રાજા હતો. આદ્યાર્ષ આર્યસતી સુકન્યાનો પિતા પણ એ જ રામોતિ, બીજો નહિ.^{૧૩}

૨

ઐક્ષ્વાક વંશ અને જૈવ વંશ આ બે અક્ષયકીર્તિ ક્ષત્રિયકુળોનો ઇતિહાસ તે દિગુરુતાનનો હવેના બે હજાર વર્ષનો (પ્રા. ૨૮૦૦-પ્રા. ૮૦૦) ઇતિહાસ છે. જગતના કોઈ પણ રાજકુળોની યશઃકથા એમના જેટલી ઉજ્જવલ કે વિક્રમશાલિની નથી, એટલી અખડ કે ચિરજીવિની નથી, તેમ નથી કોઈ રાજવંશકુળની શાખાઓ ને ઉપશાખાઓ ઇક્ષ્વાકુના વંશકુળે જેટલી સ્થળસ્થળમાં શતદો લગી અનેકધા વિસ્તાર, છાયા અને ચીતલતાની પ્રસારનાર કરી એ અનુપમ રાજવીઓની શુદ્ધગીતા માવી એટલે માનવ ઇતિહાસના મહા-કાવ્યનો કદાચ સૌથી રસાર્દ, સૌથી પ્રેરણાવાદી, સૌથી વિરમયજનક સર્ગ આનંદાવેશપૂર્વક લલકારવો.

એ^{૧૪} ઉભય વંશના રાજાઓને પોતાના અતુલ બાહુબળનું સદૈવ સદ્બિમાન રહેતું તેઓ ન તો રણમાં કદી પીઠ બતાવતા, ન તો શત્રુને શરણુ થતા. “તેઓ સતત શુદ્ધપ્રિય હતા અને બાહુબળથી રાજ્યસત્તા મેળવવામાં જ પોતાનું ક્ષત્રિયત્વ માનતા હતા” તેઓ વારંવાર દિગ્વિજય કરી અશ્વમેધયજ્ઞ કરતા અને તેથી અનેક વાર આતરકલહ પણ વહેરી લેતા. આમ છતાં, ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરી, તેઓ જિતામલા રાજ્યોને

આસસા કરતા નહિ; માત્ર, જે રાજા દાર્થો તેની પાસે પોતાની આજ્ઞા સ્વીકારાવી, પોતાના અડિયા લેખે તેને સુખેથી પરંપરાનુગત તેનું રાજ્ય ભોગવવા દેતા. તેઓ ધર્મામહી, તથા આજ્ઞાઓ બણી પૂજ્યભાવે વર્તનારા હતા; અને સંધિવિગ્રહને લગતાં સર્વે મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં પોતાના ભાગાતો તથા પ્રજાજનોની સલાહ લેવાનું પણ ઉચિત ધારતા હતા.

તેઓ જે સામવાદી હતા અને કૌશી પ્રતિજ્ઞા, દરિદ્ર દ્ર અને દરિદ્રયે કૌશી તેમ, છત્રના ભેખે પણ પાળ્યા વિના રહેતા નહિ; પ્રબને મુખી રાખવી, તેજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા; અને દેસ પર કે દેવી સહકર આવી પડતું, તો એ હાજવાળી જવાળાદારી પોતાને માથે ઉઘેમ સમજતા હતા.

વળી તેઓ જન્મે અને સંસ્કારે પરિશુદ્ધ હતા; જે જે મહાભારત કાર્યો પોતે ઉઠાવે તેની ક્ષસિદ્ધિ થયે જ તેને ઊંડે એવા સદામહી હતા—આરંભચરા નહિ; સાર્વભૌમ હતા અને ધન્વ સરખા ઓજસ્વી દેવાઈ રાજનના સહચારી હતા; વિધિપુરઃસર અમિહોત્ર અને યજ્ઞો કરતા; એમની દ્રવ્યપ્રાપ્તિની કચ્છા પણ પ્રમાણસરની હતી; જેવો અપરાધ તેવો જ દંડ દેતા; સમય વરતીને પ્રજાહિત કરવામાં નિરતર ઉદ્વૃક્ત રહેતા.

એ હૃદવાકૃવ શી અને રધુવ શી પૃથ્વીપતિઓ જ્ઞાન દેતા એ પણ સુપાત્રે; મિત્રભાવથી કરતા એ પણ સત્યકથનને જ અર્થે; મુલકો છત્રતા એ પણ કીર્તિને ખાતર, નહિ કે સત્તા ભોગવવા; અને સ્ત્રી પરધુતા એ પણ પ્રજોત્પત્તિ વડે આર્પણતિ અને સંસ્કારને અમર રાખવા, નહિ કે વ્યક્તિગત કામોપભોગ માટે. જયપણુમા તેઓ વિદ્યાબ્યાસ કરતા, જુવાનીમાં રૂઢી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતા, વૃદ્ધવયે વાનપ્રસ્થી બનતા અને અંતકાળ આવ્યે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જે પરમાત્મા તેનું ધ્યાન ધરતા—ધરતા શાંતિપૂરક દેહવ્યાગ કરતા.

સંસ્કૃતિના દીપકોની આવી અપૂર્વપ્રભ જ્યોતિર્મીલાને લોક-કલ્પના સૂર્ય અને ચન્દ્રના સીધા વંશવારસો માનવા સાગે તેમાં આશ્વર્ય પણ શું ?

વૈવસ્વતોમનુર્નામ માનનીયો મનીષિનામ્ ।

આસીન્મહીક્ષિતામાય પ્રણવચ્છન્દસામિભ ॥

“ સુધીર વિદ્વાનો પણ તેને માનાઈ ગણતા, વેદોમા જેવું ઉન્કારતું સ્થાન, તેવું નૃપતિઓમા તેનું ગ્ધાન છે ” આ શબ્દો વડે, જીવનટીકા અ ક્ષેત્રાયા બાદ સવાત્રણ હજાર વર્ષે પણ જે મનુરાજ (પ્રા. ૨૮૦૦-૨૭૦૦) કાલિદાસ (સને ૪૦૦ આસપાસ) સરખા વિવેકવત કવિને સુખેથી શુણ્ણકીર્નન પામી શક્યા, તે પોતાના જીવનજાળમા અને જીવનમિદ્ધિઓના વિષયમા સામાન્ય પુરુષ નહિ હોય એ સમજી શકાય તેવું છે વનપર્વ^{૧૭} પણ તેમને ‘ મહાપ્રતાપી મહર્ષિ ’ અને ‘ ક્ષાતિમા પ્રજાપતિ સમાન ’ કહીને જાળખાવે છે, વળી, તે “ ઓજમા, તેજમા, સૌદર્ભમા અને તપમા પણ પોતાના પિતા [વિવસ્વત] તથા પિતામહ [કશ્યપ] કરતા ચઢિયાતા હતા ” તે ‘ જિતેન્દ્રિય અને ધર્મપરાયણ બ્રમવાન મનુ ’ પણ હતા, અને સ્થિતપ્રજ્ઞ તો એટલા, કે મત્સ્યપુરાણ એમને પહેલા જ અખ્યાયમા ‘ સમદ્રુ ખસુખવીર ’^{૧૮} એવા વિરલ મિત્રદયી પૂજ્યતાપૂર્વક વધાવે છે

મનુના^{૧૯} એ સર્વ વિસિષ્ટ લક્ષણો વિચારતા એમ લાગે છે કે તે વિજયાગ્રાફી કરતા વિદ્યાસેવી વધારે હશે ધર્મપ્રેમી પણ વધારે હશે. આ વાતના ટેકામા, તેની જીતો સ્વપરાક્રમથી નહિ તેટલી કાઠાઓ ઇન્દ્ર અને વરુણની આજ્ઞાથી થઈ હતી એ દખીકત પણ ટાકવા જેવી છે ગમે તેમ, પણ તેનું રાજ્ય સરચૂથી સિધુ લગી વિસ્તરતું હશે એમ તો ચોક્કસ જણાય છે સરચૂ નદીની આસપાસનો ભાગ કોશલદેવ કહેવાતો હતો એ દેશની સીમાઓ ઉત્તરે હિમાલય સુધી, દક્ષિણે ગંગા સુધી અને પશ્ચિમે સરસ્વતી એટલે કે સપ્તસિધુની દક્ષિણ હદ સુધી પહોંચતી હતી

આ વિશાળ રાજ્યનું આધિપત્ય મનુએ દસેક વર્ષ બોગવીને મહેન્દ્રવનને વિશે વાનપ્રસ્થ લીધું.^{૨૦} રાજ્ય છોડતી વખતે, તેના પુત્રોમાંથી જેઓ સંસારી રહેવા રાજ્ય હતા તેમને અને પુત્રી ઇલાને તેણે રાજ્યપ્રદેશ ડહાપણસર વહેંચી આપ્યો હતો. એ રીતે ઇલ્લાકુને કોશલ-મનિા મધ્યદેશ એટલે કે ગંગા અને ગંડકી વચ્ચેનો પ્રદેશ મળ્યો હતો; અને નરિધ્યંતને બાગે હિમાવલ પાસેનો કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો હતો. તેની પડોશનું કનોંલ (હરદ્વાર) કાંડુને^{૨૧} મળ્યું હતું. અને મનુમંતાનો-માં સૌથી વડેરી ઇલાકુભારીને ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો કળદ્વપ દેશ મળ્યો, જેમાં તેના વંશજોએ પોતાનું પાટનગર નામે પ્રતિધાનપુર રથાપ્યું હતું.

પરંતુ મનુવૈવસ્વતે આ દેશની સંસ્કૃતિને ઠરેલું સર્વોત્તમ અર્પણ એ તો તેનું 'માનવધર્મશાસ્ત્ર.' એ મૂળ ગ્રંથ આપ્યો. આને લક્ષ્ય નથી પણ આપણી 'મનુસ્મૃતિ'માં તેનો ઓટો બાજ સચવાઈ રહ્યો મનાય છે. એ શાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ તત્કાલીન પરિસ્થિતિમાંથી જ થયો હોવો જોઈએ. મનુએ પોતાના નવા રાજ્યમા સમાજની અને રાજ્યની ધણી-ખરી વ્યવસ્થા નવેસરથી કરવી પડે તેમ હતી એ તો દેખીતું છે. પણ, નિશ્ચીમાંથી હરતી જન્મતી નથી એ ન્યાયે, નવા સંસારશાસ્ત્રીએ ત્યારના કેટલાક પ્રાપ્ત સાધનોની મદદની પોતાનું સૂક્ષ્મદર્શી શાસ્ત્ર ગૂંથ્યું. તેણે ત્રિવિષ્ટપના દેવાયો,^{૨૨} ઇલાવર્તના આદર્શરૂપ આપ્યો, અને કોશલ તથા તેની આસપાસની કેટલીક અસલ વતની કોમો: આ સર્વના ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજને લગતા જે જે મુખ્ય અને ગ્રાહ્ય સિદ્ધાંતો હતા, તેને ઉપયોગમા લઈને, કેટલુંક પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર ને અનુભવથી પણ તેમા ઉમેરીને, એ વિશ્વવિખ્યાત 'માનવધર્મશાસ્ત્ર'ની રચના કરી, જે આજે પાણ્ડિપાત્ર હજાર વર્ષે પણ, તેના સકળ શુભાશુભ*

* એટલે કે, આજની આખને, ખરી કે જોડી રીતે, 'અશુભ' દેખાતા, બાકી મૂળે તો એ શાસ્ત્રસમયને શુભાવે બરેલું જ સમજવાનું.

અંશી સહિત, હિંદુ પ્રજાના બહુ મોટા ભાગ પર પોતાનું અવિચ્છિન્ન શાસન ચલાવી રહ્યું છે.

મનુસંહિતા આપણા જીવનમાં આવું અનન્ય સ્થાન પામે એ સર્વોંશે સહજ છે. તેને રચનામાં જે પ્રતિભા નિયોજ્ય હતી તે કેવળ વ્યક્તિગત નહોતી, સામાન્ય નહોતી, તેમ ક્ષણિક ચમકારવાળી પણ નહોતી. એ પ્રતિભાની આત્મસમૃદ્ધિ, ત્રીણુવટ અને વ્યાપકતા અદ્ભુત હતી તેથી જ, તેણે સ્વકૃતિમાં એ સમયે માન્ય એવી સૃષ્ટ્યુત્પત્તિની ભાવનાથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીનાં મનુષ્યજીવનનાં મકળ મહત્ત્વનાં અંગોનો સમાવેશ કરી લીધો. તેમાં કર્તાએ ગર્ભાધાનથી માંડીને સોજ સંસ્કારનો વિધિ ઉત્તમ પ્રકારે કરીને વર્ણુવ્યો; ચારે વર્ણુનું સમાજમાં સ્થાન શુ છે એ નક્કી કરી એમના ધર્મ, આપદધર્મ ને શ્રીધર્મ સમજાવ્યા તેમ નિર્વાહરીતિઓ પણ સમજાવી; વ્રતનિયમોનું અને આચારશુદ્ધિનું માહાત્મ્ય બાધું; ભક્ત્યાભક્ષ્યનો વિચાર દેહશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કયો, જુગાર અટકાવવાના ઉપાયો સૂચવ્યા, યુનેગારને દંડ દેવાની પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આપ્યો; એ જ રીતે, ન્યાય તોળવાનાં ધોરણ અને વારસાના નિયમો તેણે નક્કી કર્યા; અને છેક છેવટ, એ બધાં કાર્યોકાર્યનાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અટપટો વિધિ વર્ણુવી કર્મપ્રભાવ, જીવની મરણોત્તર ગતિ અને મોક્ષસાધનોનું માર્ગદર્શન પણ જોડી પરોપકારિતાથી કરાવી આપ્યું.

રાષ્ટ્રવિધાન અને સંસ્કારરક્ષાના કર્તવ્યમાં આટલા ઉત્કેટ અભિ-નિવેશથી ચિત્ત પરોવનાર એ સમર્થ મહાપુરુષ આપણા આત્મવાન સંસ્કૃતિકારોની પ્રથમ પંક્તિમાં ઇતિહાસના આટલાટલા વારફેરા છતાં પણ સૌમ્ય તેટલા જ અખંડધાર પ્રકારે પ્રકાશતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

બીજા રાજર્ષિ થયા હતા, તે આ પ્રમાણે: ધર્મવાકુ (૨૭૮૦-૫૦); વિક્ર્મી
ચણાદ (૨૭૫૦-૩૦); પરંજય, પુરંજય, અથવા ઠંકુરય (૨૭૩૦-૨૭૦૦);
અનેન (૨૭૦૦-૨૬૮૦); પૃથુ (૨૬૮૦-૬૦); વિશ્વમય (૨૬૬૦-૨૦);
આર્દ્ર કે અદ્રિ (૨૬૨૦-૦૫), યુવનામ્ન પહેલો (૨૬૦૫-૦૫૬૦) ત્રાવન્તામ્ન
૨૫૬૦-૬૦), બૃહદમ્ન (૨૫૬૦-૨૫); કુવસમામ્ન ધુધુમાર (૨૫૨૫-૨૫૦૦).
આમાંનાં અર્ધ ઉપરાત નામો તો પુરાણોમાં પણ કેવળ નામો તરીકે જ
નોંધાયા છે. એમની કારકિર્દી કયાએ ખાસ બનાવ વિનાની માન્ય
પડે છે. તેથી, જે ચારમાંથી વિશેષ કેટલીક વસ્તીઓની હાજરીનો મળે
છે, તે જ અહીં મંહેષે ટપકાવતી થોડી જણાય છે.

મહારાજ ધર્મવાકુ પ્રાંશુકાય અને કાંચનવરણા હતા; પ્રકૃતિએ
મધુર અને ભુદ્ધિશક્તિએ સતેજ હતા. એમણે પોતાના દેવાંથી પિતા
મનુમહારાજ અને બીજા મદ્યિઓને ચારણે એસીને રાજકાજનું તેમ
અધ્યાત્મવિષયનું ઉચ્ચતર જ્ઞાન મેળવવાનું કર્યું હતું. એ સાત પોતા
પાંચા હોવાને પ્રતાપે જ તેમણે દક્ષતા અને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાથી ચાગીસ
વર્ષ સુધી રાજ્યકારભાર સ્વચ્છે હતા. તેમણે પોતા નવા દેશો જીતી
વિજયો કરેલા જણાતા નથી, પણ પોતાના નાના રાજકુમારો નિમિ
અને હંડકને અનુક્રમે વિદેહ (ઉત્તર મિહાર) અને વિંધ્યદક્ષિણનાં
(નાગપુર-નારાયણ વચ્ચેના) એમના રાજ્યોની સ્થાપનામાં ઠીક સાથ દીધો
હશે એમ લાગે છે. વળી, પોતાના અત્યંત ધર્મશીલ અને દેવો પ્રતિ
બક્તિમાન હોવાને કારણે, એમણે અસખ્ય યજ્ઞોના દ્વિ વડે દેવતા-
ઓને અને દક્ષિણ વડે જ્ઞાતીઓને પણ પરિવૃત્ત કર્યા હતા. ૨૫

ધર્મવાકુના ન્યેષ પુત્ર વિક્ર્મી રાજર્ષિ ગણાય છે. તેનું વલ્લભ પિતામહની
પેઠે રાજ્ય કરતા ધર્મ તરફ વિશેષ હતું. તેણે તપશ્ચર્યા માટે રાજ્યત્યાગ
કર્યો પછી, તેના પદર પુત્રોમાંનો સૌથી મોટો પરંજય માદીએ આગ્યે.
પરંજય પરાક્રમગ્રેમી, મહાકાંક્ષી અને વિજયવંશુ હતા. તેની મદદ

ત્રિવિષ્ટપના રાજ ઇન્દ્રે પણ લેવી પડતી. મદદ આપવાની શરત તરીકે અયોધ્યાપતિએ એવી માગણી મહોન્મત્તાની પળોમાં કરેલી કે હું ઇન્દ્રના ખભા ઉપર બેસીને લડું એ વાત કબૂલ હોય તો આવું. એ માગણી તો નાકબૂત થઈ, પણ એક વૃષભનું નામ ‘ઇન્દ્ર’ પાડીને, તેની પર બેસવાની છૂટ એ માની તેમ જ અપમાનિત રાજને અપાઈ હતી. એ પ્રમાણે વૃષભરવાર જની તેણે અસુરોને દેવધામમાંથી હરાવીને હાંકી કાઢ્યા હતા. આ બનાવ પછી તેને કકુત્સ્થ (વૃષભ પર છતનાર) એવું ઉપનામ મળ્યું હતું અને તેના એ નામ પરથી વંશ કકુત્સ્થ કહેવાતો થયો હતો.

પરંતુ પછી એથી પેઢીએ વિશ્વગથ થયો. તે અને તેના કેટલાક વંશજો અધોના ઉછેર, પાલન અને કેળવટમાં, તથા યુદ્ધકાળે શાસ્ત્રીયતા-પૂર્વક અશ્વદળનાં વ્યૂહ રચવામાં અત્યંત કુશળ હોવાથી, એમના નામ પછી ‘અશ્વ’ શબ્દ લગાડાતો આપણે જોઈએ છીએ. એમની અનુપમ અશ્વસેનાઓ પેઢી-દર-પેઢી યુદ્ધમાં અજિત રહેતી. ધરવીર અને ઉદાર વિશ્વગથની ત્રીજી પેઢીએ એના જેવા જ મુણેથી અલંકૃત અને સંસ્કારી રાજા યુવનાશ્વ થયો. યુવનાશ્વનો પુત્ર તે આવરતાશ્વ, જેણે બૌદ્ધકાલીન હિંદમાં પ્રખ્યાત એવું આવરતી (હાલના ગોંડ નિલ્લામાં) વસાવ્યું કહેવાય છે. આવરતાશ્વનો પુત્ર બૃહદશ્વ પણ અયળ, ભક્તિમાન અને અશ્વવિદ્યાનો ઉત્તમ વિશારદ હતો; તે ‘અજેય રાજા’ પણ કહેવાયો છે. તેણે ઉત્તર વચમાં રાજ્ય પોતાના પાટવીકુંવર કુવલયાશ્વને સોંપીને વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો.

બૃહદશ્વે એ કુંવરને રાજ્યાભિષેક કર્યા પછી સંસારમાંથી મન વાળી બંધને પરબલમાં એને પ્રોધું હતું. પણ તેને રાજમહેલ છોડવાને હજી થોડા દિવસની વાર હતી, તેવામાં તેની મુલાકાતે એક કષ્ટવિહ્વલ ઋષિજી પધાયા હતા. “હે રાજેન્દ્ર, મારું નામ ઉત્તંક ઋષિ. મર્યાદાની પાડોશમાં મારો આશ્રમ છે. પણ ત્યાં નજીકમાં જ રહેનારો મધુકૈટભનો પુત્ર,

‘એક મહાભય કર, મહાવીર્યવાળો અને પરાક્રમી’ દાનવ જાતિનો રાજા ધુધુ વસે છે, તે અને અને ખીજા આગ્રમવાસીઓને નાના પ્રકારે કરીને પીડે છે, માટે તમે તેને મારીને અમેા નિર્દોષ તપસ્વીઓની રક્ષા કરો”-આવી વિનંતિ આવનારે બૃહદત્યને કરી. તેણે તેનો અગ્ની કાર કરી, પોતે રાજ્ય છોડ્યાં છે એમ કહ્યું, એ જવાબ છતાં જ્યારે ઋષિએ બહુ આમહ કયો ત્યારે રાજ્યએ પોતાનો નિશ્ચય તો કાયમ જ રાખ્યો, પણ આહાજુઝાની ક્ષત્રિયેલી ફરજ સ્વીકારી, પોતાના ‘ધીર, શીઘ્રગામી ધર્મ’ કરનાર, અને પૃથ્વી પર અનુપમ વીર્યવાળા’ પુત્ર કુવલયામ્બને ઋષિની વહારે જવાનું કહીને પોતે વનનો માર્ગ લીધો હતો. કુવલયામ્બે પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, પોતાના ‘સર્વ’ (વઘામાં પ્રવીણ, બળવાન, પરિધ જેવા બાકુવાળા અને ક્રોધથી ગાળ્યા ન જાય’ તેવા એકવીસ પુત્રોને સાથે લઈને ધુધુ દૈત્ય પર ‘તીક્ષ્ણ બાણો, ગદાઓ, મુસળો, પદ્મિણી, પરિધો, પાશો અને રાજેલી અજકતી તરવારો સહિત’ ચઢાઈ કરી અને દીર્ઘને દારણ મુદ્દ પછી, એ પ્રત્યંક દૈત્યને હણ્યો. રાજર્ષિ કુવલયામ્બ, શત્રુનો નાશ એમ કયાં પછી, એ મહાદૈત્યને ધડાત્મ વડે બાળી નાખ્યા પછી, ખીજા ઇન્દ્ર જેવો શોભવા લાગ્યો. ઉદાર મનને’ અને અપ્રતિરુદ્ધ એવો કુવલયામ્બ રાજા, આ રીતે ધધુદૈત્યને મારીને ધુધુમાર નામે પ્રખ્યાત થયો હતો.”૨૧ (પ્રા ૨૫૨૪-૨૬)

પરિશિષ્ટ આઠમું

૪ આ સર્વ દેવ કહેવાયા તેઓ પણ માણસો જ હતા

૫ આ ઉપદ્રવ તે, ગયા પ્રકરણવાળા દેવાસુરસ આમને અ ગે થએલા યુદ્ધો

૬ એ કષ્ટોમાથી છોડાવવા માટે જે પ્રાથનાઓ મનુષ્યે પોતાની સાથેના માનવદેહધરી દેવોને આપતા તો આકાશવાસી અપાયિવ દેવગણોને કે પોતે પૂજીતે એ, તે તે નામના પ્રકૃતિવર્ત્તોને કરી હરો, તેનો ઉદ્દેશ આપણે પહેલા મહાવેદના સૂક્ત ૮૬ અને હોમામાં તમા સાતમા મહાવેદના સૂક્ત ૭૫માં વાંચી શકીએ છીએ.

૭ મનુષ્ય દિ દ્યવેશ સાથે, ને રાજસમુદના યોગ સાથે, કેટલાકો પુરાણકરિત મહાપ્રવચ અને મતરથાવતારની વાતો જોડે છે, પણ અતિમાનુષ્ય બનાવોને વર્જવાનો લેખનનીતિ આ રેખાદર્શનમાં રાખી હોવાથી એ પ્રખ્યાત પ્રસંગને આ મથમાં કેંઈ સ્થળે વર્ણવ્યો નથી.

૮ આ મત જોવો છે કે આ સરયૂ તે અર્ધેધ્યા પાસેની નહિ, પણ પ્રાચીન સપ્તસિધુમાં હતી તે પણ સપ્તસિધુપ્રવેશમાં અને વિશેષ કરી તેના જ્ઞાતવત પ્રાતમાં તો મનુષ્યાગમન વેળા હજી વૈશ્વજવશી રાજા હોતે, એટલે ત્યાંની સરયૂ પર મનુ શી રીતે સજ્ઞાનીનો પાયો નાખે ? વળી ઈશ્વાકુ વગેરે તેના વચનનેજ રાજ્ય અરોધ્યામાં જ હતું એમ પણે ટેકાણે કહ્યું છે એ પરથી પણ અહીં સ્વીકારેલ મતને પુષ્ટિ મળે છે.

માથી હિતરી આવેલા મનાતા થઈ ગયા.- એવન રાત્રી પ્રા. ૨૫૦૦ લગીની કથા આવતા પ્રકરણમાં કહેવાશે.

૧૧. રાણી શ્રદ્ધાવતીથી મનુને થયેલા આ નવ પુત્રોના જે નામો પુરાણો, હરિવંશ ને મહાભારતના છે, તેમાં એ મય-મય વચ્ચે કેટલોક ફેર છે એ સર્વ પરથી જે ખરા હોવા સબવિત છે, તે નામોવાળા રવ. ચાર્જિટરના પાઠને આધારે, એ નવ નામો આ રીતે ગણાવી શકાય; ઇક્ષ્વાકુ, નાભાચ, ધૃષ્ટ, રાચાતિ, નરિધ્યત, પ્રાણ, નાભાનેદિષ્ઠ, કચ્ચ અને પૃષ્ઠ (જુઓ : પાર્ણિટરકૃત 'એ ઇ. હિ દ્રેડિરાન' પૃ. ૪; ત્યાં સાતમાં નામને જદેને 'નાભાગોદિષ્ઠ' છે, પણ એ સરતચૂક કે મુદ્રણદોષ હશે.) - મનુને બીજાં પણ પચાસ પુત્ર હતા, અને તે આતરકપદ દ્વારા નાશ પામ્યા હતા એમ આદિપર્વ અ. ૭૫માં કહ્યું છે.

૧૨. રાક્ષાદ-સસવાખાઉ એની કથા એવી છે કે, યક્ષમાં હોમવાના માસ મટે મૂગધા કરવા તેને પિતાએ મોકલ્યો ત્યાં કેટલાક વશુ માર્યા પછી મૂખ લામવાથી તેણે એમાનો સસનો ખાધો અને બાકીના મારેલા પ્રાણી યક્ષમરૂપમાં લાગ્યો. વિકુક્ષીના એકાત ભોજનની વાત પુરોહિત મુનિએ તપોબળે જણી લીધી અને આજીવ માસને ઉચ્છિન્ન નહોતે કહ્યું. ઇક્ષ્વાકુને એ પરથી વિકુક્ષીને રાજ્યના વારસામાંથી બાતલ કરેલો પણ તેની પાછળ ઋષિઓ, મર્ચીઓ ને પ્રભજનોએ, તે બીજી રીતે સારો કરી તેથી, તેનો જ રાજ્યાભિષેક કરેલો.

૧૩. મુકન્ધાને બાદ મણુતા, રાચાતિનો વડા મહત્ત્વ વિનાનો છે. રાચાતિપુત્ર આનર્તના નામ પરથી ગુજરાતનું એ પ્રાચીન નામ પડેલું રાજ્ય-ધાની કુશસ્પથી એટલે દ્વારકામાં હતી, તેનો નાશ પુવ્વજન રાક્ષસોએ કર્યો કહેવાય છે. ત્યાર પછી રાચાતિ દેહમન્વતિનું અગ બની રહ્યા હતા.

૨

૧૪. આ આખી કહિકામાંની હકીકતો અને ઉત્તર રવ. માનરા કર પી. મહોતાની 'સુત્રિયકાળ' નામે અપ્રસિદ્ધ નોંધમાંથી લીધા છે, એટલું આજાર-પૂર્વક સ્વીકારવું જોઈએ.

૧૫. આ બંને કહિકાઓ મોટે ભાગે 'રઘુવંશ મહાકાવ્ય'ના પ્રારંભિક શ્લોકોનો અનુવાદ છે.

૧૬. આ ખડકમાંની રાજપ્રસસ્તિના અપવાદો એ સમયમાં નહોતા

એમ નહિ એત્રણ દાખવા. દિવાકુના એક કુવર નિમિત્તે પુરોહિતનું સપત અપમાન કરેલું, ને ખીબ નામે દડકે ઠામવરા જળી ગુરેની કન્યા પર અત્યાચાર કર્યો હતો. એલવ સમા પછુ પુરુષવાનો પૈત્ર નદુષ જુલમી અને નદુષપુત્ર ચયાતિ હજીત પાક્યો હતો પરંતુ આવા રખણનો એટલું જ સૂચવે છે કે એ સમયના સભ્યો અશુક્ય દેવત્વવાળા નહિ, સદૃજ મનુષ્યત્વવાળા હતા તેમ જ સમગ્ર વસાવસિઓમા અપવાદરૂપ અગ્રીરવી સભ છે પણ ઘટના કાકરા નેટલા એટલે આપણે બાર મૂકતો છો તે (અહીં કથું છે તેમ) એમના મોટા ભાગમાના એક, પ્રતિનિધિરૂપ અને અનુકરણીયતા જ ચરિત્રો પર

૧૭ અર્ધધામ ૧૮૭ એમથી જ, આ અને પછીના વાક્ય માટેનું વસ્તુ લીધું છે.

૧૮. હું ખસુખને સમાન ગણનાર ધૈર્યવાન વીરપુરુષ

૩

૧૯. મનુની માતાનું નામ એક મત પ્રમાણે સદા હવ, ખીબ મત પ્રમાણે એ હવ સુવર્ચસા. તે પીયણ (' એન્ડ્રીટ ') વ્યવસ્થાની ક્ષોણ સતીઓમાની એક અજ્ઞાત છે.

૨૦ મનુએ પોતાના રાજ્યકાળ દરમિયાન સામાન્ય કારભાર, મદેસૂદ, ધનસાક, લશ્કર, વગેરે સજાધમા જે કલમ વ્યવસ્થા કરી હતી, તેની વિમતો માટે જુઓ ' હિન્દુ હિસ્ટરી ' પૃ ૨૩૬-૩૭

૨૧. આ નામ ધૃષ્ટનું કષાતર હતો ? (જુઓ ઉપર મોધ ૧૧મી)

૨૨. રમૂતિદાર મનુ એ સ્વાધ્યુવ કે વૈવસ્વત કે આનો મદ્દાભારત ને અમરકોરો આપેલ કલમ અહીં સ્વીકાર્યો છે

૨૩. તેમાના મુખ્ય આ છ અત્રિ, વિશ્યુ, અગ્નિ, રુક, ચમ, જદરપતિ-

૪

૨૪ એ કે, બધા મળીને, આ ૪૨૦ના સુમાર સુધીમા ૧૧૬ નેટલા

૨૫ આ વશ મનુથી નહિ એટલો ઉદવાકુ ને ઇલાથી ઓળખાય છે, કેમ કે ખરો ફારો એ બેનાથી જ પડ્યો હતો.

૨૬ આ ૬ ડિકા મોટે ભાગે વનપર્વના અ ૨૦૨-૨૦૪ પર ધરી છે

પ્રકરણ નવમું

ઔત્ર વંશ

૧૨

હાકુમારી એટલે આપોવર્તમાં રાજ્યાસને વિરાગનાર સૌથી પહેલી રાજકુંવરી. એ મળીર કર્તવ્યનિષ્ઠા માગતી પદવી યથાયોગ્ય ભોગ-વવા તે શક્તિમાન ધામ એટલા સારુ તેના વિચક્ષણ પિતાએ તેને શિક્ષણ પણ સમુચિત અને હોઆ પ્રકારનું આપ્યું હતું. તેને પ્રતાપે, 'ત્રિભોકમાં અનુપમ એરી મુંદરાંગી' ઇલાકુમારી જ્યારે ઇલારાણી થઈ ત્યારે, તે જાતે ન્યાયમંદિરમાં ગૌરવપૂર્વક, નીતિપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાનના પ્રજાજનોને ન્યાય આપતી. તેથી પ્રજામાં તે અત્યંત લોકપ્રિય થઈ હતી. સામાન્ય રાજ્યવહીવટ પણ તે શાખ્યા વૃદ્ધ મંત્રીઓનાં માર્ગદર્શનાનુસાર હમેશાં ધીરજ અને ચતુરાઈથી, ચપલતાથી અને નિત્યસચેત તત્પરતાથી ચલાવતી હતી.

હૃદય અને છુદ્દિની જેમ, ઇલામુંદરીનું શરીર પણ બહી જાતે ફૂલે-ફાલે તે વાતની ધડતી ઢાળી તેના કેળવણીકારે રાખી હતી. પ્રકૃતિ-એ તેને રૂપનિધાન તો મરણ જ હતી; પિતાએ તેને શક્તિનિધાન બનવાની પણ જાની અનુકૂળતા અર્પી. એ પહેલી આવ રાજરાણીને બચપણથી જ અધારોદ્ધણના જે શીખ્ય હતો, તે વર્ષો ગયાં તેમનેમ વાખ્યો. અઠારની વયે તો તે અજન્મ અધારોદ્ધણી અને અધવિદ્યાની વિદુધી બની. એ હિતમ તાલીમને પ્રતાપે, તે પોતાના માનીતા સિંધી અધ અંદ-

પ્રભ પર અમ્બાર થઇને યમુનાના તીરપ્રદેશોમાં નિરંતર નિરંકુશ વિહાર કરતી. એવે વખતે કોઇ વાર, ધૂન ચઢી આવે તો, એ પુરુષવેશ પહેરીને પણ નીકળી પડતી. આ નવતર પોશાકમાં એ સુકુમાર કાયા જુદી જ મનોહારિતા ધારતી. અને એ કામજુગારા સ્વૈરવિહારી બહાદુર ધોડે-સ્વારને જોઇને કોઇ મુગ્ધ પ્રવાસી નામ પૂછે તો જવાબ મળતો 'કુમાર સુદુમ્ન'.

આવા અવનવા સુદુમ્નકુમારનો આત્મા વિશિષ્ટપણે રસાત્મા હોય એમાં કશું અચરજ નથી. તેથી જ, પોતાના રાજ્યકાળમાં કેટલાક વર્ષ વીત્યા પછી તેને એક ને એક પ્રદેશમાં ભ્રમતાં કંટાળો આવવા લાગ્યો. વસંતઋતુના એક આહલાદભર પ્રભાતે તેણે મૃગયાવિહાર કરતાં કરતા રાજ્યસીમાને ઘણી પાછળ મૂકી દીધી અને ચંદ્રઅભને ઉત્તરદિશા તરફ હિમાલયના નિઃસીમવત્ વનોમાં ખુશખુશાલ વહેતો મૂક્યો. દૂર-દૂર-દૂર ... મધ્યાહ્ન લગીમાં તો કોણ જાણે કેટલા ય યોજન અથ્થ અને અમ્બારે કાપી નાખ્યા.

એક પશુપ્રાણી, બીજું મનુષ્યપ્રાણી. પહેલાને તો હજી આરામ-વિરામનો સવાલ નહોતો, પણ બીજાના શક્તિશાળી છતાં કોમળ દેહે હવે સૂરજ માથે આવ્યો. જાણી, અગ્નિવેદધારાએ અંગેઅગથી છૂટતી અનુભવી, વિશ્રાંતિ માગવા માઢી. તેને એક નિખિલ વૃક્ષરાજિ નીચે એ મળી પણ ખરી.

સુદુમ્ને હવે અથ્થનો સાજ અળગો કરી, તેને છૂટો મૂકી, આવા એકાતમાં પુરુષવેશની દેખીતી અનુપયોગિતાને ક્ષીણે તેને પણ ઉતારી નાખી, નજીકના નિર્મળ ઝરણમાં સુખપ્રક્ષાલનાદિ કરી, વૃક્ષોની પરમ શીતલ, સુગંધી ઘટામાં ઘડીબર શરીર લગાવ્યું. થોડી પણ ગઈ ન ગઈ ત્યાં, બાવિના રમણીય સ્વ'નો દેખતી, એ હલાસુદરી નિદ્રાધીન થઈ.

એમ ને એમ પ્રહર વીતી ગયો ... દોઢ પ્રહર ... અને પછી એ.

આ વેળાએ ઘટાની પશ્ચિમ તરફની વાટિકા પર, આછાપાતળા તડકામાં, પહેલાં પડછાયા ને પછી પુરુષો-ત્રણ કે ચાર-દેખાયા. એમાંનો એક જાણે ધીવનને આંગણે જ ઊભેલો દેવપુરુષ, અને બાકીના કિશોર ધ્રુવચારીઓ હતા. યુવાન આગળ હતો. તેણે સૌથી પહેલી જ, અધ-સાજની શર્યાએ પોટેલી અલૌકિક રમણી જોઈ... શો ભીનો વાન!—ઝીર નહિ એટલો સ્વામ; શો પ્રલંબ કેયકલાપ; શી સુવસિત ભૂકૃતિઓ; કેવી આછેરા રક્ત રંગની, નવનીતકોમલ નખાવસિ, જાણે પદ્મિ...
...પણ ત્યાં તો એને જ્ઞાન આવ્યું. ધ્રુવચારીઓને તેણે હાથની નિશાની વડે જુદે ભાગે વાળી દીધા. અને પોતે આત્મચુંજન આવ્યું : “અહાહા! દેવીના કરતાં પણ અત્યંત સુંદર એવી આ રમણી કાણુ હશે? એના સરખી રૂપવતી તો દેવાજનાઓમાં, નાગકન્યાઓમાં કે આસરાઓમાં પણ કોઈને મેં દીડી નથી. એ વિવાહિત હશે? ન હોય તો સારું... કેટલી સુંદર!”

સૈદ્ધર્થતોત્રનો પાઠ આમ કરવા માંડ્યો તેવા જ શબ્દો ખૂટી પડવાથી, નીરખનારે હવે કેવળ અનિમેષ આંખો વડે એ અમૃતસરિતા-માળી કેટલીક વાર પાન ક્યાં ક્યું.

એટલામાં સૂરોસ્ત પણ થઈ ગયો. વનસમીર અત્યાર લગી આછા હતા. હવે તેની વધારે પ્રબળ, વધારે શીળી લહરો સુંદરીના દેહે અથડાવા લાગી. સન્ધ્યાના ક્ષીણુ છતાં સ્પષ્ટ પ્રકાશમાં તેના નેત્ર જિલ્ક્યાં.

તેને ઝગડવાનો કે ઉદ્દગાર કાઢવાનો સમય રહેવા દીધા વિના, હજી એ વસ્ત્ર ઠીક કરતી બેઠી હતી ત્યાં જ, પોતાનો જમણો હાથ લગાર જિયો ધરી, તેને શાંતિ જાળવવાનું એ રીતે આસ્તેથી સૂચવી, સસ્મિત વદને એ ઠાંતિમાન, કુલીન ચોરે આમ કહ્યું “હે સુદરાનને! હે વરારોહે! આમ રાત્રિ પડી હતા તું કેમ હજી આપણા ઇન્દ્રભવન સરખા રાતજડિત મહાલયમાં આવી નહિ? હે તન્વંગી! તને છેક અત્યાર લગી

નિર્જન વનમાં જમણ કરવું કેમ સૂઝ્યું? તારા આ એકાદી પ્રિયતમ-
નો પણ તને વિચાર કેમ ન આવ્યો?"

હસા આ વિદ્યાર્થી સંભાષણનો શો ઉત્તર આપે? અત્યંત મૂંઝ-
વણે તેના લાવણ્યમય મુખને ઘેર્યું અને વિશેષ લાવણ્ય તેમાં પૂર્યું.
તેના અધરોઢ કેંક પણ, જેમનેમ પણ, બોલવા માટે જેવા ઊંચડવા
ગમાત્યાં તો—“હું સમજ્યો, ચંદ્રાને! આ દેવવનની અલૌકિક માયાએ
તારો સ્મૃતિધરા ઠયો હશે. તો હે પરમ રૂપવતી! તું મને મહર્ષિ અગ્નિનો
પૌત્ર જાણ; હું સોમદેવનો પુત્ર સુઘ એવો જુધ છું.” અને આપણે બે
આ એક જન્મનાં નહિ, જન્મોત્તરોનાં સદ્ધર્મચારી છીએ.”

હસા શું બોલે? તે બધું ય મનમાં સમજી...અંતે કહ્યું: “હે
સૌમ્ય! હું રવેચ્છા મુજબ વર્તન કરનારી છું, તેમ છતાં પણ હું
તમને મારા પ્રિયતમ ગણું છું. હે ચંદ્રપુત્ર! મને આશા આપો અને
તમારી છઠ્ઠા હોય તે અનુસાર કરો.”

ધ્રુવાન જુધની છઠ્ઠા એટલી જ હતી કે બંનેએ ત્યાં તે જ પળે
ગાંધર્વવિવાહની અત્યંત સુગમ એવી વિધિ વડે લગ્ન કરવાં. ત્યાર જ
છઠ્ઠાને અમલ થયો. ... પછી બંને પ્રતિજ્ઞાનપુર તરફ સિધાળ્યાં, જ્યાં
યોગ્ય સમયે હસાએ તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુત્ર પુરુરવસ્ય અમને
જન્મ આપ્યો.

અને ત્યાંના ' ઇન્દ્ર ' ખિતાબધારી દેવાઈ રાજનાં ચિત્તને પશુ તેજે અનેક વાર આકર્ષ્યું હતું. આ કારણથી કાર્પીસમુદ્ર પરની અમુર જાતિના લોકો સાથેનાં ઘોર યુદ્ધોમાં જ્યારેજ્યારે સમર્થ સહાયકારીની જરૂર પડતી, ત્યારે એ મુરેન્દ્ર પુરુરવાને જ ખાનપૂર્વક નિમંત્રણ દેતા. પ્રતિજ્ઞાનપતિ પશુ તેનો આદરભર્યો રતીકાર કરતા અને મોટી સેના સાથે પોતાના બળ્ય મુવર્ણરથ દક્ષિણાખરચારીમાં ખિરાછ ત્રિવિષ્ટપ બણી સંચરતા. એ રીતે ફરીફરીને કુટલી થે વાર ઇલાના એ અદ્ભુતઘોષ-શાળી પુત્રે દેવોના દેશની રક્ષા કરેલી. તેથી તુષ્ટમાન થઈને મહેન્દ્ર પુરુરવાને, એ જ્યારેજ્યારે દેવદરબારમાં પધારે ત્યારે, ઇન્દ્રાસન પર જ પોતાની પડખે સમઙ્ગમાન બેસાડતા. આવા અનન્ય ઝારવનો અધિકારી, આખા થે આઈ ઇતિહાસમાં, એકમાત્ર પુરુરવસ એલ જ હતો.

એક વાર ઇન્દ્રની દિવ્ય જૂમિમાં જન્મા સારુ રથારૂઢ પુરુરવા દિગ્મા-સય જીતરીને, તેના ત્રિવિષ્ટપ તરફના હાળના એક શિખર પરથી સંખ્યા-સમયે જીતરતો હતો, ત્યાં " બચાવો રે ! કાઇ અમને આ કુષ્ટ દૈત્યથી બચાવો " એવી ઠરણ્યાર્દ્ર ચીસ તેણે સાંભળી. સાંભળતાવેંત જ રાગને રથને વેગબર એ આર્તનાદની દિશામાં ભેવરાબ્યો. તેણે કેશી નામે અમુર જાતિના એક મહાગળવાન દેસને એ જમસમાં બે રૂપસુંદરી સાથે શિખરની તલેટીના ખાગમાં ઝડપવંધ નાસતો દોઢો,—બને દોઢો તેવું જ એક સચોટ લક્ષ્યવેધી બાથ વાણને વેગે છોડ્યું. કેશી પબો. તેના વીર હણનારે આભારબીના દૈયાંની ઉર્વશી અને ચિત્રરેખાને રથમાં પોતાની બોડે લઇ લીધી અને મુરખિરને બને નર્તકી ભ્રમકુચળ સ્થિતિમાં પાછી સોપી. પશુ ઉર્વશી તો જેટલા નચિંત ઉલ્લાસથી મધ'તી એટલી જ વિહવલતાથી પાછી ઇન્દ્રસદનમાં પ્રવેશી.

બીજે દિવસે સ્વર્ગમાં એક ઉત્તમ નાટ્યપ્રયોગ થયો. નાટક ' લક્ષ્મી-સ્વયંવર 'નું અને તેના કતો નાટ્યવિચારદ ભરતમુનિ. તેમા મેનકા અને રંભાએ તેમ બેકામ જેવી ઉર્વશીએ પશુ પાઠ બજવવાનો હતો—લક્ષ્મીનો.

નાટક ચાલુ થયું. પ્રેક્ષકોમાં સમગ્ર દેવમંડલ ઉપસત તેમનો મોઢેરો મહેમાન રાજ્ય પુરુરવા પણ હતો. નાટક ચાલ્યું તેમાં એક સ્થળે લક્ષ્મીને પૂછવામાં આવ્યું : “ તને આટલા દેવોમાંથી કયા દેવ પ્રત્યે સૌથી વધારે પ્રીતિ છે ? ” ઉત્તરદાત્રીએ કહેવાનું હતું ‘ પુરુરોત્તમે ’ પણ તેની તો ‘ પુરુરવસીતિ નિર્મતા વાણી. ’

એ આકર્ષિત વાણીની અસર એવડી થઈ પ્રેક્ષકમંડળમાં જ દતા એ પુરુરવાનું પ્રહૃષ્ટ મન વિશેષ પ્રદર્ષવાળું થયું અને શરીર પુલકિત બન્યું, ભરતમુનિને અંગેઅંગ ક્રોધ વ્યાપ્યો.

એ પણમાં શતા ને પણમાં પીળા ચતા મુનિવર, જેનું નાટક આટો પાયુ તેવા જ પહોંઆ વાસવના ખાનગી આવાસમાં. “ ઉર્વશીને દેશ-નિકાલ કરો, પુરુ સાથેનો સંબંધ કાપો ” એવી એવી તેમની નમ્ર માગણીઓ હતી બીજીને દેવાધિદેવે સરિમત નકારી, પહેલી માટે કહે “ વિચાર્યું. ”

પણ વિચાર કરવો જ ન પડ્યો ભરત ગયા કે પુરુરવા આવ્યા એમને જોઈ ઇન્દ્ર કહે “ અહો બડાભાગી રાજ્ય ! તમે તો આજે દેવમાત્રથી થે અદકા ઠપાં તમારી ધન્યતા અપૂર્વ છે ”

પુરુરવાના મનમાં થયું કે તારા લૂખા ધન્યવાદને શું કરું ? મારે જોઈએ છે, તે બીજું જ ને એ બીજાથી સ્વર્ગપતિ અભયથે નહોતો. માત્ર, તેનું અભિમાન વાછવું હતું કે ઉર્વશીનું માત્ર પ્રતિધાનપતિ કરે તો જ તેને એ આવું. માગનારે પણ થોડી વારે શાંતિ પામતા એ વાછના કળા લીધી તેણે એ ત્રૈલોક્યમોહન અપ્સરાની માયના કરી. જાણે કમને હા કહેવી પડતી હોય તેમ ઇન્દ્રદેવે તે સ્વીકારી.

એ સુખમ દિનની રાત્રિ પુરુરવા અને ઉર્વશીએ પ્રતિધાનપુરના રાજપ્રાસાદની ન્યોત્તરનાજલે છલકાતી અમાસીઓમાં ગાળી *

૩

એલ વંશનો યોયો રાજ્યાધિકારી તે ઉર્વશી-પુરુરવાના અગ્રાધ પ્રેમના ફલરૂપ આયુષ્કુમાર; અને પાંચમો તે આયુષનો અપ્પાત પુત્ર નરુપ.

આ બંને રાજ્યઓના સમયમાં, ત્રિવિષ્ટપરાજ સાથેનો પ્રતિજ્ઞાનો સંબંધ કારણવશાત્ બગડ્યો સુધર્યો અને પાછો બગડ્યો હતો. એક મોટા યુદ્ધમાં આયુષ અને ઇન્દ્ર સામાવણિયા બન્યા હતા. ઋગ્વેદના પહેલા મંડલના ત્રેપનમા સૂક્ત પ્રમાણે, કુત્સ અતિથિગ્વ (દિવોદાસ) અને આયુષને જે સુગ્રવા નામે રાજ્યએ હરાવ્યા હતા, તેની કુમકમાં ઇન્દ્ર હતો. એ સખ્ત દાર સિવાયનો એક પશુ બનાવ મહારાજ આયુષ્કુમાર સંબંધી કરો નોંધાયો નથી.

નરુપ એ સ્વર્ભાનુની પુત્રી પ્રભાધી આયુષને થએલા પાંચ પુત્રોમાં સૌથી મોટો હતો.^{૧૦} જેટલું તેના પિતામહના પ્રભાવને લીધે, તેટલું જ તેની પોતાની ધર્મિકતા, ન્યાયપ્રીતિ અને હૃદતાબરી રાજ્યનીતિને લીધે, નરુપનું ઇન્દ્રલોકમા મારુ માન સચવાતુ હતું. પણ એ માન તે લાખો વખત છુરવી શકે એવી સાચી મદતા તેનામા નહોતી. પરિણામે તેણે આજીવો પાસેથી પણ એમની ઇનામી જગીરો બદલ, તત્કાલીન રાજ્ય-ધર્મવિરુદ્ધ, કરવેરા લેવા માગ્યા. ખીજી રીતે પણ તે અનિષ્ટો આવરી, ધાર્મિક મંદીને અધાર્મિક થયો. આ બધું છતાં, એક વાર અઠ-રમાત ઇન્દ્રપદ ખાલી પડ્યું ત્યારે, ઉદારચિત્ત ઋષિઓ અને દેવોએ નરુપનો એ પદે વિધિપુરઃસર અભિષેક કર્યો-એવી આશાથી કે હજી એ તેને સુધરવાની તક આપવી. નરુપને એ અભિષેક ઠગૂલ હતો પણ આચા-પૂરથ ઠગૂલ નહોતું. હવે તે વધારે હિદત બન્યો : તપોનિધિ ઋષિવરો પાસે પોતાની પાલખી જીવકાળી સ્વર્ગમા તે સ્વચ્છદે વિચરવા લાગ્યો. પછી તેની હૃદતાઈએ હદ ઝોળંગી : માજી ઇન્દ્રની ઇન્દ્રાણીને તેણે સત્તાવાહી સ્વરે ફરમાવ્યું કે તારે મારી રાણી થવું. એ ફરમાનનો અમલ

ધન્વાણીએ ઋષિગંડણી અને દેવગંડણીની સામગી સાક્ષી દેવેન્દ્ર નદુપ-
ને સ્વર્ગભૂમિમાંથી નામલોકના દેશમાં હાકી ઠાઠીને કર્યો

૪

નદુપના ૭ કે માત પુત્રોમાંથી પહેલા યતિએ કિશોરવયમાં જ રાજ્ય-
ખટપટની પાપમયતા સમજી લઈ, વનમાં તપસ્વી જીવન સ્વીકાર્યું હતું.
આથી તેની પછીના પુત્ર યયાતિને વારસ ઠરાવી રાજ્ય આપવામાં
આવ્યું ૧૧

ઐશ્વર્યમાં જે કેટલાક સૌથી પ્રતાપવાન રાજાઓ થયા હતા,
તેમાં યયાતિની ગણ્યનગી યાય છે કેટલેક ગ્રંથો તેને 'ચંદ્રવંશી-
ઓમાં રત્ન સમાન' પણ કહ્યો છે એ રાજા તરીકે સમર્થ, બસો અને
લોકપ્રિય હોય, તથા અનુબધ તરીકે વિનયી, વિચારશીલ અને દયાળુ હતો.
પોતાના સૈન્યની યથાએ એ રચનામાં તે વિદ્યાગ્રહ ગણાતો તેણે ભારત-
ભરના રાજાઓને સાત જ દિવસમાં પરાજય પમાડીને પછી મહાન
અશ્વમેધ યજ્ઞ તથા બીજા યજ્ઞો કરી દેવાને પ્રસન્ન થયા હતા દેવાયોના
દેશમાંથી તેણે નાગચક્રા ભારતવર્ષમાં આણી હતી એવું પણ મનાય છે.

સર્વે રૌપ્યસપ્ત અને સાહસિક રાજાઓની જેમ યયાતિ યુગમાં
વિહારી બહુ પ્રેમી હતો એક વખતે એવી રીતે યુગમાં રમતા તે
સાથીઓથી એકસો પડી ધણે દૂર નીકળી ગયો ત્યાં, એ તદ્દન જ
નિર્જન નિરાબદ અરણ્યમાં, તેણે એક અત્યંત કરુણાળોક, કામળ
સ્વરની ચીસો સાંભળી ચીસની દિશામાં ધ્વામાત્રિક રીતે જ યયાતિ
દોઢો પાસે પહોંચતા તો જણાય કે એ સ્વર એક જીડા કૂવામાંથી
આવતો હતો કૂવાના પાણીમાં પડીપડી એક સ્વર્ણકાન્તિ નરબોધના
પોતાને ઉગારવાની હલ્લદાવક યાચના જતા આવતાને કરતી હતી

રાજાએ દિમતથી અને સમાજથી એ સુદતો બહાર ઠાઠી અને
તેનો વૃત્તાત પૂછ્યો તે બોલી "મારું નામ દેવવાની કુ દૈત્યગુરુ

ભાર્ગવત્રેષ્ટ શુક્રાચાર્યની પ્રિય પુત્રી થાઈ. આજે જ સવારે દુઃ અહીંથી થોડે દૂરના એક સરોવરમાં અમારા યજ્ઞમાન વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા અને ખીજી સખીઓ સાથે સ્નાન કરવા ઊતરી હતી અને બાનસાન બૂલીને રોમેરોમ જળવિહારનો ઉદ્ધવાસ અનુભવતા હતી, ત્યાં કોણ જાણે સાથી પણ વાણ ખૂળ જ સુસવાટાભેર વાવા લાગ્યો; અમંદર વટોળિયાની આગાહીઓ થવા લાગી. આથી અમમચેતી વાપરને અને કેટલાક કાંઠે એકદમ ઢોડી ગયાને ત્યાં પડેલાં અમારાં વસ્ત્રો, જે પ્રથમ પવનમાં સાવ ઊડી જવાનાં થયાં હતા, તે વીટી લેવા લાગ્યાં. એમાં થયું એવું કે મારાથી સ્વવાટમાં શર્મિષ્ઠાનું બદ્ધમૂલ ય્વેત વસન પહેરાઈ ગયું. એ અભિમાનિની જરા વારે સરોવરમાંથી બહાર આવી એટલે મારી બૂલ જાણુતા વાર જ અને બદ્ધજડ પ્રકારે ભાંડવા લાગી. તેમાં એ દુષ્ટાએ મારા પુન્ય પિતાને પણ ઊભા નહિ. ‘તારો બાપ તો માગજી; મારા બાપની કૃપા અને લક્ષ્મી પર શ્રવનારો. એની છાકરી છું, મારું દેવીઓને પણ દુર્લભ ચિર પહેરનારી મણુ?’ આવું તો બધું બધું કહ્યું. મેં ક્ષમા માગી; મારી સાથેની બેત્રણ સખીઓએ પણ માગી. પણ અમારું સાંભળે કોણુ? પછી તો એ કાળમુખી દેત્યા અને તેની છ સાત સાહેલીઓએ મને ધસડીને આ કૂવા પાસે આપ્પી અને અંદર ધબકાવી ... .. અરેરે! જુઓ તો, મને માયા પર ને ખભે કેટલું બધું વાગ્યું છે? ... ..”

દેવયાનીની આવી દુઃખકથા સાંભળીને, તેના ધાની કેટલીક તાલકો-લિક સારવાર કરીને, હવે આવી પહોંચેલા સાચોઓની મદદથી પયાતિ રાજા તેને, આખે ય રસ્તે મધુર અને પ્રેમાળ વચનોથી આશ્વાસન આપતો, પડોરના નગરમાં તેના પિતા પાસે લઈ ગયો.

આખી વાત અથેતિ સાંભળતાં શુક્રાચાર્ય કીધે પ્રજ્વલિત થયા. એમણે મને તે બોલે પોતાનો ટેક જળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે રાજા વૃષપર્વાને મહેસે ગયા. પોતાના વિવેચ સંજ્ઞાથી એમને શંકા નહોતી,

કેમ કે સાચો શિષ્ય અને ઓશિયાળો યજ્ઞમાન વૃષપર્વા ગુરુનું વેળું ઉઘાપે એ બને તેમ નહોતું.

ત્યાં ધારેલું જ બન્યું : વૃષપર્વાએ દીન વદને ઉચ્છ્રંખલ પુત્રીના વર્તન માટે ખેદ દર્શાવ્યો, ક્ષમા માગી, અને યએલું અનિષ્ટ શું શું સાચું એવો નમ્રભાવી પ્રશ્ન ગુરુશ્રીને કયો.

ગુરુ પાસે ચોજના તૈયાર હતી. યપાતિ દેવયાનીને પરણે, એ નવ-પરિણીતાના દાસીવૃંદમાં સમિંધાએ જવું. ગયા પહેલાં તેણે પણ યપાતિ-ને પરણવું તો ખરું. પણ—શુક્રાચાર્યની આ ઉદ્દેશી તેમ જ કૂરતમ શરત હતી—એ રાજની સંધ્યાની પાસે સુદાં તેણે જવું નહિ. ઉંમ્મતી વાત જાણીને, રોષ અને અપમાનથી બળતી સમિંધાએ કોણક દિવસ ધોર વૈર દેવયાની પર લેવાના ઘાટ મનમાં ધમ્યા. એ ધાટને દેવયાનીનાં તીવ્ર મહેણાંએ પાઠા કયાં. સમિંધાએ નદૃષ્ટકે પિતાની આજ્ઞા માથે ઉઠાવવાનું નક્કી કર્યું છે એમ જાણ્યું ત્યારે એ ગરિષ્ઠ ઋષિકન્યા ઉચ્ચરી : “તારાથી વળી મારી દાસી થવાય ? હું તો મામથુની છોકરી. મારા પિતા તો તારા પિતા પર જીવનાર.” સમિંધા—એ એ વખતે તો હસતે મોઝે જવાન દીધો : “એ તો જેવા મારાં સચિત.” ૧૨

એ સગ્ને પછી સૌ રાજધાનીમાં આવ્યાં ત્યારે યપાતિએ અશોક-વન નામે ઉદ્યાનના એકાંત મહેલમાં સમિંધાને રાખી અને પોતાની સાથે મુખ્ય મહેલમાં દેવયાનીને રાખી યથેચ્છ વિહાર કરવા લાગ્યો. કેટલેક સમયે તેને એ માનીતી રાણીથી એ પુત્રો યપા. વદુ અને દુર્વસુ.

હવે સમિંધાની ધીરજ લાગેા વખત રહે એ અશકય હતું. એ રાજપુત્રીએ પોતાની હરીફ ઋષિપુત્રીને રાજ્યચિત પ્રપચથી હરાવી. અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેણે, યપાતિ અશોકવનમાં આવેા થાય એમ કયું. યપાતિ પણ યુવાન હતો ને વિષયાસક્ત હતો. તેને કેં સસરાની

આકરી શરત ધ્યાનમાં રહી નહિ ... .. થોડાં વર્ષમાં શર્મિષ્ઠાને ત્રણ પુત્રો થયા : દુલ્હુ, અનુ અને પુરુ.

આ ત્રણ કુમારોનો ઉત્પત્તિ-ધર્તિહાસ એમની અપર માતાએ જાણ્યો. તેથી જ તે પતિ અને શોકમને ફિટકાર આપી, પિતા કને રાવ ખાવા જઈ પહોંચી. પણ શુક્રાચાર્ય હવે જુદા થયા હતા. યયાતિના વિશ્વાસ-ઘાત માટે તેની પર જિનેજિના નીસાસા નાખવા વિના બીજું કંઈ એમનાથી બને તેમ નહોતું. આથી માનમંગ દેવવાની પાછી યયાતિ પાસે આવી રહી.

હાં તો એ જિંડા નીસાસાને પ્રતાપે, નહિ તો કાઈ માઠા પૂર્વકર્મના બળ-ગમે તેમ, પણ યયાતિની ઉત્તર વયમાં તેના મોટા ચાર પુત્રોએ તેની સામે બંડ ઉઠાવ્યાં હતા એમ માનવામાં વાંધો નથી. આ બીના તેણે જાણી એટલે, મંત્રીઓ તથા નગરમહાજનને પોતા સમક્ષ બોલાવી, આજ્ઞાથી એમને વોકેફ કરી, એમની જ હાજરીમાં પિતૃમક્ત પુરુને આખું રાજ્ય સોંપી, યયાતિ રાજ્યએ ભૂંમતુંગગિરિના પરિપૂર્ણ એકાંત-માં વૈરાગ્યમય જીવનનો અંગીકાર કર્યો.^{૧૭}

પરિશિષ્ટ નવમું

૧

૧. આ વંશના ઋગ્વેદકાળ દરમિયાનના (પ્રા. ૨૫૦૦ લગીના) અગિયાર શબ્દ આ પ્રમાણે : (૧) ને (૨) ઇલા તથા ઇલા ને ભુધ (પ્રા. ૨૭૬૦-૫૮), (૩) પુરુરવા (૨૭૫૮-૪૮); (૪) આયુ (૨૭૪૮-૩૦); (૫) નદુધ (૨૭૩૦-૨૭૦૦); (૬) યયાતિ (૨૭૦૦-૨૬૫૦); (૭) પુરુ (૨૬૫૦-૨૬૦૦); (૮) જન્મેજય (૨૬૦૦-૨૫૭૫); (૯) પ્રાચીનવાન (૨૫૭૫-૬૦); (૧૦) પ્રવીર (૨૫૫૦-૨૫); (૧૧) મનસ્થુ (૨૫૨૫-૨૫૦૦).-અતિ પ્રાચીનકાળની આવી સાદ્યવારીઓ મોટે અંશે અનુમાનાત્મક હોય એ અનિવાર્ય છે. તેથી જ, જુદેજુદા નિદ્ધાનો એક જ શબ્દને જુદાં વર્ષોમાં થએલો માને છે. જેમ કે, અશ્વાક તેમ જ એલ વંશોનો આરંભ આપણે મહમુદારના 'દિ'ફ

દિરઠરી 'પરથી' પ્રા ૨૮૦૦ આસપાસ ગણીએ છીએ, પણ 'મત્સ્યપુરાણ' ની પાશ્ચિન-આદિસલાથી અદ્યેષ્ટ આવૃત્તિના સ્થાપક બ્રહ્મગુપ્તની 'ગૃહમંત્રી' વગેરેને આધારે, એ જ આરંભનું વર્ષ' પ્રા ૨૨૦૪ મૂકે છે.

૨. આ બહુમાની હાલની વાર્તા, પુરાણો તથા રામાયણ-માની એ વિરોધી દષ્ટિકોણોથી ચૂંટાડી કરી, તેમાંથી નર્મ સ્વમત્કારવળું તત્ત્વ બાદ કરી, અથવા તે તેને બુદ્ધિમંત્ર યાચ તેમ, વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ રચી છે. કેટલેક સ્થળે સંખ્યો પણ એ મૂળ અધોમાથી ટેવ્યા છે એના અનુસંધાન અર્થો નીચે રિગતવાર યોગ્ય સ્થળે આપ્યા છે એ જ પ્રમાણે, આ પ્રકરણના ભાષીના ત્રણ બહુમાની વાર્તાઓનું પણ સમજણ.

૩ ઉત્તરકાંડ : સર્ગ ૮૭માનો અવ

૪ એણે અટકળવામાં આવ્યું છે કે હસા આ રીતે દિમાસયની પણ પાર મઈ હતી ને હાલના મોગોલિયાના સીમાડા લગી પહોંચી હતી અને તે વખતથી એ દેસા એ ઠાળમાં ઈલાજત અથવા તે હલાવપ નામથી ઓળખાતો થયો હતો. (જુઓ 'મત્સ્યપુરાણ' ની ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિનું પૃ ૩૭ અને 'દિનકુ દિરઠરી' પૃ ૨૪૦.)

૫ ઉત્તરકાંડ : સર્ગ ૮૮મો

૬ છુધની એટી વધુ ઓળખ અર્થો આપીએ તે સોમનો પુત્ર ખરો, પણ અનીતિજનિત તે એવી રીતે કે ભાગવતમાં (૬ ૧૪) નોધાયા પ્રમાણે સોમને જ્યારે સફળતાપૂર્વક રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો કરીત્યારે એ સિદ્ધિના ગવધી પ્રમત્ત થઈ તેણે જુહારપતિની સૌદમ્યવતી પત્ની વાર દેવીનું હરણ કર્યું હતું એ સોમના ધરમા રહી તે દરમિયાન તેને રહેલ ગર્ભને પરિણામે થયેલો પુત્ર એ જ આ છુધ તે ધણે. દક્ષ ડાહ્યો હોવાથી તેનું મૂળ નામ કામુક ફેરવી છુધ રાખવામાં આવ્યું હતું તે રૂપાળો અને વિદ્વન પણ બહુ હતો, વિજ્ઞાનનો, વિરોધે કરી આયુર્વેદાવર્જિત વૈદ્યકોનો તે સારો ભણકાર હતો તેણે 'હસ્તિશાસ્ત્ર' નામે ગ્રંથ લખ્યો પણ કહેવાય છે.

૭ ઉત્તરકાંડ : સર્ગ ૮૮મો

૨

૮ હીયોનો આ ઉલ્લેખ આદિપવના અ ઉપમામાં છે પણ એ કયા આવેલા હતા, તેનો ખતો મળતો નથી.

૯. એ દેવતી મન્નદ્રષ્ટા થયું હતો. દસમા મંડલના લેખમાં સૂક્તનાં તેઓ જ્ઞપિ છે. પુરુરવાએ આદ્યવનીય, આદ્યપત્ય અને દક્ષિણાગ્નિ એવા નામના ત્રણ અગ્નિની સેવા કર્યાનું પણ મનાય છે. પણ ઉત્તર વયમાં તે સત્તામદને લીધે જ્ઞપિએ તથા પ્રધાનો ભેટે વદ્યો હતો, અને જ્ઞપિએનાં ધન અને રત્ન તેણે દર્શાવ્યાં હતાં. તેને સન્માર્ગે પાછો વાળવાના પ્રયાસો વ્યર્થ ગયા હતા. તેના છથી આઠ પુત્રોનાં નામ પુરાણો અને આદિપર્વમાં આ રીતે જુદેજુદાં અપાયાં છે; (૧) આયુ, (૨) દદાયુ, (૩) આસાયુ, (૪) ધનાયુ, (૫) કૃતિમાન, (૬) વસુ, (૭) શુચિવિદ્યા, (૮) શતાયુ-મત્સ્યપુરાણ: ૨૪; ૩૩. ... (૧) આયુ (૨) શુભાયુ (૩) સત્યાયુ (૪) રથ (૫) વિજય (૬) જય.-ભાગવત: ૧૫, ૧. (૧) આયુ (૨) ધીમાન (૩) અમાવસુ (૪) દદાયુ (૫) વનાયુ (૬) શતાયુ.-આદિપર્વ: ૭૫; ૨૪.

૩

૧૦. નદુષના ચાર બાઈએનાં નામ : ક્ષત્રજહ, રજી પરકમી રંબ અને અનેના- ભાગવત: ૯; ૧૭, એ જ નામો મત્સ્યપુરાણ (૨૪; ૩૪)માં આગ છે: વૃદ્ધશર્મા, રજી, રંબ, વિષાખા. આમાનો રજી વધારે વિખ્યાત હતો. તેની મદદથી હન્દ્રે દેવોની ઝાંખી પટેલી ક્ષતિને ઉત્તરવલ કરેલ. રજી 'ચંદ્રવંશકેસરી' પણ કહેવાતો હતો.

૪

૧૧. નદુષના બાઈના પુત્રો સંચાતિ, વિચતિ અને કૃતિ હતા. (ભાગવત : ૯; ૧૮); અથવા સંચતિ, વૃદ્ધવ, પાચી, સર્ચાતિ અને મેધચાતિ હતા. (મત્સ્યપુરાણ ૨૪; ૫૦).

૧૨. આમ ક્ષત્રિય ચચાતિ બ્રાહ્મણ દેવચાનીને પરવશે હતો એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્ણોત્તર પ્રતિલોભ લગ્નની છટ પ્રાચીન આર્થ સમાજમાં હતી.

૧૩. પુરુરને રાજ્યનો મુખ્ય ભાગ ને જમના વચ્ચેનો હોઆબ મળેલો. તેના ચાર બાઈએને પુરુરાજ્યની આસપાસ નાનાં સંખ્ય જુદીજુદી વિશાળોમાં આ પ્રમાણે મળ્યાં હતા: દ્રુહુને અગ્નિખૂણામાં; ચક્રુને દક્ષિણમાં; હર્વસુ-ને પશ્ચિમમાં; અને અનુને ઉત્તરમાં. (સૂચ્યોની આ વિશાળો વાયુપુરાણમાં થોડો ફેરફાર સાથે માલૂમ પડે છે.)-ચક્રુના વંશને તે યાદવો, જેમાંના શ્રી-

● હરયાયુર્વેદ તો ખાલકાખ્યનો રચેલો છે.-ડુ. કે. શાસ્ત્રી (પૃ. ૧૨૮માંની ટીપ)

દ્રુત એક હતા અને દ્રુત એ જ આવડત નકરવાળા દારાસાહિબદ
 મા મુદાસના સામાવળિયા હતા પુરને રાજ્યાભિષેક કરતી વખતે થયાવિચ
 તેને અદ્ધિ સાધમથી ભરપૂર જે રમરણીય ઉપદેશવચનો કહ્યા હતા તે આ
 પ્રમાણે ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ તારો છે, અને તે જ ખરેખર
 પૃથ્વીનો મધ્ય દેશ છે તેની આસપાસના દેશો ઉપર તારા કબજોનો અધિ
 કાર છે કોઈઓથી અકોરી એક છે અક્ષમાવાનથી ક્ષમાવાન એક છે પશુઓ
 કરતાં મનુષ્યો એક છે અવિદ્વાન કરતાં વિદ્વાન એક છે કોઈ ગાળ દે તો જ
 તને સામી ગાળ દેતી નહિ કારણ કે કોષ કરનારનો કોષ જ ગાળ દેનારા એ
 કોડીને બાળી મૂકે છે, અને તેજુ પુણ્ય દોષ એ ક્ષમારાશીને પ્રાપ્ત થાય છે
 કોષે કરીને પરને મમમા પીડા કરવી નહિ કદોર વાળી બોલવી નહિ, હીન
 કમથી એટલે મરણાદિક કમથી રાત્રીને વશ કરવો નહિ અને કદાપિ પણ
 મોઈને ઉદ્દેગ ઉપજાવે એવી હિંસક તથા પાપી લે કને પીડા પમાડનારી કૂર વલી
 ઉચ્ચારવી નહિ તીક્ષ્ણ વારી બોલિને મમમા પીડા ઉપજવનાર, તીક્ષ્ણ
 વાણીશી કહોકાથી મનુષ્યને ક્રુષ્ણ દેનાર તમા મુખમા અકલ્યાણમય વાણીને
 ધરનાર પુરુષને મનુષ્યમાત્રમા મદદરિદ્ધતા આપત રો નહિ તે પુરુષે નિત્ય
 આય પુરુષે તુ આવરણ અદલ કરવું અને એ પ્રમાણે આવરણ કરવું
 તથા સમક્ષમા મદાપુરુષો પોતાનો સત્કાર તથા માન કરે, અને પાછળ
 પશુ મદાપુરુષો સાકે બે ને તથા રક્ષણ કરે તેમ વલવું અર્થાત્ મદા
 પુરુષોના મહત્તમા વસવું અને તેઓની પસંધી માન મેળવવું અને
 ક્રુષ્ણોની નિદા તો દમેશા જ સદન કરવી નકાશ મનુષ્યોના મુખમાથી
 ન કહેલા નકરો વચનોથી બચો બહાર પડે છે, તેના આધારથી
 મનુષ્ય રાત અને દિવસ રહે છે, અને તે વચનબાણો મનુષ્યના મમમા
 સીધા પડે છે માટે ડાહ્યો મનુષ્ય એ વચનો બીજાને કરીને તેના મમનો
 પીડા કરતો નથી દેવને પ્રસન્ન કરવાને માટે પ્રાણી ઉપર દયા મૈત્રી
 દાન અને મધુર વાચાના જેવું ઉત્તમ એકે વચ્ચેકરણ નથી તેથી તરે
 સદા મધુર વલી બેલવી પરતુ કેઈ પણ દહાડો કદોર વચન કહેવું
 નહિ પૂલને થેડ્ય દોષ તેની તારે સવદા પૂલ કરવી અને તારે સદા
 દાન આપવું પરતુ કોઈ દિવસ થાયના કરવી નહિ — આર્યવર્ષ અ ૮૭
 શ્લોક ૫-૧૩ આવી જ મતવળનો થયાવિનો ઉપદેગ મત્સ્યપુરા પૂના છત્રીસમ
 અધ્યયનમા

પ્રકરણ દસમું

દાશરાજ વિગ્રહ^૧ (આંશરે પ્રા. ૨૬૦૦)^૨

૧

વીરેન્દ્રયુગલું (પ્રા. ૨૫૦૦-પ્રા. ૧૦૦૦) નીચી મોટું યુદ્ધ જે મહાભાગતસંગ્રામ, તે સમગ્ર વેદકાલનું (પ્રા. ૨૩૦૭૨-પ્રા. ૬૦૦) પણ સૌથી મોટું, સૌથી મંજીર અને સૌથી નાશકારક યુદ્ધ હતું. પરંતુ વિનાશકતા અને વિશિષ્ટતામાં એ યુદ્ધ કરતાં થોડે જ અંશે ઊતરતું એવું જે યુદ્ધ ઋગ્વેદના જ સમયના (પ્રા. ૨૩૦૭૨-૨૫૦૦) આખરભાગમાં થયેલ, તે સુપ્રસિદ્ધ દાશરાજ વિગ્રહ; (આંશરે પ્રા. ૨૬૦૦)-

એ વિગ્રહ પરુષિણુ (રાત્રી) નદીને તીરે, એક પક્ષે સંમર્થ આપ^૩ રાજા પૈનવન સુદાસ^૪ અને બીજે પક્ષે લારની દસ મુખ્ય આપ^૫ (દિગ્ગ તથા કેટલીક દાસ) ભતિઓ વચ્ચે થયો હતો. એ વિગ્રહ ઋગ્વેદકાલના વિગ્રહોમાં સૌથી મહાન ગણાય, પણ મહાભારત અને પુરાણોમાં, પછી ગમે તે કારણે, એ કાલના બીજા બનાવો બેગો તેને નોંધવામાં પણ આવ્યો નથી. તેના જે કં. ૨૫૪ અને મહત્તરભર્ષા ઉલ્લેખ જડે છે, તે માત્ર વસિષ્ઠપરિચિત સાતમાં મંડલના ૧૮, ૩૩ અને ૮૩માં સૂક્તમાં. વસિષ્ઠ સુદાસના કૃત્યુરૂ હતા અને તે સમૃદ્ધિ-

શાળી રાજાને હાથે અપાએલા ધણાં ધણાં દાનોએ કરીને તુષ્ટમાન થએલા હતા. આથી, પોતાના દયાળુ પ્રતિપાલનાં નાનાવિધ પરાક્રમેને તે પ્રતિભાસ'પત્ર ઋષિવર પોતાની વૈષ્ણરી વાણી વડે કરીને એ સૂક્તોદ્ધારા અમરતા અર્પે એ સર્વાંશે સ્વાભાવિક છે.

એ વિગ્રહની કથા વર્ણવ્યા પહેલાં કથાનાપકના પ્રતાપી પિતા દિવોદાસની કેટલીક ઝોળખાણ પાડી લઈએ.

૨

વૈરાજવંશી રાજર્ષિ ભરતની (પ્રા. ૨૮૨૫-૨૮૦૦) આઠમી કે નવમી પેઢીએ^૪ પૃથુ (આશરે પ્રા. ૨૭૭૫) નામનો એક ગૌણ રાજ થયો હતો. આ પૃથુના વંશની એક શાખામાં મદ્રયશ્વ કે વધ્રશ્વ નામે બળવાન રાજા આશરે પ્રા. ૨૭૫૦ આસપાસ થયો હતો અને તેનું રાજ્ય સરસ્વતી અને દશદ્રવતી વચ્ચેના પ્રદેશમાં એટલે કે જહાવતમાં હતું. મદ્રયશ્વ રાજાએ પ્રજાપ્રાપ્તિ માટે સરસ્વતીને તીરે મહાન યજ્ઞ કરીને દેવાધિદેવ ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યાનું, તથા ઇન્દ્રે તેને બીવશ્વ પિતૃઋણનો ફેડનાર અતિ ઉગ્ર તથા અયાગ્રિફોનો વિનાશકર્તા એવો દિવોદાસ નામે પુત્ર આપ્યાનું ઋગ્વેદમાં કહેવાયું છે.^૫ અયાગ્રિફો કહેતાં અમુરંજતિના બોફોનો સંહાર તો દિવોદાસે પોતાના રાજ્ય-કાલના (? પ્રા. ૨૭૨૫-૨૬૨૫ના અરસામાં) પાછલા ભાગમાં કર્યો. પરંતુ ત્યાર પહેલાં, આપણને અજ્ઞાત એવાં કેાઇ કારણે, તેણે એ શુદ્ધ આર્યજાતિના રાજાઓ સુત્રવા અને તુર્વયાણની સામે પશ્ચ દક્ષર ઝીલવાનું સાદસ કર્યું હતું, જે પરિણામદષ્ટિએ કુ-સાદસ નીવડ્યું હતું. (આશરે પ્રા. ૨૭૨૫)

સુત્રવા અને તુર્વયાણ કેાણ હતા, અને કથાના રાજ્યકર્તા હતા એ વિશે કશું ચોક્કસ કહેવું અશક્ય છે. એમની બાળતમાં કેં પશ્ચ રહી ચકાય તેવું હોય તો એટલું જ કે : 'અનન્દુ જનરાજન' સુત્રવા પર જે

રાજાઓ ૬૦,૦૬૬ સૈનિકોના લશ્કર સાથે યદી આજ્યા હતા તેમા દિવોદાસ પણ હતા, એ વીસ આઠમણુજારે પોતાની ચઢાઈના જલ્દામા પરાજય કમાયા હતા, તેમને વધારે શિકરત આપવા સારુ, સુગ્રવાના કદાચ સમા કે સામરીત એવા તૂર્વયાણે દિવોદાસના રાજ્ય પર હલતો જોઈ હતો, આ જમમાથી અચવા માટે દિવોદાસે ચંદ્રવંશી મહારાજ આયુષ્યમાર (પ્રા. ૨૭૪૮-૪૦)ને તથા અગિરાકુળના આઠાણુ યોધરાજ કુત્સ ઋષિને પોતાની કુમકે ખેલાવ્યા હતા, અને છેવટ, એ ત્રિકોણી મૈત્રી પણ તૂર્વયાણુની પ્રચંડ સેના સામે ટકવા અસમર્થ નીવડતા, એમણે તે 'મહાન અને યુવાન' દે રાજ તૂર્વયાણુને શરણે આવીને તેની જોડે સધિ કરવી પડી હતી.

રાજા દિવોદાસ માની અને ઉમ સ્વભાવનો પુરુષ હતો પોતાની પર નિર્દય, નિરકુશ દૈવ જળે વાર ઉપરાઉપર રહે એ તેના મરખા પુરુષથી કેમ સહુ જાય? પણ દૈવને મનુષ્યથી શિક્ષા થઇ શકે તેમ નથી એ સાદુ અથ તો તે મમજતો હતો આથી તેણે પોતાની ધાયન પણ તીવ્ર સ્વમાનવૃત્તિની વેદના શમાવવા સારુ અપાર્થિવ દૈવને જ હે, કેટલાક પાર્થિવ રાજાઓ પૃથ્થ પોતાનો ક્રોધ ઢાળ્યો.

તૂર્વયાણુ સામેના મગ્રામમા દિવોદાસે આયુ અને કુત્મ ઉપ રાત જીમ આયરાજાઓની સાદ્દાન પણ મામી હોવાનો સમવ છે તેમણે એ હરકોઇ કારણે નહિ આપવાથી, મગ્રામમાથી હવે નવરા પડેલા અને પરાભવથી દાઝેલા દિવોદાસે એ રાજાઓને-કરજ અને પર્ણપને, દુર્વસુઓ અને વદુઓને-એક પછી એક હરાવીને, તેમની પાસે પોતાની આણુ સ્વીકારાવી. આ લડાઈમા તેણે કાશીપ્રદેશના યદુકુલના રાજા જાત્રેવના સો પુત્રોન હણીને એ મુવક ખાલસા કરીને ઉલ્લેખ પણ મોઝે છે.

માતગર્વ દિવોદાસની આ વર્તણૂકે અસતોષનો વન્દિ એ અડિયા ગામજોના દિવમા પ્રગળ્યો હોવ એ મહજ છે. એ અ-

સંતોષના અગાર કળ્યા જાય ત્યાર પહેલા, “આપણે સમસિંધુ પર એકત્રિત બળથી છાપો મારીએ તો અતનો લાભ કેવો સરસ છે ?” — આમ એ સમયે મરહુમ પરની શંખર, વર્ચિ, વગેરે અસુર જાતોએ વિચાર કર્યો હશે એમ લાગે છે. વળી તેઓ એમ પણ જાણતા હતા કે સુઅવા વિરહ વીસ રાજાઓનું જે પ્રથમ ભારતીય યુદ્ધ થયું હતું, તેમાં કુલ મરવાળે એક લાખ જેટલા આર્ય યોદ્ધાઓનો સહાર થયેલ હોવાથી, તેમ જ દ્રવ્યનો વ્યય પણ પુષ્કળ થયેલ હોવાથી, કુલ ૫ અને શક્તિશક્તિથી સખલઅખળ થઈ ગયેલા સમસિંધુપ્રદેશને હાથ કરી ત્યાં આસુરી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાની આવી અણમણી તટ ફરીફરીને મળવાની નથી.

તક એ રીતે અમૂલ્ય હતી; પણ અસુરોને આર્યોના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની મૂલ્યવાળી કે વિનાની તક કદી મળ્યા હોય તેમ જણાતું નથી; કેમ કે દિવોદાસના રાજ્ય પર જોવા એમના લુભલા થવા માઝ્યા, તેવા જ પુરુ આદિક રાજાઓ દિવોદાસની પડખે ઊભા રહ્યા, અને ગુર્વંસુ, ચક્ર વગેરે અંગત વેર ભેવાનું ભવિષ્ય પર મુક્તવર્તીને કા તો તટમ્બ રહ્યા, અથવા તો એ રાજસંઘટનમાં જ જોડાયા. દિવોદાસને આમ બધી તરફથી—તે કેટલીક તો અણુધારી—સાલ મળવાથી, તેનો સર્વાંશે વિજય થયો. પહેલાં તો તેણે દેશની અંદગતી જ બડખોર અનાર્ગ જાતોનું સરસ્વતીતીરના પશ્ચિમોનું અને યમુનાતીરના પારાવતો તથા બૃષથોનું—નિકંદન કાઢ્યું. પછી તેણે પોતાના સહાયકોને લઈને ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં કાળમીઠ પથ્થરના પર્વતદુર્ગોમાં બરાબ જેઠેલા ત્યાંની અયાગ્રાક આર્યજાતિઓના સેનાપતિઓ રાખર તથા વર્ચિનો, એમના પાંચ લાખ સૈનિકો સહિત સંદાર કરી, એમના સોએ સો કિલ્લાને જમીનદોરત કરી, આપદેશને એ દુષ્ટોના બલભાથી મુક્ત કર્યો અને ‘અયાગ્રિકોનો વિનાશકર્તા.’ એવું પોતાનું માનવત બિરુદ પૂર્ણાંશે સાર્થ કર્યું.

મહારાજ દિવોદાસની હાક એ રીતે યમુનાથી લગભગ દુબા મુઘી વાગતી યહ, પણ તે ચક્રવર્તિત્વ ભોમવવા એનું આયુધ્ય લાંબું પહોંચું જણાતું નથી. પોતાના મહાન વિજય પછી થોડે જ સમયે તેણે, જીવનભર પોતે બાધેલ કેટલાંક વેરનો અને વિજયી ચક્રવર્તિત્વનો વારસો પુત્ર સુદાસને આપીને, દેહત્યાગ કર્યો.

સુદાસરાજ ધર્મિય ગુરુઓનો વિદાનોનો અને મુકુત્યોના દરેક કરનારનો મોટો પ્રતિપાત્ત હતો, તેણે જુદે જુદે સમયે વસિષ્ઠ મરખા અનેપમ સંસ્કૃતિકારને અને ત્રિશાત્રિય મરખા આમલી, ટેકીલા બ્રહ્મર્ષિને ઊભરાતી ઉદારતાથી ગાયો અને દ્રવ્યનાં મોટાં દાન વારંવાર આપ્યાં હતાં. તે દત્તિદ્રમાત્રનો પણ પાળનાર હતો અને ‘અતિથિગ્ર’ પિતાના સપૂત લેખે, અતિથિઓનો તેમજ અજ્ઞપમા પણ અધિકારી આગંતુકોનો દંમેશા રાજેચિત્ત દિલાવરીથી સત્કાર કરતો. આવી રીતે સુદાસ જોમ હૃદય ને જીવિના અનેક મુલ્યોનો ભંડાર હતો, તેમ બાહ્યબળમાં પણ એકો હતો, ઋગ્વેદ તેના પરાક્રમપ્રાપ્ત ધરાને ‘વિરતીધુ’ ઘાવાપૃથ્વીમાં ભરેલો ‘૧૦ કહે છે. આ કારણથી, એક ઇતિહાસકારના^{૧૧} મત મુજબ તે પોતાના યુગનો સર્વશ્રેષ્ઠ વીરેન્દ્ર મનાયો હોય એ સર્વથા સ્વભાવિક છે.

સુદાસ પ્રાગ્નિસુઘળના સત્તાવીશમા રાજકની આખરે આશરે પ્રા. ૨૬૦૫માં—સિંહાસનારૂઢ થયો હતો એમ કહી શકાય. તેનો રાજ્યાભિષેક ઐન્દ્રમહાભિષેકની વિધિ અનુસાર દ્વલચુરુ વસિષ્ઠે કર્યો હતો. એ વિધિ વડે સામાન્ય રાજાઓનો અભિષેક કદી પણ કરવામાં આવેલો નહિ. ઐતરેય બ્રાહ્મણના^{૧૨} કાળ (આશરે પ્રા. ૨૩૦૦-૨૨૦૦) મુઘીમાં એટલે કે નિશ્ચિતત્વ આર્ષ ઇતિહાસનાં પ્રા. ૩૦૦૦-૨૨૦૦ લગીનાં આદરેલો વર્ષમાં—માત્ર નવ મોટા આર્ષ રાજાઓ એ વિશિષ્ટ

વિધિને પાત્ર ગણાયા હતા અને એકેક મહર્ષિએ એકેક મહારાજ પર તેના રાજ્યપારોડણુ સમયે આવો અભિષેક કર્યો હતો. એ રીતે, (મુખ્ય નામે જ ગણાવીએ તો) કશ્વપે છુવનસુત વિશ્વકર્મા પર, અ્યરને મનુપુત્ર શાપાંત રાજા પર, વસિષ્ઠે સુદાસ પર અને દુર નામના ઋષિએ પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજય પર ઐન્દ્રમહાભિષેક કર્યો હતો. આ વિરલ માન સામાન્ય સંજોગોમાં સુદાસને તેના પુરોહિતે કદાચ ન આપ્યું હોત.^{૧૩} પણ તેના પિતા દિવોદાસની સમુજ્જવલ કીર્તિ અને પદવી ધ્યાનમાં લઇને, તથા મહત્વાકાંક્ષી અને યુવાન સુદાસ પણ નિઃશંક પોતાનો સત્તાપ્રભાવ દેશમાં સર્વત્ર પ્રસારશે એવી ખાતરી હોવાથી તેને એ મેઘિરી વિધિનો અધિભારી મજુવામાં આવ્યો હશે એમ માની શકાય.

૪

રાજ્યાભિષેક પછી સુદાસે પહેલાં તો કેટલાક વિરોધી રાજાઓ સરહદ પર પાછા ઉપદ્રવના ઉદ્ભવે લાગ્યા હતા, તેમને વશ કર્યા; અને પછી, પિતાએ પાડેલી ચક્રવર્તીપથ્યાની પ્રણાલી પોતાને અંગે પણ આણુ રાખવા, અશ્વમેધયજ્ઞ આદર્યો.^{૧૪} એ અરસામાં જ તેને વસિષ્ઠ જોડે કોઇ પણ કારણે અણુજનાવ થયો તેથી, કે પછી, એવામાં તાણુ જ બ્રહ્મર્ષિપદ પોતાના અમોઘ તપોજ્જલે કરીને પામેલા^{૧૫} વિશ્વામિત્રના તેજમાં અંગાઇને,--ગમે તેમ, પણ એ યજ્ઞમાં સુદાસે અધ્વર્યુતું પદ પોતાના વંશપરંપરાના ગુરુદેવને નહિ પણ વિશ્વામિત્રને આપ્યું હતું, અને વસિષ્ઠપુત્ર શક્તિને માત્ર જીતરતા દરજ્જાના ઋત્વિજ તરીકે એ મદાયજ્ઞમાં રથાન આપ્યું હતું. આ અપમાનથી કુદ થઇને શક્તિએ, જેવો યજ્ઞારંભ થયો તેવો જ કોઇ એવો મંત્રપ્રયોગ^{૧૬} વિશ્વામિત્ર અને તેના પુત્રો પર કર્યો કે એ લોકો સાવ અવાચક બની ગયા, મંત્રો બણી શક્યા નહિ, અને યજ્ઞમંડપમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. યજ્ઞ-માન સુદાસ તો આ આપત્તિથી ધણા જ ગમરાયા, પણ વિશ્વામિત્રના ફોઇના દીકરા બાર્ગવઋષિ જમદગ્નિ પણ ત્યાં ઋત્વિજ તરીકે વસાયા

હતા. તેમજે પદ્મમાનને ધીરજ આપી, અને સામે પ્રત્યક્ષતર મંત્ર-
પ્રયોગ કરીને વિશ્વાભિજાદિની વાચા પાછી આપી. ૧૭ ઉછાંછળો વાસિષ્ઠ
શક્તિ હવે જંખવાણો પચ્ચો અને મૂંગો રહ્યો; યજ્ઞની આરંભક્રિયા
વધુ વિન વિના પૂરી થઈ; અને એ ક્રિયાની પૂર્ણાકૃતિ પછી સુદાસ
શક્તિના ઉદ્ધત વર્તનથી કોષે ભરાયા હોવાથી તેણે પોતાના કુશ્વરના
પદેથી વસિષ્ઠને ચ્યુત કરીને, પદેલાં માત્ર યજ્ઞના અધ્યક્ષપદ પુરતો જ
જેમનો સ્વીકાર ને સત્કાર પોતે થયો હતો તે વિશ્વાભિજને હવે પોતાના
કુશ્વરોદિતની માનવંતી પદવી બદી.

હવે એ અશ્વમેધ યજ્ઞના અન્ધને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો. પદેસો તે
અઘાવર્તમાંથી પૂર્વ દિશાએ ગયો. ત્યાં અનાયોનો (અવૈદિક આયો-
નો) કીકટ (મગધ-નિહાર) દેશ હતો. ત્યાં ચંદ્ર રાત્રિ પ્રમગ્દનું
રાત્રિ હતું. તેણે અન્ધને જાણવાની હાથ બીડી, પણ સુદાસે તેને
હરાવીને તેની પાસે પોતાની આજુ કજૂય કરાવી અને તેની તથા તેની
પ્રજાની ઘણા સંપત્તિ લૂંટી લીધી. ૧૮

પછી અશ્વ ઉત્તર તરફ રહ્યો. આ વેળા કાષ્ઠજ રાત્રિ તેની સામે
થયો, કેમ કે સુદાસના કુર્ધર્ષ પ્રતાપથી કરીને ધણાખરા બીજા રાત્રિઓ
તો તેણે સાર્વભૌમપણું ત્વરાથી સ્વીકારતા હતા. જે ન સ્વીકારતા તે
સૈન્યની ને માનની હાનિ વેડતા ને અંતે મહારાત્રિધિરાજ સુદાસને
નમતા. એમ કરતાં કરતા અશ્વ,

પરતેલા ઉત્સર્ગમાંથી ઉછળી, સમુદ્રને મેઢવાની વલકાથી બહુ એક
સાથે સરતમાં દોડતી હોય તેવી, છટી ગએલી ઘોડીઓની જેમ અથવા
વાછડાને મેઢવાને દ્વિશ્વાસ કરતી દોડી જતી ગાયોની જેમ પોતાના દૃઢ લેવા
જલપ્રવાહને વહેવશવતી ધસી જતી—૧૯

એવી વિપાસા (બીઆસ) અને ચત્તુ (સતલજ)ના સંગમ
પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી સામે પાર જવાનો માર્ગ ન હતો તેથી
રાત્રિની સંગાથે જ સર્વત્ર વિચરતા એના નવીન પુરોહિતે એ નદી-

ઓની પ્રાર્થના કરી અને નદીઓએ નાથકો અને અશ્વસદ મમત્ર સેના સામે ઠાઠે ઊતરી જઈ શકે તેવા જમીનમાર્ગ, પોતાના જળને એટલી વાર સંકેલી લઈને, કરી આપ્યો ૨૦

વિજેતા એ રીતે સપ્તસિંધુપ્રદેશના ઘીજા પ્રાતોમાં સરજતાથી જઈ શક્યો, તેણે ત્યાંના રાજાઓ પાસે પણ પોતાનું સ્વામિત્વ માન્ય રખાવ્યું, અને નિયમાનુસાર વર્ષ પૂરું થતા, રાજધાનીમાં અશ્વસદ-વર્તમાન પાછા આવીને યાજ્ઞક-યજ્ઞમાને તેનો વિધિપુર સર વધ કર્યો, યજ્ઞકુંડમાં તેના વિવિધ શરીરભાગોને ભાગેભાગના મત્ર બધીને હોમ્યા, અને એ રીતે સુદાસે પોતાના દિગ્વિજય પર અને ચક્રવર્તિત્વ પર, તે કાલની પ્રથાનુસાર, સુસંહલ અશ્વમેધયાગની અવિરોધી મુદ્રા આકરી.

યાગ પૂરો થતા તેના મુખ્ય અધ્વર્યુ વિશ્વામિત્રને (તેમજ અન્ય ઋત્વિજોને) તેમણે ત્રીજા મહત્ત્વના ત્રેપનમાં સૂક્તમાં કૃતઘતાપૂર્વક સ્વીકાર્યું છે તેમ, વૃષભો અને રથો સહિત, પુષ્કળ દાનદક્ષિણાની પ્રાપ્તિ એ દિગ્વિજયી રાજા સુદાસના વિપુલ ધનભંડારમાંથી થઈ

૫

પણ સુદાસના રાજગદ અને રાજકચેરીમાં બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્રને મળેલું નવું પદ ચાર દિવસનું આદરણ્ય રહેવા જ સરમથુ હતું એ ઋષિવરના ઉમ્મ તપ છતાં, એમણે સુદાસની મહાનુભાવતાના તાર મ્વરે ગાએલા અનેક ગુણિગાનો છતાં, વિધિનિર્મોણ એવું જ હતું કે અશ્વ-મેધયજ્ઞ પછી અમુક અણુધાર્યા સંજોગો ઉપગિયત થાય, જેને પરિણામે વસિષ્ઠ ફરીથી પાછા રાજા સુદાસના પુરોહિતને રથાને ગૌરવપૂર્વક વિરાજે

સુદાસને વારસામાં રાજ્યની સાથે પિતાએ વહેરેલા વેર પણ મળ્યા હતા એ અગાઉ કહ્યું જ છે અને એ વેરીઓ જાણે થોડા હોય તેમ, પોતાના દિગ્વિજયના ફળ નરીકે, તેણે પોતે નવા શત્રુઓ પણ સારા પ્રમાણમાં ઊભા કર્યા હતા અપમાન તેજોદેય અને ધર્મો-

મિત્રી બળતા એ ચતુરામઓ સુદાસને લાગે વખત મુખે મુવા દે એ બને તેમ નહોતું. સુદાસે સર્વત્ર વિજય મેળવ્યો છે અને અશ્વમેધ સંકળતાથી પૂરો થયો છે એ વાતની જોવી ચતુર્મતિઓને ખબર પડી, તેવી જ તેમણે એ પ્રભાવશાળી સાર્વભૌમનો ગર્વ માનવાની તૈયારીઓ કરી. કેાંઈ પણ એક જાતિથી એકલે હાથે એવા બળવાન નરાધિપને મહાત કરવાનું અશક્ય હતું. આથી દુર્યુ, અનુ, પુરુ, ચક્ર, દુર્વાસ, મત્સ્ય, બૃહ, કેવલ, શ્રુત અને વૃદ્ધ, એ દમ આર્યજાતિઓએ સુદાસને હંદાવવાના સાહસમાં આગેવાની લીધી; અને તેમણે, ચતુર્થી જુદેજુદે કારણે અસંતુષ્ટ એવી કેટલીક અનાય (અયશ્નિક કે અવૈદિક આયોની) જાતિઓને-પદ્મો, લલાનો, અલિનો, વિષાળીઓ, શિવો, વિકલો, અને શિશુઓને-પણ પોતાના જૂદા સંપત્તિમાં ભેળવી.

આ સુએ ચક્રવર્તી રાજન સુદાસને પણ બળ અને ધૈર્યની આકરી ઠસેડી કરનાર લાગ્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સૌર્યવાન ભરતો અને તૃત્સુઓના બનેલા પોતાના કૈન્ય પર અને જુજળળ પર તો એને અડગ વિશ્વાસ હતો; પરંતુ ત્રીમશુદ્ધિના કેાંઈ વિચક્ષણ સલાહકારની જરૂર તેને આ દિવસોમાં જણાઈ હશે એમ આપણે ધારી શકીએ. હાં તો એવી જરૂર પડવાથી, હાં તો ચતુર્ઓનાં નાનાવિધ છિદ્ર અને નિર્બળતાઓ વિશ્વામિત્ર કરતાં વમિષ્ઠ વધારે પ્રમાણમાં જાણ્યતા હશે તેથી, -અને તેમ પણ નહિ તો, તત્કાલીન માન્યતાવુદ્ધા સુદના અધિષ્ઠાતા દેવ ધન્વની સદાપતા મંત્રગળથી મેળવવાનું સામર્થ્ય આજન્મ પ્રાપ્ત થવસિષ્ઠમાં જ વધારે છે, એવી અંતરમાં પ્રતીતિ થવાથી : આમ કેાંઈ પણ કારણે, એ મોટી રાષ્ટ્રીય આપત્તિને પ્રમગે સુદાસને પોતાના જૂના પરમ પ્રપણુ ગુરુદેવ વસિષ્ઠ સામરી આવ્યા. સામરતા જ તેણે એમને આજન્વપૂર્વક નિર્મળ્યા, એમણે આવવાની કૃપા કરી, અપરાધાએ માગી તે ક્ષમા આપી, અને અંતે શસ્ત્રાગત રાજને એ બધંકર દાશરાત્ર વિગતમાં પૂરેપૂરો વિજય અપાવ્યો.

ધર્મર્ષિ વસિષ્ઠની એ પુનઃપ્રતિષ્ઠા વિશ્વામિત્રથી કેમ સાધી
જાય ? વિશ્વામિત્રને માટે સુદાસ જેવા શાશ્વત નરપતિએ પોતાના
દરબારમાં ગધાન જ ન રાખ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.
કદાચ એમ દરો કે નવી ગોઠવણમાં સુદાસે તો વિશ્વામિત્રને કોઈક
માનભરી, (પણ પુરોહિત સિવાયની) પદવી આપવા કહ્યું હશે પરંતુ
વખત પર તામસી પ્રકૃતિના ભોગ જની જનાર એ તપોનીરને હવે એ
રાજ્યની ભૂમિ જ અણગમતી થઈ પડી હોય, એ ધણી સંભવિત વાત
છે. ગમે તેમ પણ, સુદાસને છોડીને તે હવે ચાલી નીકળ્યા અને ધણ
કરીને આક્રમણકાર દશ રાજ્યઓના સિમિરમાં જઈને ઊભા—એમના
આશ્રય મેળવવા કે એમનું શરૂપદ પામવા—એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

૬

આજથી આડાચાર હજાર વર્ષ પર એ દાશરાત્ર વિગ્રહ પરબળો-
(રાવી)ને તીરે જામ્યો, સારે એ નદીનો પ્રવાહ આજના કરતા કંઈક
જુદો રીતે વહેતો હતો. હિમાનયથી લાહોરના પ્રદેશ સુધી તે ઉતરતા
દક્ષિણમાં વહેતો અને પછી ફટાઈને, છેક મુલતાન આગળ તે મિથુને
મળે છે ત્યાં સુધી, પશ્ચિમ દિશાનો માર્ગ લેતો હતો.

એ રીતે વહેતી પરબળીને ડામે-જમણે કિનારે, અનુક્રમે, સુગમની
અને તેના અદ્યાર આર્ધ-અનાર્ધ શત્રુઓની સેના વ્યૂદય થ ગોઠવાઈ
હતી જમણા કિનારા પર, ઉપરવાસથી લેતા, પહેલા તુર્કશો, પછી
મતર્યો અને ભૃગુઓ, દુર્યુઓ અને અનુઓ, ને તેમની પણ આગળ,
મોખરે, વૈકર્ણી ભતિનું સેનાદળ, એ પ્રમાણે શત્રુમેના ગોઠવાઈ હતી
એ સમગ્ર એકત્રિત મેનાનું નાયકપદ ભૃગુવર્ણીય ચક્રમાનના ચક્ર પુત્ર
કવિને આપવામાં આવ્યું હતું.

આ તરફ ડામે કહિ સુદાસ પણ પોતાના સજ્જસનજર, નિત્ય-
સચેત બરતો અને વૃત્સુઓ સાથે મુક્તતાપર હતો. અરિદશ પર ધઈ

રોતે હલ્લો લઈ જઈએ તો અહ્ય સમયમા સપૂર્ણ જય મળે તેની મજા તો ગતદિવસ સંન્યાધિપતિઓ અને વસિષ્ઠ ગુરુ જોડે કરતો હતો પણ એ કાંઈનાયે ખ્યાલમા, એમની વિરોધી એવી એક કુદરતી પરિસ્થિતિ નહીં નહિ હોય એમ લાગે છે.

નદીની સુદાસપક્ષની જૂઠિ ધણી નીચાણમા આવેલી હતી નદીના મહાપૂર્વથી એ જૂઠિનું રક્ષણ નદીની આડા મજબૂત ને જિયા બધ બાધીને કબામા આવ્યું હતું. એ બધીને જ એક પ્રકારના અન્યેય દુર્ગો માનીને કે ગમે તેમ, પણ સુદાસ એને રક્ષવામા ઉદાસીન નહોતો હશે એમ તો ચોક્કસ લાગે છે. એ મશ્વરતનો લાજ લઈને એક અધારી રાતે પુર્વશીએ નદી ઉતરીને તેણે એક બધ તોડી નાખ્યાની સાવાઈ હલ્લના તો આ વિષય નિરૂપનાર સર્વ વિદ્વાનો કહે છે તેમાના એકરૂં કહે છે કે એ વેળા પરુષ્ણી પૂરે બરી હોવાથી એના જળ સુદાસની સેના પર ફરી વળવાના થયા ત્યારે વસિષ્ઠે મરુતોની પ્રાર્થના કરી, પૂરને સામી દિશાએ એમની સાથથી હઠાવ્યા અને સુદાસને ઉમારી લીધા બીજો મતરરૂ અને શુદ્ધિદક્ષીઓને રૂએ તેણે માતૃષ મત્-એવો છે કે બધ તોડેલો એ ખરું, પણ એ વખતે પરુષ્ણી બધ તૂટ્યા છતાંએ ઉભરાઈ ચકે તેવી મિથિમાં નહોતી, એટલે સુદાસને જરા ય આચ આવી નહિ. ગમે તેમ, પણ બધ તોડવાના બનાવથી વિગ્રહ આરભાયોરૂ અને એ બનાવ છતાં સુદાસ નિર્ભય રહ્યો, એ તો નિર્વિવાહ છે.

હવે સુદાસે એક સામી યુક્તિ કરી ન્યા પુર્વશી જમા થયા હતા, ત્યાનો ભાગ એ રત્નસેનાનો ઉત્તર છેડો હતો એ ઠેકાણે અધારી ગતે પોતાના લશ્કર સહિત સુદાસે નદી ઝાળગી, અને એમ પાછળથી આગળ વધતા વધતા, છેક ચોખરા લગી વધીને રત્નઓને એવી રીતે ઘેરી લીધા કે તેઓ પરુષ્ણી અને સુદાસસેનાની વચ્ચે બી સાઈ જવા

હાજ્યા આ સમયે ખરેખર નરણુ યુદ્ધ મધ્યે આખા વિશ્વદ્રુ નિર્જાંયક યુદ્ધ પણ ગેજ થયુ, કેમ કે તેમા સુમે અત્યંત પરાક્રમ દાખવીને સામા પક્ષના અગ્રણી ચરમાનસન કવિો અને વૈકર્ણીના એકાંગ નેતાઓને હણ્યા તેના મૈનિકાએ પણ દગેદગ આર્યજાતિના અને આદ્ય અનાર્યજાતિના મૈનિકો ધણો મહાર કયો અને જોઓ -શ્રુતો અને કવો, વૃદ્ધો અને દુહ્યુઓ-આ મહારમાથી મચવાને નદીમા પડ્યા તેઓ હા તો ડૂબી મૂક્યા, અથવા આ પાગની મુદાસસેનાના હાથમા પડી કપાઈ ગયા

તીર પરનું યુદ્ધ પૂરું થતા વિજયવત સુદાસ દુરભનના દેશમા આગળ વધ્યો તેણે તેમના સર્વ કિસા તોઆ અને સાત શહેરોનો નાશ કર્યો તેના મૈનિકાએ તે તેગ્ધગની પ્રજાઓ પર જીવમ ગુમરી એમની મક્કલ સપત્તિ લૂંટી, પણ (એક મશોધક કહે છે કે) સુદાસે ઉચ્ચ વિજેતાધર્મને વશ થઈ, એ લૂટ તેના મૂળ માલિકોને, શત્રુપ્રજાો, પાછી અપાવી હતી એવી લૂટમાથી નહિ નો પોતાની પામેથી, પણ મુદાસે પાટનગરમા પાછા આવીને, શુરુ વમિટને તો, “જમો ગાય ઘોડી સહિત મે રથ, સોનાના માગ્ગાગા ચાર પાચીદાર અશ્વ” ૨૪ અને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને તેમની એકસક્ષી સેનાની સાગી કરે કરી હશે એમ જણાય છે

સુદાસ પરજીતીરે રોકાયેલા હતો ત્યારે તેનું યમુનાની ઉત્તરે તથા પશ્ચિમે આવેલ રાજ્ય અરક્ષિત હતું આ તકનો લાભ લઈને, યમુના ની દક્ષિણના અને પૂર્વના અનાર્ય રાજાઓ અજ, સિન્ધુ અને બેદ, યદુવંશી આર્યરાજા દુર્ધનની ઉરકેગ્લીથી, અને સરહદ પરનો ચમગ પણ મન્યમાન પુત્ર આર્યરાજા દેવકની ખટપટથી, સુદાસના રાજ્ય પર ચઢી આવ્યા હતા દુર્ધને તો પિતા બદગેવના વખતમા હાથથી ગમેલું રાજ્ય પાછું પણ મેળવ્યું હતું પરંતુ સુદાસે દાસરાઈ વિગદ

ગાત્રી પરવાગીને તુર્ત એ સર્વને-અપૂર્વપરાક્રમી બેદન સુદા-હથીને,
ખીજઓને હરાવીને ફરી એક વાર પોતાના નામનો જગદાર યમુનાથી
માડીને છેક ઉત્તરમાં કુબા (કાશ્યપ નદી) સુધી ભોલાવેા.

એ દિગ્વિજયની ખુશાલીમાં દેશમાં ઢેરઢેર વિજયોત્સવો ઉજવાયા;
સ્થળે સ્થળે આકાશઅડતી નવાળાઓવાળા યજ્ઞકુંડમાં પ્રચુર ધૂના-
હુતિઓ આપી દેવોને પરિતર્પવામાં આવ્યા; અને હરેક વિદ્વાન, સુપાત્ર
આકાશ્યના મુખેથી હિન્દુઆરાયની ઉદારાત્મા સુદાસની દાન-સ્તુતિઓથી
વાતાવરણ ગાળી રહ્યું. ૨૫

પરિશિષ્ટ દશમું

૧. આ વિગ્રહને લગતી સઘળી સુખ્ય હાકીકતો માટે 'ચેતન'ના પહેલા
વર્ષમાં જુલાઈ ૧૯૨૦થી શરૂ થયેલ શ. માનસ કર પૂજાબરદાસ મહેતા-
કૃત લેખમાળા નામે 'વૈદિક કાલનુ જ્ઞાતીય યુદ્ધ અથવા દાશરાજ વિગ્રહ'
પર આ લેખનારે આધાર રાખ્યો છે. પણ જે મહારાની વિગતો સળખી
એ વિદ્વાનના મતને અનુસરનાનું બની શક્ય નથી કે (૧) એ વિગ્રહનો
સમય સરફ લેખમાળામાં આજથી ૫૬૦૦ વર્ષ પૂરનો એટલે કે આશરે
પ્રા. ૩૭૦૦ નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે આપણે ('હિન્દુ હિસ્ટરી'ને અનુ-
સરીને) સ્વીકારેલ સમય પ્રા. ૨૬૦૦ નો છે અબીઆરસો વર્ષના આ
મોટા તફાવતનું એક સુખ્ય કારણ એ છે કે આ મહારા કરવાનું જે મધ્ય-
બિંદુ, મહાબારતયુદ્ધ, તેને લેખમાળામાં પ્રા. ૩૧૦૨ માં લડાયેલું માન્યું છે,
જ્યારે આપણી એ જ બનાવ માટેની સાલ પ્રા. ૧૪૦૦ આસપાસની છે.
શા કારણે આ ૧૪૦૦ની સાલ આ રૂઝમા સ્વીકાર્ય છે, તેનો ખુલાસો
ત્રીજા વિભાગમાં થયાસ્થલ ફરીમુ. (૨) સુદાસને લેખમાળામાં દોખની
બરતના વરાનો કહ્યો છે એ બરત આપણી સાલવારી પ્રમાણે, આશરે પ્ર.
૨૨૦૦માં થયો. તેથી, તેની પહેલા આરસો વર્ષે થયેલ મુદાસ તેના વંશનો
ન હોઈ શકે. બીજે પત્રે, વૈસંજવ રાની પ્રિયમતરાખાનો બરત આશરે
પ્રા. ૨૮૨૫ માં થયેલ, તેની પછી મુમારે બસો વર્ષે તે રાખામાં જે પૃથુ
(જુઓ 'હિન્દુ હિસ્ટરી' પૃ. ૬૬; તેમજ, આ રૂઝમા પ્રકરણ છઠ્ઠાને લગતા

દિપ્તિભા (પૃ. ૬૨) તેમની નોધના ઉડાનો કાઠસ) થયો (અને જે ઉત્તાનપાદશાખાના પૃથુ—જુઓ પાછળ પ્ર. ૬૬ના ચોથા ખડકની ઉપાત્થ કડિકા—થી જુદો છે) તે પૃથુના વશમાં પ્રા. ૨૬૦૦ આસપાસ દિવોદાસ તથા સુદાસ થયા હોય તે સવયા સંભવિત છે. વળી, રા. માનરા કરમાઈ પોતે પણ દિવોદાસને ‘ભરતવશની પૃથુ રાખની સાખાનો’ (ચેતન’ વ. જ. પૃ. ૧૮૮) કહે છે, એ કથનથી પણ અહીં સ્વીકારાયલા મતને પ્રુષ્ટિ મળે છે અને દોષ્યન્તી ભરતનો કોઈ પણ વશ જ ‘પૃથુ નામનો હોવાનો ઉલ્લેખ આ લખનારને કરો જ આવો નથી, એટલે તેણે સ્વીકારેલ ઉપરોક્ત મત બંધી ગીતે સ્વસંગત અને વાસ્તવિક રહે છે.

૨ આ ૨૬૦૦ની સાલ એટલે કે દિવોદાસની તાલ, તેને મદ્રાસ રતની આગે કે યુધિષ્ઠિરની સાલ જે ૧૪૦૦, તેની સામે ધક્કાવવી આવશ્યક છે. યુધિષ્ઠિર પહેલા વીસમી પેઢીએ દિવોદાસ થયેલો ગણાય છે (જુઓ ‘ચેતન ૧ પૃ. ૧૫૪’) એ રીતે, પ્રા. ૨૬૦૦થી પ્રા. ૧૪૦૦ સુધીના જે બારસો વધ, તે દરમિયાન વીસ પેઢી થઈ, બીજી રીતે કરીએ તો, સરેરાશ સાઠ વર્ષની એક પેઢી, એ સમયનું સુદીર્ઘ, વિશિષ્ટ આયુષ્યન લેતા, પેઢીદીક સાઠ વર્ષનો આકાંડો, અસંભવિત દેખાય છે છતાં એક અશક્ય તો નથી. અને જેઓને તે અશક્ય જ લાગે તેઓ આ એક વધુ તકની આશ્રય પણ લઈ શકે કે બારસો વર્ષમાં પેઢીઓ થઈ હશે તો વીસથી વધારે—પચીસ કે વીસ—પણ પરાક્રમશાલી મોટા રાખ એ વશમાં વીસ જ થયા હોય ને નોધનારે એ મુખ્ય વીસને જ નોંધ્યા હોય, એ સંભવે છે. આ સંભવ સ્વીકારવાથી, એક પેઢીના સાઠ વર્ષ બહુવાની અશક્યતા આપમેળે ટળે છે.

૧

૩ ‘પૈજવન સુદાસ’ સુદાસના નામ એટલે ‘પૈજવન’ પદ જ વેદ (૭ ૧૮ ૧૫) વાપરે. ■ એ પદનો અર્થ જે માયો એક યાજ કા તો, સુદાસ પહેલા ક્ષત્રી પેઢીએ કોઈ પિજવન નામે ગોત્રપ્રક્રમ થયો હોય ને તે પરથી ત્યાર થી જ કુલનામ પૈજવન પડ્યું હોય અથવા તો, પૈજવન એટલે પિજવનપુત્ર એમ લઈ શકાય. જેનો અર્થ એમ સમજાવે કે સુદાસપિતા દિવોદાસના ત્રણ અપરનામ જેમ અશ્વત્થ સુજ્ય પ્રસ્તોત્ર ને અતિધિગ્વ (નિરતર અતિરિઓનું મડળ પોતાની પાસે બંધેલું રાખનાર અથવા તો માત્ર અતિધિઓને દંમેશા

પ્રેમપૂર્વક સત્કારનાર) હતા; તેમ ચોણું પિળવન પણ હતું. દિવોદાસના પિતાનું નામ દેવચાન અથવા જદ્રચચ હતું.

૨

૪. અહીં આપેલી સાલો સરખાવતાં, એક ફટ પ્રમ સામે આવી જાયો રહેશે: પચ્ચેસ વર્ષમાં આઠ-નવ પેઢી યાચ જ રીતે ૧ ઉત્તર : પુરાણાનુસારી ને આઠનવ નામોવાળું 'પેઢીનાચું' 'હિન્દુ દિરટરી' (૫; ૬૬)માં છે, તેમાંની ધણીખરી 'પેઢી' તે, પુરાણકરની ટેવ પ્રમાણે, અન્ય-વંશી રાનઓનાં નામની કે પછી માત્ર સ્કર્ષસાઈનાં નામની કદાચ બનાવેલી હશે; કાંઈ રાનએ રાનયે બેસતાં જ તેને ત્યજી વનમાં વિચરવાનું 'પસંદ કયું' હશે; ને પરિણામે, સરત અને પૃથ્વ વચ્ચે હમીકત તરીકે, માંડ એક પેઢીનો વંશાવત હશે.

૧૨ આ ૨૩૦૦-૨૨૦૦નો કાળ 'હિન્દુ હિસ્ટરી'માં અપાયેલ પ્રાકૃત-મંથે ના કાળ ૨૫૦૦-૨૦૦૦ (જુઓ એ મથનુ પૃ ૪૩૫) પરથી અટકળવા-મા આગે છે. જમિઓ ને રાજ્યો વિશેની જે વિગત આની પછીના વાક્યોમાં છે, તે એ પ્રા ની હાઉંગવાળી આવૃત્તિના પૃ ૫૨૩-૨૪માંથી લીધી છે.

૧૩ રાજને કયા પ્રકારનો અભિષેક કરવે તે પુરોહિતની મરજી પર મેંટે ભાગે રહેતું હતું, કેમ કે આવા અભિષેક વખતે પ્રાકૃત પુરોહિત કાવિય રાજ પાસે જે રાપથ લેવડાવે છે (જુઓ હાઉંગનું એ પ્રા પૃ ૫૨૦) તેમાં પુરોહિતની સત્તાગર્વિતાનું અતિસ્પષ્ટ સૂચન છે. રાજ્યે પુરોહિતને સંબોધીને આ પ્રમાણે રાપથ લેવાના હોય છે “ને હું તને કરીએ હાનિ કરું, તો તું મારી પાસેથી મારા જીવનભરના પુણ્યો, મારી પદવી, મારા જીવ, મારી સતતિ-આ સપજી આપકી લઈ રાહે.” (હાઉંગ પૃ ૫૨૦) એ વાક્યનું આનાથી સારું ભાષાન્તર શ રસિકલાલ છે. પરીખસ પાદિત વૈદિક પાઠાવલીમાં પૃ ૩૪૧માં ઉપર છે અને પોતાના રાજવક્તવ્યમાં કોઈ સમયે પુરોહિતને જણાવવાને હાનિ ક્યારે બાદ, ને કોઈ જલ્લવાન રાજ એવી આશ્ચ-ની આટો પડે, તો તપોનિધિ પુરોહિત તેને રાપથ લઈ જાણીને ભસ્મ કરતા હશે એમ કહી શકાય છે.

૧૮. જુઓ જ. ૩. ૫૩; (૧૪). અને, 'ચેતન' વ. ૧; પૃ. ૧૯૪.

૧૯. જ. ૩ : ૩૩; (૧)નું આ સાધાર 'ચેતન' વ. ૧; પૃ. ૧૯૪-
માથી લીધું છે.

૨૦. જ. ૩ : ૩૩; (૧૨).

૫

૨૧. શ. મા. પી મહેતા : 'ચેતન' વ ૧; પૃ ૨૪૬.

૨૨. ડો. આ. અં. દાસ. 'જગન્નૈદિક કલ્પર' પૃ ૩૬૨-૬૩.

૨૩. મુદાસના ચિખિરમાથી કુંભુ-અનુ આદિએ કરેલા ગોઢરણથી
વિમલ આરસાયાનું પદ મનાય છે. (જુઓ ' ચેતન' ' વ. ૧;
પૃ. ૨૪૬.)

૨૪. જ. ૭ : ૧૮, (૧૨, ૨૩)

૨૫. જે જે જગ્યામા દાશરથ વિમલનો ઉલ્લેખ છે, તેના જુદા અર્થ
કરવાને લીધે, કે જુદા સંજ્ઞામા તેને સમજવાને લીધે, 'જગન્નૈદિક કલ્પર'ના
કર્તાએ આપેલ એ વિમલનો વૃણાત (જુઓ એ અર્થનું પ્ર. ૬૫),
અહીં વર્ણવેલી વિગતો કરતા કેટલાક સુખ્ય મુદ્દાઓની બાબતમા પણ
જુદો પડે છે, -અને તે એટલે સુધી કે. આપણે બરતો અને વૃણાઓને (વળી
કોઈ કહે છે કે વૃણાઓ=વસિષ્ઠે-એક જાદાનું ભવિ, કાચિપ નદિ) વિગતો માન્યા
છે, ત્યારે તેઓ એ બેને એકબીજાના સમુદાય ગણે છે. કોઈક કાળે એ બે
ભવિઓ-આ વિમલની વખતે નહિ તો ત્યારપહેલા કે પછી-વચ્ચે દુર્ઘમનાવડ
હોવાનો સંભવ પણ છે (આ બાવવૃણાના પ્રશ્ન સંબંધી જિજ્ઞાસુએ
ચેતનમા ઉલ્લેખાવતા ' નૈદિક ઇન્ડેક્સ ' વો. ૧નું પૃ ૩૨૧-૨૩ તથા
વો. ૨નું પૃ. ૪૫૪ જોવા જેવા છે.)

પ્રકરણ અગિયારમું

ધર્મભાવના

૧

આ પ્રકૃતિ કેટલી સુવિશાળ ને ચૈતન્યવન્ત છે, કેટલી મતિમાન પણ, અને આપણે તેમાં પૂજ્યભાવે વિનમ્ર ભાવે તન્મય થવા સાધના કરીએ તો તે કેટલી મંગલકારી પણ છે.

સપ્તસિન્ધુમાં વસતી આર્ય પ્રજાના કેટલાક ઋષિવરોના હૃદયમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે આવી ઉદાત્ત ભાવના પહેલવહેલી જાગી ત્યારે સહજરકુરણાથી જ એ પ્રકૃતિના એક કે બીજા અંગને વિશે તેઓ ધ્યાનરથ થવા લાગ્યા અને એ ધ્યાનદશામાં, તે તે અંગના ઇન્દ્રિયને અગોચર એવા ભવ્ય દેવી તરવો ઉદે અનુભવવા લાગ્યા. આકાશ કે પૃથ્વીમાં, સૂર્ય કે અગ્નિમાં અન્તર્ગત વિભૂતિસાથે તદાકાર થતાં, તેમણે પ્રત્યેકમાં એવ એવા સર્વ કે સક્રિયો અનુભવ કર્યો જે અપાર્થિવ ને અલૌકિક હોવા છતાં સદ્મતર સંવેદનની ભૂમિકાએ આરોહણી ચેતનાને સધન, સક્રિય, પરિણામક બધો તરીકે અનુભવાતા હતા.

એ વિભૂતિઓના એવા અગોચર ને તો ય અપરોક્ષ સંવેદનો એ જ ઋષિમહર્ષિનાં મત્તદર્શન, એ દર્શનસમયે તેમણે હૃદય દેશે જોયા હો. તે સદ્મતભાવી છતાં સુરપટ વિભૂતિસ્વરૂપો એટલે દેવો કે દેવીઓ, અને એ પ્રત્યેકના લોકોત્તર મહિમાથી પ્રેરાઈ તેમણે

રચેલી ઋચાઓ તે હજારો વર્ષ પર પથરાયેલા ઋગ્વેદમંડોનો પ્રાપ્તાપ્રાપ્ત મળીને લક્ષ્યાવધિ કહેવાય તેટલાં સૂક્તો.

વિદ્યમાન સૂક્તોમા આપણે દેવભાવનાને જેવે રૂપે જોઈએ છીએ તેવું રૂપ તે આર્ય જીવનના આદિકાલે જ નહિ પામી હોત. એ ભાવના-રૂપ તો શતકોની સિદ્ધિ હોઈ ચકે. દેવભાવના પહેલાં તો અસ્ફુટવત્ હશે, પછી ધીમેધીમે એ પ્રજાના જીવનમા સ્ફુટ થતી આવી હશે ને છેવટ અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ કે ઉષાના ઉત્કૃષ્ટ મહિમ્નસ્તોત્રો તરીકે પ્ર-સ્ફુટિત થઈ હશે.

દેવરત્વન તથા દેવમજનની ભાવના વિકાસની એ દ્રષ્ટિએ પહોંચી હશે ત્યારે પ્રજાના પ્રત્યેક મુખ્ય દેવ કે દેવીનું સંક્ષેપે વર્ણન થઈ સર્વદેવસમભાવી આર્ય જને આપ્યું હોત તો તે કેવું હોત ? ...

આ નીલરંગી,^૨ ઘુર્તિમાન અને વિસ્તીર્ણુ ઘાવા; લીલાં એતરો, વનરપતિનૈભવ અને વિદ્યાલગ્ન સલિપભર સરિતાઓ-વાળી પૃથ્વી; તેજોરાશિ ને ચક્રિતનિધાન સૂર્યદેવ, આ અન્ત-રિક્ષને આછા તેજે અર્ચતી ઉષા, તેની પશુ પહેલા પૂત્રીકાચને આભામય કરતી પ્રકાશમાન, ત્વરિત અશ્વોરાજા અધિનો, વળી આ પાપ-પાશોના છેત્તા, કુરુબ્રાણુ, મહાગલ્લવાન, સહસ્રદારી મહાગ્રાસાહ-ના સ્વામી, નૌકા ને પવનના માર્ગોના જાણુનાર, ઝનના મૃદ્ધિ-ધારક મહાનિયમના સ્વામી, વ્યોમના ને જલના દેવ વરુણ; આ દિશામાત્રમા વિસ્તરવે સમર્થ, નાત્ર સામરપાર લઈ જાય તેમ અનિષ્ટ-પાર લઈ જનાર અગ્નિદેવ; તેમ જ આ પર્વતોને પશુ કંપાદમાન કરનાર, વિદ્યુતના ઝંઝારાતોના સડમામી, પર્જન્યના પુરોગામી, સુમયિત રૂઢસૂત મરુતો, આ યમ, આ મિત્ર અને આ માતરિશ્વનુ આ અવણુગોચર પશુ નયનને અગોચર વાયુ; અને આ જહોને મુક્ત કરનાર મહાન અમાધમદિમાવન્ત, વૃત્તને વજ્રાયુધ ઇન્દ્ર:

આર્થાવર્તની મહાપ્રજ્ઞનો એ સુધન્ય દેવગણ કેટલો અદ્ભુત ! એના તેજો અમે તેજસ્વી છીએ ને એના બલે બલાદ્ભ્ય એ જ અમારો રક્ષણદાર હતો, છે અને રહેશે—પ્રાકૃતન તેમ જ નૂતન કાલે, વર્તમાન કાલે, નિરૂપધિ બવિષ્ણકાને પણ

૨

એ દેવમંડલમાથી કેાનુ યજ્ઞન ક્યારે અને આર્થાવર્તના કયા ભાગમા થતુ હતુ ? દેવો ઉપર ઠણા એટલા જ હતા કે બે-પાંચ વધારે એમા ઉમેરીએ તેટલા હતા ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર હજારો કે સેઠડો વર્ષ સગી વિકાસમાન આર્થ પ્રજ્ઞના કોઈ એક જ સ્થલ કે સમયને અનુનક્ષીને અપાય તેમ નથી કયે સમયે કયા દેવનો પ્રભાવ દેશના કયા ભાગમા કેટલો હતો કે નહોતો એ અર્ધનિશ્ચિત જેવા રૂપમા પણ આજે કહેવું અશક્યવત્ છે. આની સ્થિતિ હોય ત્યા ને થોડા વિધાનો થઈ શકે તે સર્વસામાન્ય સ્વરૂપના જ હોય એ દેખીતુ છે

ઝગ્ગેદના સૌથી જૂના મડલોમાનુ એક-કદાચ જૂનામા જૂનુ તે મડલ પહેલું એ વખતે પ્રજ્ઞમાનસ હજી મુકાગને બાધ્યાવરથામા હોય ને તેથી એ કાળે તો બહુદેવવાદ જ આર્થમાત્રને માન્ય દર્શે એમ આપણને લાગે પણ એ સર્વોંશે ખરુ નથી એ મડલના એક સૂક્ષ્મા* આપણે એકદેવવાદનો ધ્વનિ સ્પષ્ટતથા સુણીએ છીએ

કાંઈ તેને ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ વથા અગ્નિ એવે નામે ઓળખાવે છે આ જ તે દિવ્ય યાગોવાળુ દિવ્ય પક્ષી છે આ (વિવિધનામી છે તે) એક જ દોનાથી મુક્તો તેને અનેક નામે સંબોધે છે તેઓ એને (દેહવાર) અગ્નિ યમ અને માતરિચન્ એવા નામે ઓળખે છે

એટલે એમ કે દેવતત્ત્વ એક જ પણ એનાં નામરૂપ બુદ્ધા; કદાચ થોડાંધણો સ્વરૂપભેદ પણ ખરો (કેમ કે દ્રષ્ટાની ચેતનાના વિકાસના પ્રમાણુમા તેને સ્વરૂપદર્શન પણ બિનબિન થાય જ.), અને તેથી એને ઇન્દ્ર કે અગ્નિ કહે, વરુણ કે યમાદિ કહે.

આવું વિચિટ્ટ, એકદેવતત્ત્વને અનુલક્ષણું મત્તદર્શન ને દેવપત્નન એ આરભકાસે પણ પ્રજાના મોટા ભાગમા વ્યાપક નહિ હોય, ઉપલા સૂક્તના દ્રષ્ટા, જન્માન્ધ ને અગ્નિયાજક પણ અગ્નિદેવની કૃપાએ નેત્રો પામેલા, અગિરાકુલોત્પન્ન ઋષિ દીર્ઘતમસ તથા એના નિકટ સમધીઓમાં વિશેષપણે તે હશે એમ પણ જન્યુ હોય. કેંક નિચિતતાથી જો કહેવાય તે એટલું જ કે પ્રભાવિકાસના જો-એટલે પ્રારંભિક-યુગમા સામાન્યતઃ બહુ-દેવવાદ પ્રચલિત હશે તેમા એકદેવભાવના પણ અમુક રૂપે સેવાતી તો હતી.

એકદેવભાવના બાહ્યી પ્રજાતું વલણ તેના પરિપાકકાળે વિશેષ હતું તેની પ્રતીતિ તો, એનો વિકાસ સારા પ્રમાણુમા થએલો એ સમયે સ્વાયંભાવેશમા મહાભાના પુરુષસૂક્ત અને દિરપ્તયગર્ભ(પ્રજાપતિ) તથા નાસદીય સૂક્તોમા^૧ ઓઢવતે અશે ધ્વનિત થતો એકદેવવાદ આપણને કરાવે છે. પરંતુ આ વાદ એ મહાભાનુ યુગ કે યુગોમા પણ વ્યાપક હોય તેવું કેં જણાતું નથી. એ કાળે આર્ય જાતિ એક જ વિરાટની કે દિરપ્તયગર્ભની ઉપાસનામા લીન બની નહોતી. ઓઢામા ઓઢા ત્રણ-ચાર દેવો વિના તેના નામરૂપવૈવિધ્યના સદ્વિલાસી આત્માને એન પડે તેમ નહોતું ને નહોતું જ પડ્યું. તેમાં ઇન્દ્ર તો હોય જ, ઉપરાત—

સ્વર્ગમાયી સૂર્ય, અન્તરિક્ષમાયો વાયુ અને પૃથ્વી પર અગ્નિ સનુઓથી અમારુ રક્ષણ કરીશ

૩

એક જ વિજૃંભિત સત્ત્વને ધારતા એવા દેવ એક ને દેવ ત્રણ,

* મં ૧૦, સ ૧૫૮, ઋ ૧. (દ્રષ્ટાઃ ચમુષ ઋષિ)

તેમ દેવ તેત્રીસ^૪ ને દેવ ત્રણ હજારથી વધુ પણ ખરા. આ છેલ્લા બે પ્રકારનાં દેવદર્શન અનુક્રમે ઔચત્યક દીર્ઘતમસ તથા કૌશિક વિશ્વામિત્રના છે

હે દેવગણ ! તમે દુરયાનમાં અગિયાર દેવો રહો છો, પૃથ્વીરયાનમાં પણ અગિયાર રહો છો અને અન્તરિક્ષરયાનમાં મહત્ત્વે કરીને અગિયાર રહો છો એવા હે દેવો ! તમે અમારા ચક્ષુનો, સ્પર્શકર કરો (મ. ૧ સૂ. ૧૪૦, ઝ. ૧૧)

ત્રણ હજાર ત્રણસો ને ઓગણીસ દેવોએ +અગ્નિની ઉપાસના કરી તેમણે તેને ધૃતી આહુતિ આપી તેને મટે દર્શાવેલ બિહાવ્યું, પછી એની પર દેવોએ તેને આણીને બેસાર્યો (મ. ૩ સૂ. ૬, ઝ. ૬)

આ ૩,૩૩૬ જેવી સંખ્યાને યુરોપી પડિતો^૫ મત્રદ્રષ્ટાના મનની નરી તરંગલીલા કહેવા લાગ્યાય છે પણ એ છેક કે માત્ર તેવી નહિ હોય આપણે ઉપર સૂચવેલો સિદ્ધાન્ત ઉપયોગમાં લઈએ તો એમ લાગે છે કે સમય જતાં જેમ યજુર કક્ષાના દ્રષ્ટા વધ્યા તેમ તેમ એમને ધ્યાનમાં થતા દેવતત્ત્વોના સ્વરૂપદર્શન પણ વિવિધ પ્રકારના થયાં ને તેથી પ્રવર્ધમાન દેવમંડલ પણ વિસ્તાર સાધતું ગયું. પરંતુ પ્રજાવિકાસની છેક પ્રાથમિક ને ત્યાર પછીની કેટલીક પેઢીઓની વાત બાળુએ રાખીએ તો એમ માનવું મકારણ છે કે વૈદિક આર્યોના દેવો ત્રણ હરો ત્યારે કે તેત્રીસસોથી વધુ^૬ મનાતા હશે ત્યારે પણ એ બહુદેવત્રાદના મૂળમાં તો એકદેવભાવના, તે બ્યારે પ્રદુક્ષિત પુષ્પ કે પરિપક્વ ફળરૂપે નહોતી ત્યારે પણ, ખીજ કે અકુરરૂપે હતી એમ માનવું અયુક્ત નથી

* ઉચિતના પુત્ર ને તેથી આનિરસ દીર્ઘતમસની જુદા આ ઔચત્ય દીર્ઘ-તમસ ને વિશ્વ મિત્રના સૂત્રો અનુક્રમે પહેલા તરા ત્રીજા મંડલમાં છે

+ એ દેવો એટલે દેવભવિતા આર્યો એવા અર્થ^૭ પણ અદ્દા બેસરો, સ્વર્ગીય દેવોને અનુવક્ષના, ૩ ૩૩૬નો આકડો અક્ષરશઃ નહિ પણ માત્ર બહુસંખ્યાવાચક પણ સમજ સકાય

૪

આર્યોના સૌથી પ્રાચીન દેવ તો વરુણ એ દેવે ઘાવાપૃથ્વીને ગ્રેયો અને કારણ કયો દતા, મહાનિયમ સતના ધામમાં લૌ નામ આકાશને ધાણુ કયું હતું, અને એ વ્યાસ આકાશને સ્વર્ગ, અન્તરિક્ષ તથા પૃથ્વી એ ત્રણ રૂપે વિસ્તાર્યું હતું.

એવા વરુણ તેમ જ મિત્રાવરુણ ને ઘાવાપૃથ્વી એ તો એ પ્રજાના સૌથી પુરાતન માનાઈ દેવદેવી. આમ છતાં પછીના કાળમાં પ્રજા ભ્રમણશીલ પશુપાલની દશામાંથી સ્થાવર કૃષિકારની દશામાં સ્થિત થવા માઠી તેમ તેમ-એક ખીજા દેવનો ઉદ્ભવ પ્રજાજનનમાં (તથા એની ધર્મભાવનામાં પણ) યયો આ દેવ તે ઇન્દ્ર અને તેના સૌથી આગળપડતા ભક્ષણ એટલે પરાક્રમ અને પોષકત્વ : પરાક્રમ, વ્યોમને છાંછ દેતા કાળા વાદળાઓ રહેલા વૃત્તનો વધ કરવાનું, પોષકત્વ, એ રીતે વાદળામાંથી જન્મ મુક્ત થતા જે વૃષ્ટિ યાપ તેના વડે ધાન્ય તથા આરો ગંગાની અનુકૂળતા કરી આપનારું.

આર્યોના આ અતુન પરાક્રમી ને પોષણહાર દેવનું સ્વરૂપ આલેખતા, તેની વિજયસિદ્ધિ વર્ણવતા કે સ્તુતિ કરતા જે સખ્યાનક સૂક્તો વિવિધ મમયે વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રથી માઠી શત્સમઘ, હિરણ્યસ્તૂપાદિ મન્ત્રદ્રષ્ટાઓએ રચ્યા છે તે પરથી આપણે અણીએ છીએ કે ઇન્દ્રદેવ પોતાના રક્ષિત ગજની રક્ષા કરતા સત્તુનો અપ્રતિમ રીતે સહાર કરતા, તે વળગાડુએ સરિત્તલોને ઘેરનાર વૃત્તને હણ્યો હતો, સરિતાઓના તેથી તે પ્રસારક હતા, એની ગ્રેરી મરિતાઓ વિશાલ થઈ વહેતી હતી, એ મનની પ્રથમ દેવ જન્મ્યો એવો જ નિજ પરાક્રમ વડે દેવોનો ઉપરી થયો હતો અને એના પ્રાણુ તથા પૌરુષની મહત્તાથી ઘાવાપૃથ્વી મૂળ્યા હતા, તેણે હાલતી પૃથ્વીને દઢ કરી, ચલિત પર્વતોને સ્થિર કર્યા, અન્તરિક્ષને તે વિશાળ યાપ એમ માધ્યુ અને લૌને ટેકવું.

તે સમૃદ્ધ જનોનો, તેમ દુર્બળનો, તેમ દીન કવિનો પણ પ્રેરનાર છે, તે સર્વના ઉપમાન એવા અચ્યુતને ચ્યુત કરનાર દુર્ધર્મ અને દરપુદ્ગતા ઇન્દ્રદેવ છે; આયુધસદૃવર્તમાન ચરુગૃહમાં હવિર્ભાગ લેતા જનાર એ તરુણ શોકહિતકર છે અને યાજ્ઞકોને અક્ષય સંપત્તિ આપે છે, તે સોમરક્ષનો પિપાસુ છે અને ત્રિકદ્રુક યાજ્ઞોમાં સોમપાન કરે છે, વળી તે સૂર્ય તથા પ્રભાસમાન હોવાનો જન્મદાતા પણ છે.^૮

૫

ઈન્દ્ર સૌથી પ્રખ્યાત તો વરુણ સૌથી પ્રાચીન દેવ,^૯ મિત્ર અને વરુણના નામ વારંવાર સાથે ઉલ્લેખાયા છે. જાને આદિત્યે એટલે અદિતિના પુત્રો છે, પણ મિત્રનું આધિપત્ય દિવસ પર અને વરુણનું રાત્રિ પર-વિશ્વભરને અંધકાર વડે છાછ દેનાર-મનાયું છે. પણ સમગ્રે જોતા, મિત્ર કરતાં વરુણનો મહિમા આયોર્માં અધિકતર હતો.

એ વરુણદેવ આકાશ તથા પૃથ્વી પર વિસ્તરનાર વિભૂતિ છે તેમ સાગરનાં જળો પર પણ તે પ્રત્યારી અને વિક્રમશીલ છે, પ્રજાઓના સમ્રાટ છે. સમગ્ર જીવનના, દેવો તથા માનવોના, એ સંપત્તિમાન રાજનનું મહાલય નાનુંસનું નદિ-સહસ્રદારી છે, સહસ્ર સ્તંભોવાળું છે. તે સહસ્રાક્ષ^{૧૦} પણ છે અને તેથી સુદૃઢદર્શી છે, રથારૂઢ થઈ વ્યોમ અને વસુધાના પદાર્થમાત્રને દેખી શકે છે. તેથી જ તે વિશ્વના નીતિવિષયક નિયામક છે, ઋતુના સ્વામી છે. વળી, ઋતુનું ઉત્સર્જન કરનાર અપરાધીને હૃદયથી પશ્ચાન્નાપ કરી તેની ક્ષમા માગ્યે તો એ દ્યાળુ વરુણદેવ પોતાના એવા બક્તિમાન ઉપાસકને ક્ષમા પણ આપે છે.

અને હુલોકમાં સ્થિર ચનાર એ પૃથ્વીનિર્મોતાએ, પ્રસિદ્ધ સુરપ તથા જરારહિત એ દેવે ઉદક પણ નિર્મ્યા તેમ જ મહાન સૂર્ય તથા દર્શનીય

નક્ષત્રોને ગતિ આપી જગતભરને પ્રેરણા અર્પતો બ્રહ્મ વાયુ તેનો આત્મા કહેતા શ્વાસ છે તેની માયા એવી અદ્વિત છે કે જેમ પાણી બહસાવતી અનેક નદીઓ સમુદ્રને ભરી રાખતી નથી તેમ બ્રહ્મ શક્તિવાળી દેવી બ્રહ્મીઓ કે વિષ્ણુઓ વરુણદેવની માયાને પહોંચી શકતી નથી. અવિનાશી જ્ઞાતના ધારણકર્તા એ મહાદેવ યાજ્ઞને સતતિમાન તથા પશુસપત્તિમાન કરે છે એના જ્ઞાતના પ્રભાને કરીને જ તેજ પુજ નિશાન્નાથનો ઉદય થાય છે અને નિશાન્નાથે જ આ આઠાશે દીસતો નક્ષત્રમણ્ડલ દિવસને સમયે ન-જાને ઠંધા જતો રહે છે તે અન્તરિક્ષથી ઊડતા પક્ષીઓના પન્થને જાણે છે અને સમુદ્રના નિવાસી છે તેથી નાવના માર્ગને પણ જાણે છે એક મટકું મારીએ તેટલી વાર સુધી પણ વરુણ સિવાયની કાઇની જ સત્તા જગતના પ્રાણી-પદાર્થ પર ચાલી શકતી નથી અને એ જ ઉદ્ધારણ વરુણ છે મનુષ્યોના સંતાસનના એકમાત્ર અવિચલ સાક્ષી ૧૧

૬

દેવોમા સૌથી તરુણ, સદ્ગુણ અપનાવ મિત્ર, અપરિણિત એવા બ્રહ્મને હું સ્તુતુ છું, ધારણ કે અજિત ચક્ષુષા, મતના સ્વરૂપ પ્રમાણે, સર્વ દેવો આકૃષ્ટિ લે છે *

અગર્વજ્ઞાનને નિમેષા અજિત સર્વ સ્તુતિકાવ્યો જાણે છે તે જ જ્ઞાનને દેવ પાસે જ્ઞાન રૂપ અને છે નિશ્ચયવાન જ્ઞાનને મન તેના કંપાળને માટે તુ હજ અને પ્રાર્થના છે હે અજિત ! તુ અરેખર મહાન છે +

અજિત આમ દેવગણમા સૌથી તરુણ કેમકે એ પ્રકૃતિતત્ત્વ તરીકે તે જ્ઞાતા કાળથી ઉપયોગમા આવેલ, પણ એનો પ્રજ્ઞાના દેવોમાના એક તરીકે સ્વીકાર પછીના કાળમા થયો હતો, અને એની પહેલી 'શોધ' (એટલે, અન્તરાત્મામા તેનું પ્રથમ સ્વરૂપદર્શન, તેમ બ્રહ્મ જગતમા

* ઋ. ૧૦ ૨૦, ૨

+ ઋ. ૧૦ ૨૧, ૫

બે પથ્થર કે બે કાઠ ધસીને તેને ઉત્પન્ન કરવાની રીત એમ બે પ્રકારની શોધ) કરનારાઓમાં, ઉપલી ઋચાનુસાર અઘર્વણ દત્તા તેમ અન્ય ઉદ્દેષો^{૧૨} પ્રમાણે અગિરા, જુમુ અને મનુ એ ઋષિઓ પણ દત્તા વળી, સમગ્રય તેવા કારણે, અવકાશમાંની વિદ્યુત તથા સૂર્ય સાથેનું અગ્નિનું તાદાત્મ્ય પણ એ પુરાતન અગ્નિવાજકોને માન્ય હતું અને તેથી એવા ઉદ્દેશ પણ મળે છે.^{૧૩}

એમ ત્રિજીવનમાં પ્રસરેલી અગ્નિ સરખી વિભૂતિ^{૧૪} વૈશ્વાનર^{૧૫} પણ મથાપ એ કેટલું સ્વાભાવિક છે ? દ્રષ્ટા કુત્સાગિરસના મતદર્શનાનુમાર

અમે વૈશ્વાનર અગ્નિના કૃપાપાત્ર થઈએ તે ખરેખર સર્વ જીવનોને આશ્રયદાતા રાખે છે અહીં અરણીમાંથી • ઉત્પન્ન થએલા એ વૈશ્વાનર સવનું વિદોહન કરનાર બન્યો અને સૂર્યરૂપમાં જઈને જાગ્યો +

આ અગ્નિ ધુનોકને વિદોહે છે અને પૃથ્વી પર પશુ સ્વપ્નિય એવો તે સર્વ ઔપધીઓના પણ વ્યાપી રહ્યો છે સર્વને પ્રિય વૈશ્વાનર અગ્નિ પોતાની શક્તિ વડે અમારું સંરક્ષકુ કર્યો તે અમારું દિવસે તથા રાત્રિની વેળાએ પણ રાત્રી રક્ષકુ કર્યો +

આવો જીવનાધિપતિ ને વિશ્વ-વ્યાપી અગ્નિદેવ, આવો સર્વપ્રિય ને સંરક્ષકુકર્તા પણ, તે આવની પર હોય કે અન્તરિક્ષમાં કે પછી આકાશમાં-જે કોઈ પણ સ્થળે હોય તેમાં-ને એક જ તરતરપે વિલસે છે અને એમ જાહના પ્રકાશવૈભવની ઝાંખી કાઢે છે, કેમ કે આ જીવનત્રય પણ એનો પ્રકાશ જાહ વડે જ પામ્યું હોય છે^{૧૬} વળી અગ્નિદેવ દ્વારા જ જાહની ઉપાસના તથા દેવ-માત્રનું યજ્ઞન શક્ય છે, કારણ કે એ મર્ત દેવોને પ્રતિદિન યૃદેશ્વરમાં અપાતા બલિનો સ્વીકાર કરીને અગ્નિ જ એ બલિનું જે મુક્તમ તત્ત્વ

* એક રક્ષકુ નામ, જેનું કાષ્ઠ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાતું

+ ઋગ્વેદ મ ૧, સુ ૬૮, ત્રયા પદેવી તથા બીજી

તે એ અદ્વાદિ દેવોને પહોંચાડે* છે. આ કારણે જ પ્રત્યેક આર્ષ ગૃહમાં અગ્નિહોત્રની પ્રથા હતી, દિવસમાં નિયમસર એ કે ત્રણ વાર અગ્નિમાં દવિષ હોમોને એ પળાતી, એ અગ્નિને અગ્નિહોત્રી દંપતીએ સતત ધર્મનિશાથી અહોનિશ સચેત રાખવાનો હતો, અને એમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર પણ એ જ અગ્નિના અંશમાંથી કરવાની ધર્મીશા^{૧૭} હતી.

આથીના સમાજજીવનમાં પણ આવા પ્રભાવશીલ અગ્નિનું રચાન કેટલું જીંચું હતું ? કેમ પણ વિસિષ્ટ પ્રસંગે શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞયાગ કરવામાં આવતા, એ પ્રસંગે અનેક પ્રકારની સમુચિત ક્રિયાવિધિથી અગ્નિ પ્રકટાવાતો, તેને હવિષ તથા સોમરસ અર્પણ થતો અને યજ્ઞ કે યાગ જે દેવનિમિત્તે હોય તેના રતવનમત્રો દ્વારા એ દેવને પ્રસન્ન કરી યાજકો તથા યજ્ઞમાન તેની પાસે ઐશ્વર્ય તેમ જ ઉરશાન્તિ તેમ આશ્વાસન પણ વાચતા, પામતા અને માણતા.

૭

એ જ અગ્નિ* પુરોહિત યજ્ઞસ્થ દેવમ્ 'x ગણાયો છે. માનવો તથા દાનવો વચ્ચેના એવા એ સુયોગ્ય અભ્યસ્થ દ્વારા પ્રત્યેક આર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમી-એ દેવોને હવિ અર્પણ એ વૈદિક ધર્મનું મહત્ત્વનું અંગ હતું. પ્રકૃતિમાંના જે સૂક્ષ્મ મલિન સર્વો દાનવો ને રાક્ષસો તરીકે ઓળખાતાં અને જે જીવનને અનેક રીતે હાનિકર નીવડતા, તેને વારનાર કે નિવારનાર જે દેવી સર્વો, તે પ્રત્યેકને પ્રિય એવા ખાદ્ય કે પેપને-અક્ષત કે ધૂત કે સોમને-હવિ દરાવવામાં આવ્યું હતું. આ તો પછીના

* "સર્વં જ પ્રસિદ્ધ, સર્વં જ અગ્નિ દેવો માટે હવિ વહી નય છે" (મ., ૧૦: ૧૬; ૮).

x ઋગ્વેદની સૌથી પહેલી ઋચામાંના શબ્દો. એ જ સૂક્તમાં અગ્નિને યજ્ઞ વિશ્વામિત્રપુત્ર મધુચ્છદાએ 'રતના ઉત્તમ આપનાર' તથા 'વિવિધ-શીર્ષિમાન' તરીકે ગણ્યો છે

સમયનાં નિદોષ હવિ. પહેલાં સદોષ હવિઓ પશુઓ હનાં ને કાષ વાર પુરુષમેધ* પણ કરાતો.

“ એમ કહી ચક્રાચ કે વૈદિક આયોજનું જીવન એમનાં કર્વવ્યકર્મ-રૂપ યજ્ઞોની એળીનું જનેલું હતું. ”૧૮ એ જ્યુદેયજ્ઞ પ્રકારના યજ્ઞો દૈનિક કે પાક્ષિક હતા; માસિક, ઋતુ-અનુસારી કે વાર્ષિક પણ હતા. બીજી દૃષ્ટિએ એમ કહેવાય કે યજ્ઞ બાળકના જન્મસમયે થતો; એને પહેલાં ફાંત ફૂટે કે એનું પહેલું ફોર ચાપ ત્યારે થતો; દીક્ષા કે સમાવર્તનસંસ્કારને પ્રસંગે થતો; લગ્ન કે ગર્ભાધાનને સમયે થતો; માંદગી કે મરણને અનુલક્ષીને પણ થતો.

એ પ્રમાણે જ્યુદે જ્યુદે સમયે ને જ્યુદા જ્યુદા ઉદ્દેશથી થતા યજ્ઞો દેવયાજક યજ્ઞમાનોને કરાવનાર નિષ્ક્રાંત ઋત્વિજોનો એક વિશિષ્ટ વર્ગ હતો; એમના પણ ઉપવર્ગો^{૧૯} કાર્યવિભાગ તથા યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ ઠરાવ્યા હતા; અને યજ્ઞના મંત્રો તથા ક્રિયાવિધિ પણ સંકુલ તેમ જ સંખ્યાબંધ હતા. આ સર્વ ઋગ્વેદ પંચીનાર^{૨૦} કાળમાં ધણું જટિલ ને પ્રસ્તારવન્ત બની ગયું હતું. ત્યાર પછી તો એમાંથી પ્રાચુ મવા ને જડતા આવી એમ પણ કહેવાય.

ઋગ્વેદના તથા યજુર્વેદના સૌથી યથાર્થી ઠાસે તો આપોવર્તના ગૃહસ્થીમાત્રે શ્રદ્ધાળુ આહિતાગ્નિ હોવું એ તેના ધર્મનું અવિયોજન અંગ હતું. જીવનનું એ રચરૂપ તેણે અને તેની પત્નીએ નિત્યકર્મરૂપે પવિત્રતાથી આજીવન અખંડ રાખવાનું હતું. તે પોતાના શેષવશળે ઉપનયનસંસ્કાર પછી ગુરુગૃહે જઈ બ્રહ્મચર્યપાલનપૂર્વક વિદ્યાસેવન કરતો. સાં જ તેને યજુર્વેદીમાં સમિધ હોમવાની વિધિ શીખવાની હતી અને ત્યાંથી સમાવર્તનસંસ્કાર પછી તેનું પુનઃ ગૃહાગમન થતું ત્યારે

* આ મહા, આર્ચ પ્રભ પણ જ્યારે હજી પાશાબ્યુગી માનવની અદ્ય-સરકારી કે વણસુધરી દશામાં હતી ત્યારનો અવશેષ હોવાનું મનાય છે.

તેણે જે અગ્નિનું પ્રજ્વલન તથા યજ્ઞ આરંભી ઉપાસના આદરવાની હતી, તે જ અગ્નિમાં તેણે પોતાના લગ્નના પ્રસંગે લાભહોમ કરવાનો હતો. અમાવર્તનથી લગ્ન સુધી અવિરતપણે ચેતતો આ અગ્નિ ગૃહાગ્નિ, આવસત્સ્યાગ્નિ અથવા સ્માતીગ્નિ કહેવાતો.

૮

બ્રહ્મચારીનો તે ગૃહ કે સ્માતી અગ્નિ, ગૃહસ્થનો તે માર્કપત્ય કે શ્રીત અગ્નિ. ગૃહસ્થજીવનના આરંભે પ્રકટાવવાના આ પાવકની પદ-રામણીનો વિધિ અગ્નિ-આધાન કે અગ્નિ-આધેય નામથી ઓગળાતો. એને માટે ધરમા અગ્નિરાજા બધાતી અને તેમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની વેદી રચાતી. એ વેદીના પૂર્વભાગે આહવનીય, પશ્ચિમે માર્કપત્ય તથા દક્ષિણે દક્ષિણ-એક ત્રિવિધ અગ્નિનું આધાન થતું.

જે આહિતાગ્નિ યુગલે એ રીતે અગ્નિ-આધાન કર્યું હોય તેણે પ્રતિ-દિન પ્રભાતે સૂવને તથા સંસ્થાએ અગ્નિને સ્મરીને તેમ જ સ્ત્રીને ઋષિ, દેવ ને પિતૃનું ઋણ ફેરવા કરવાનો હતો તે અગ્નિહોમ દૈનિક યજ્ઞ હતો તો ઇષ્ટિયાગ પાક્ષિક યજ્ઞ હતો તે બે પ્રકારનો હતો : પ્રત્યેક પૂનમે કરવાનો તે પૂર્ણમાસવાગ તથા અમાસે કરવાનો તે દર્શયાગ. આ બંને યાગોના સંકુલ યજુર્વિધિ પાળીને કરવામા આવેલા મંત્રો સુપાત્ર યજ્ઞમાનને દેવત્વ, વિષ્ણુપદ પશુ, અપાવતા : દેવો અને વિષ્ણુ દુર્ય એનો આત્મપ્રભાવ ખીણે તેટલો તે બાવનાન્યોતિથી દોષિતમન બનતો.

વૈદિક યજ્ઞોમાં અગત્યના કેમે ત્રીણું સ્થાન પશુયાગોને અપાય. આ યજ્ઞ અશ્વનો ભોગ આપીને થતો તેમ જ વૃષભ, એવ અને અન્નના ભોગથી પણ થતો; હવદમા એ પશુઓને ખદશે યજ કે ત્રીહિના પિંડને પણ પુરોડાસ માની ગણાવાતું. અશ્વમેધ યજ્ઞો વિરલ હતા કેમ કે તેનો

બારે દ્રવ્યબ્યય રાજને જ પોસાય. તેને એ ચક્રવર્તી^૧ અને* ત્યારે જ આ મહાયજ્ઞ કરવાની અનુસૂચિ હતી.

ઋગ્વેદ પહેલાંના સમયમાં આર્ય પ્રજામાં પુરુષમેધવજ્ઞ^૨ કદાચ પ્રચલિત હશે; અને એ વેદનાં પણ પહેલા મંડલમાંનાં સાત (૨૪માથી ૩૦મું) શુનઃશેષકથાવાળાં સૂક્તોમાં એ યજ્ઞનું સૂચન છે એમ દલીલ શકાય; પરંતુ એ ઋગ્વેદિક આર્યોને તો માન્ય નહોતો. તેમને એ પ્રજા તરીકે માન્ય નહોતો પણ એમનામાંનો વહેમાળ નાનો વર્ગ એ કોઈ વાર કરતો હશે એમ લાગે છે. યજ્ઞવેદના કાળમાં પુરુષમેધની પ્રથા પુનર્જીવિત કરાઈ ત્યારે એ બહુધા અશ્વમેધની સાથે થતો એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણો કે ક્ષત્રિયો જ એ કરી શકતા; ચૈત્ર શુદ્ધ દશમે એ કરવાનો હતો; તેનો કરનાર સર્જનમાં પ્રાર્થાપદાર્થમાત્ર પરતું આધિપત્ય લાભતો.

ચન્દ્રની જેમ ચમકતો તેથી, એ સોમ (ચન્દ્ર) અમુકઅમુક માસ-બાગમાં વિકસે ને સંક્રાન્તિય તેમજ રોષ પણ અમુકઅમુક વર્ષમાગમાં વિકસતો સંક્રાન્તિયો તેથી, જે સોમ કહેવાતો તેનો રસ એ અગ્નિ-દ્યોતિવિધિમંત સોમયાગની મુખ્ય વસ્તુ હતી. આર્યો તથા દેવોને વિશેષે કરી ચન્દ્રને-ત્રિપ એવો એ સોમરસ આ યાગમાં વપરાતો અને સોમ-યાગને ‘યજ્ઞરય પૂર્વ’ તથા ‘પ્રતિભિત્’ કહી હોવાથી સમજાય છે કે એ સૌથી જૂનો યજ્ઞ હતો. હવે અલબ્ધ એવો તે રોષ એ કાળે દ્વિમાસપર્મા ઊગતો. એ યાગમાં પુષ્કળ જગ્યા અને ઋત્વિજોનાં જૂથ ને જૂથની જરૂર પડતી. કોઈ વાર એક દિવસ તો કોઈ વાર એક વર્ષ ચાલતા એ સોમ-યાગનો યાજ્ઞક ધર્મા અમસમયદ્રવ્યના વ્યયે એ કરતો તે એવા આશપથી કે પોતાના એ વિચિત્ર યજ્ઞકર્મ વડે ઇન્દ્રદેવ પ્રસન્ન થાય અને જત્રને

* આ યજ્ઞ કરનાર હોતો બારતવર્ષીય રાજ સમુદ્રયજ્ઞ (ઈ. સ. ચોથા સદકનો) હતો.

હજે; જલને જાણે છાવરી દેતા ઠાળાંઠાળાં વાદળાંને વજ્ર કે વીજળી-
થી તોડે અને કૃષિકાર આર્થ પ્રજનાં સૂઝાં એતરોને લીલાછમ મોલે
જાઓંજાઓં, પવનલહરીમાં જાણે સાનન્દ ડાલતાં, જનારી દે.

ટિપ્પણી (પ્ર. ૧૧)

૧

૧. આ તથા આની પછીનું (પ્ર. ૧૨મું) સમાજરચના વિશેષું
પ્રકરણ, બનેમાંની માહિતી મુખ્યત્વે ડૉ. અવિનાશચન્દ્ર દાસકૃત ' જગ્ગેદિક
કલ્પર ' (૧૯૨૫)માંથી લીધો છે. જને વિષયોને અમે એ ગ્રન્થનો ઉપયોગ
અહીં મર્યાદિત પ્રમાણમાં થઈ શક્યો હોય એ દેખીતું છે; ને તેથી, જેમને
એ વિષયો સંબંધી વધારે જાણ હોય તેમણે એ મૂલ્યવાન ગ્રન્થ જ
વાચવો ઈષ્ટ છે. અહીં તો જને પ્રકરણોમાં જગ્ગેદિકાલીન આર્થજીવનની
ધાર્મિક તથા સામાજિક વસ્તુશિયતિનો ન્યૂનાધિક અરો પ્રાયમિક પરિચય
આપવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે.

૨. આ કે ડિકામાંના દેવલક્ષણોના દૂકા વર્ણન માટે પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ
ઉપર ત ૨૫. મેકડોનલ્ડકૃત 'ઇડિયા'જ ખાસ્ટ' નો તથા કેટલાક જગ્ગેદિકાલોનો
આધાર લીધો છે.

૨

૩. એ ત્રણે સૂક્તો વેદનિષ્પન્ના પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ જાણવાની જરૂર હોવાથી,
તેના ગુજરાતી ભાષાન્તર આ ગ્રન્થની પુરવણીમાં મૂક્યા છે. કેટલાક વિદ્વાનોને
મતે, ઉપનિષદાલીન જ્ઞાનવિદ્યાના બીજ આ ત્રણ સૂક્તોમાં અમુક રૂપે
હોવાથી પણ એ મહત્વના ને મનનપાત્ર છે. જગ્ગેદિકાલતા ઉત્તર ભાગમાં
ચએલા આર્થ દ્રશ્યોનું લાક્ષણિક પરમાત્મદર્શન એ અનન્ય સૂક્તોમાં
વાચકને મળતું હોવાથી, તેની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં આવશ્યક ગણી છે.
એ સૂક્તોના દ્રશ્યોને ચએલી જ્ઞાનસ્વરૂપની ગ્રાખી ઉપનિષદોમાંના મુકાબલે
૨૫૪ અદ્વૈતદર્શનની પુરોગામી હતી તેવો અભિપ્રાય અન્ય વિદ્વાનોની જેમ
' મિસ્ટિસિઝમ ઈન ધી ઉપનિષદ્સ 'ના (ગીતા-પ્રેસ, ગારખપુર; ૧૯૪૦)

કર્તા રા. બાકે બિહારીને છે. એમના આ વિષયના વક્તવ્યને સારારા આવે છે : " [He] opines that the vivid but stray glimpses of mystic thoughts available in the earlier portions of the Vedas,* constitute the relics of that old mysticism, the origin and development of which are hidden behind the mist of antiquity." (અમુદ્ધ ભારતના નવેમ્બર ૧૯૪૦ના અંકમાં) (પૃ. ૫૩૨ મુ) એ મન્યનું અવલોકન).

૩

૪. ઝગ્નવેદની સાથે જ વાયવ્ય વિચારવા બેઠાએ તેવા પ્રાકૃત્યમન્યોમાં આ ૩૩ દેવો ગણાવાયા છે : આઠ વસુઓ, અગ્નિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, ધ્રુવ, અને પૃથ્વી (સતપથ પ્રાકૃત્ય. ૭, ૫, ૭, ૨). આમાંનાં છેલ્લા બેને બદલે એતરેય પ્રાકૃત્યમાં (૧, ૨, ૪) પ્રત્યપતિ તથા વષટ્કાર એ બે નામો છે. વળી સતપથ તેમ જ તૈત્તિરીય પ્રાકૃત્યોમાં જુદે જુદે સ્થળે મળતી માહિતી પરથી સમન્વય ■ કે દેવોનો વર્ણની દલિએ પણ વિચાર થએલો. એ રીતે, પ્રત્યેકમાં જુલુલક્ષણાનુસાર અગ્નિ અને જુદરપતિ પ્રાકૃત્ય મનાયા હતા; ઈન્દ્ર, વરુણ, સોમ ઈત્યાદિ ક્ષત્રિયો ગણાતા; વસુઓ, રુદ્રો, આદિત્યો, વિઘ્નેદેવા તથા મરુતો વૈશ્યવર્ણના અને પૃથ્વી નામ સૂર્ય ચંદ્રવર્ણી કયાં હતા.

૫. જેમ કે, પ્રો. મેકડોનલ્ડ; 'વેદિક માધ્યમોલોગ'ના દસમા પ્રકરણમાં.

૬. દેવસંખ્યા એક કે ત્રણથી ૩,૩૩૬ની, એ ઝગ્નવેદમાની. પુરાણોના તેત્રીસ કોટિ (અશોડ) માટે એક જુલસો એવો ■ કે ત્યાં કોટિનો અર્થ એણી, ભત, પ્રકાર એવો કેક લેવાનો છે ને મૂલે એ જ હતો; પરિણામે કુલ દેવસંખ્યા તેત્રીસની જ હતી તેમાંથી પછી કોટિ એટલે કોડ એવો અર્થ લેવાતા, પુરાણોવાળી જગતી સંખ્યા પ્રચલિત થઈ ને લોકપ્રિય પણ એ જ થઈ.

૭. એવા મંડલના ૪૨મા સૂક્તનો ઉપયોગ આ કલિકામાં થયો છે:

● વેદોના આ આલ કે પ્રાચીન ભાગો એટલે યતુર્વેદના તેવા ભાગો, માત્ર ઝગ્નવેદના નહિ. આ દલિએ બેતાં, ઝગ્નના દસમા મંડલમાંના પૂર્વોક્ત સૂક્તો ઉપનિષત્કાલમાં પણ પ્રાચીન જ હતા.

૪

બાપ ન્તર ૨૧. રસિકલાલ છા. પરીખદ્વૈદિક પાઠાવલિમાનુ વાપર્યું છે.

૮ આ કડિમા પક્ષ એ બાવાન્તરમાના ઈન્દ્રમુક્તોના આધાર મુખ્યત્વે લીધો છે (ત્રિકુન્ડ=ત્રોતિ, ઓ ને આયુ નામના અર્થ)

૫

આ કથન માટે જ ૫ ૬૫૩ નો તથા જ ૬ ૬૭૨ નો આધાર છે પક્ષ એ ઠાકનાર * જ કલ્પર ના (૫ ૮૨) કર્તાએ મુખ્યત્વે છે કે વરુણ કરતાં પક્ષ બાવાપૃથિવી પ્રાચીનતર હોય તેમ જણાય છે

૧૦ વરુણનું સહસ્રાક્ષ વરીકું વર્ણન, તે રાત્રિના અત્રિકાતા હેતુ મનાયા હોઈ, રાત્રિએ દેખાતા અસખ્ય તારાઓને અનુલક્ષ્ય હોતું બેઈએ.

૧૧ આ ખડકમાનો દેવપરિચય વસિષ્ઠાદિકૃત જુલાનુદા વરુણસૂત્રો પાથી લખ્યો છે, (બાવાન્તર મરાઠી વાપર્યું છે, સ સિધ્ધિધરશાસ્ત્રી ચિત્રાવૃત્ત કરેછે)

૬

૧૨ જ ૧ ૩૧, ૧ ને ૨, તથા, ૧ ૭૨, ૩

૧૩ પહેલા મ ના સૂ છબી જાયા ૧ થી ૩મા અને મ ૧૦માના સૂ ૪૫માની ૩ છ ને ૧લીમા આમાની એક (જ ૧૦ ૪૫, ૩) જગ્યામા આ વાન્ય છે "હે અગ્નિદેવ! સમુદ્રજળમા વ્યપ્ત થતાં તને મનુષ્યલોક પર અનુગ્રહ કરનાર વરુણે પ્રીતિ રાખ્યો છે આ વિધાનનો ભૌતિકશાસ્ત્રીય ('સામ દિક્ષિક') ખુલાસો * જ કલ્પર મા (૫ ૭૬) એવો આપ્યો છે કે સમુદ્રમાના કેટલાક જલચર પ્રાણીઓના સરીર પર કે અમો દોરકરસથી વ્યપ્ત થતા અગ્નિ હોય છે તે એવા પરથી કયલી રૂપના થઈ દરેક કે પછી, એ જ વિદ્યાનના અનુમાન પ્રમાણે, સમુદ્રમા ફેરેલા કોઈ જગાવા મુખીના જલસપાટી પરના મુખમાના બડકા નેવાનું એ પરિભ્રમ હોય, પુરાણોમા આ મહાતાજરમ્બનો અગ્નિ વડવાનસ * કહેવાયાનું જણાવ્યું છે.

૧૪ અગ્નિની એ વિભૂતિમત્તા આરોને દેતા નાટ પ્રમાણમા માન્ય

* વડવાનસ ૫ સમુદ્રમા રહી તેનું જળ ચોરસ કરનાર અગ્નિ આ બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાના ■ પુત્રે માનો એક' — પૌરાણિક કથાકોષ પૃ. ૪૮૮.

હતી તેનાં ઉદ્ધરણો તરિકે આ સિં વાત પણ ધ્યાનપાત્ર છે કે આખા યજુર્વેદનાં ૧,૦૨૮ સુક્તોનો આશરે પચ્ચમાંશ એ એક જ દેવનો મદિમા આવા રચાયેલો; અને, ઈન્દ્રનો અપવાદ બાદ કરતા, આ અગ્નિદેવના સ્તુતિ જાન જ એ વેદમાં સોથી વધારે ઉત્સાહ અને અભિનિવેશથી થયાં છે.

૧૫. વૈશ્વાનરઃ “આણિમાત્રના શરીરમાં રહીને અન્ન પાચન કરનાર અને નિત્યયજ્ઞ-વૈશ્વાનર સંબધી અન્ન-દેવને પહોંચાડનાર અગ્નિ, વિશ્વાનર સૂચનો પુત્ર.” (પૌરાણિક કથાકોષ: પૃ. ૫૪૧) આવો વ્યાપકપ્રભાવી અગ્નિ એક પરમાત્મસ્વરૂપ પણ છે એ તો ‘અહ’ વૈશ્વાનરો ભૂતા’ ઇત્યાદિ બીજોક્તિથી પ્રસિદ્ધ વાત છે. અગ્નિની રચૂલ રૂપની ઉત્પત્તિના ઉદ્દેશ્યોમાં (મં. ૧, સુ. ૩૪ તથા મં. ૧૦, સુ. ૨૦) તેને ‘દ્વિમાત્રિક’ એટલે એ માતાઓવાળો, જે કાષ્ઠખંડના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થનાર અને ‘અદ્રેઃ સૂત’ (પાષાણપુત્ર) એટલે પણ જે પથ્થર ઘસવાથી ઉત્પન્ન થનાર કહ્યો છે. —અગ્નિના શબ્દક્રોએ તેની એવા બાવાઈની પ્રાર્થના કરી છે કે અમારા દેહાત્મામાં રાક્ષસોનો પ્રવેશ થવા દેશો નહિ; અને દશમા મંડવમાં (સુ. ૮૭૫) એનો ઉદ્દેશ ‘રક્ષાદન્’ ઇત્યાદિ તરીકે કરી, એ દેવને વિનંત્યા છે કે તમે તમારી દાદો તથા જિહ્વા વડે રાક્ષસોનો નાશ કરો.

૧૬. આ રીતે બ્રહ્મની બાળી અગ્નિ સરખો દેવ કરાવી રાકે, તે પોતાના રચૂલ સ્વરૂપના સૂક્ષ્મ પ્રતિરૂપને લીધે. અગ્નિને આવાં બે સ્વરૂપ છે—એક ‘અવર’ પ્રદેશમાં એટલે પૃથ્વી પર ને બીજું ‘પરમ’ પ્રદેશે એટલે સ્વર્ગમાં—એમ બીજા મંડલ (સુ. ૬, ઋષા ૩૭)માંના એક સૂચન પરથી સમભવ છે. આ જ સંદર્ભમાં અગ્નિના ત્રણ રૂપ, ગુપ્તસ્થાન તથા ગૃહ નામ વિરોની ઋષા પણ (મં. ૧૦, સુ. ૪૫માંની બીજી) સ્મરણને પાત્ર છે.

૧૭. અગ્નિસંરક્ષણના વિધિમાં ઉચ્ચારવાના મત્રો એટલે દશમા મંડલના યમપુત્ર દમનરશ્વિત સોળમાં સુક્તના ચૌદ મત્રો. ચિતા પ્રત્યક્ષિત થય, તે રાખને બરમાવરોષ કરી કળ્બવા લાગે તથા ત્યાર પછી જલપ્રોક્ષણ વડે તેને શાન્ત કરાવ્યે આ સર્વ જુદા જુદા સમયે બલુવાના એ મત્રોમાં મન્ત્રદક્ષા ભતવેદર* એવા અગ્નિને પ્રાર્થે છે કે તું આ મૃત જનના અવ-

* “વેદો તારે માટે ઉત્પન્ન થયા (‘નતા’) તેથી તું ભતવેદ છે.”—પૈ. ૬-કોષ, પૃ. ૨૦૩.

યવોનાં પચમહાભૂતને યથાગ્નિ પદોગ્નિ, તેના છવાત્માને પિતૃદોકમાં દોરી જશે અને જે ભૂમિ પર તેના દેવનું દહન થયું છે તેની પર વિવિધ-સાધનાવંત દુર્વા ફાગળશે.

૭

૧૮. આ પાક્ય 'જા કલ્યર' માથી (પૃ. ૪૮૫મું) લીધું છે.

૧૯. ઋત્વિગ્નેના એ ઉપવર્ગ ચાર હતા: હોતા, અર્ધ્યુ, ઉદ્ગાતા તથા પ્રહા. (૧) ઋગ્વેદમંત્રોના યજ્ઞાત્મક ઉદ્ગોષ વડે દેવોનું આવાહન કરી જાણે તે હોતા; (૨) જે એવા જ ચતુર્વેદના ઉચ્ચારણમાં પ્રવીણ હોય, જેને યજ્ઞ માટે હવ્ય યોગ્ય રીતે તૈયાર કરતાં આગડતું હોય તથા જેનું કર્તવ્ય યજ્ઞમાં આહુતિ આગવાનું, તે અર્ધ્યુ; (૩) સામવેદના સમુચિત જ ત્રમાનને તદ્-વિદ તે ઉદ્ગાતા; અને, (૪) ખદ્ધા એટલે જે ત્રણે પ્રકારનો અધ્યક્ષ મુખ્ય ઋત્વિજ. પ્રહા વેદવંશનો પારંગત હોય એટલે હોતાના કાર્ય પર દેખ-રેખ રાખવાનું ને સવાહરૂચના આપવાનું કર્તવ્ય તેનું હતું.

૨૦. પછીના એકને ચતુર્વેદકાલમાં યજ્ઞ અંગેનો કર્મકાંડનો જે પ્રસ્તાર થયો તે એ વેદમાં, પ્રાણયજ્ઞોમાં તથા ગૃહ્યસૂત્રોમાં તેમ જ શ્રૌતસૂત્રોમાં સચવાયો છે. જન્મથી માની ક્ષાર, દીક્ષા આદિ મરણ પર્વતના જે જે પ્રકરણના આ માત્રમાં ખંડકમાં જ ઉપર ગણાવાયતા) યજ્ઞો છે તેને વ્યક્તિના ગૃહજન સાથે અંગન્ય હોવાથી એની ક્રિયાવિધિ વગેરે ગૃહ્યસૂત્રોમાં અને વાણીનાત્ શ્રૌતસૂત્રોમાં મંથિત થયું. વળી ગૃહ્યસૂત્રોમાં જ્ઞાતૈયમતિષ્ઠાપન, ગૃહ્યારોપણ, દ્વાગમ જેના નાગરિક તથા સામાજિક પ્રસંગે કરવાના યજ્ઞોની સમજ પણ આપી છે; અને શ્રૌતસૂત્રોમાં જેનું આદ્યન છે તે યજ્ઞોમાં મુખ્ય અગ્નિહોત્ર, ઠણિયાગ, પશુ-યાગ, અગ્નિહોત્ર, અગ્નિધેન ને સજસ્ય છે. (આમાના ઘણાખરા વિશેની 'સપ્રદ સવિસ્તર માહિતી' જ્ઞ. કલ્યર'ના પૃ. ૪૮૨માંથી પંક્તિમાં મુખીમાં છે.)

પ્રકરણ પારમું

સમાજરચના

૧

✽ એકાલીન આર્યોનો સમાજ વર્ણાશ્રમના પાયા પર રચાયેલો હતો. એ પ્રસિદ્ધ ઘટનાને વિશેષ વર્ણનથી પ્રસિદ્ધતર બનાવવાનું આ રથાન નથી, એમ કહેવાની અગત્ય પશ્ચ નથી એ વાતને અંગે કહી જે હિમેરસ આવશ્યક લાગે છે તે એટલું જ કે વર્ણો પશ્ચ એ યુગના મોટા ભાગ દ્વારા. તે ગિયતિગ્રાપક હશે જ, આજે પશ્ચ ને ક્ષત્રિય વચ્ચે તો વિશેષ કરી પછીથી થયેલો તેવો એક ત્યારે નહિ જ હોય, એમ માનવાને સમજ કારણ છે શ્રમવિભાગ કે ધધાને ધારણે વર્ણોએ કહેવા માગવાની જરૂર ત્યારના રમૂતિકારોને એ યુગના અતિમ શતકેમા - 'બ્રાહ્મણોડસ્ય મુખ્યમાસીત્' એ પ્રખ્યાત મત્રને ધારણે ૧૨મું મડલ -ચાતુ હતું તેવામા-લાગી હશે તથા અમલમા મુકાઈ હશે એમ કહી શકાય.

પરન્તુ એ સમાજના બીજા અમુક અંગો પ્રચાઓ તથા રહેણી કહેણી જેવા વિષયો પરત્વે કેટલુંક અલ્પપ્રસિદ્ધ ■ કે વિરમૂતવત્ આપણને થઈ ગયું છે તેનો પરિચય આપવાનો પ્રયાસ વૃથા જવાનો બધ નથી એ સમાજના આર્યજનનુ પત્ની, માતપિતા કે પુત્રી પ્રત્યેનું

વક્ષણ કેવું હતું; લગ્નભાવના તથા સ્ત્રીની પદવી કેવી હતી; ખાન-પાન ને પોશાક ને રાચરચીકું ને સુદસામગ્રી, એ સર્વ કયા પ્રકારનાં: આ વિષયો સંબંધી, મુખ્યત્વે એ વેદને જ આધારે, ઘણું રસપ્રદ, કોઇ વાર વિરિખત કરે તેવું પણ, યાન ગણી શકે તેમ છે.

૨

‘જાયેદરતમ’-ગૃહિણી એ જ ગૃહ છે, એ જ સકળ સુખી ગૃહ-જીવનનું મૂળ છે. ત્રીજા મંડલમાંની (સ, પઠ, ઝડ્યા ૪થી) વિશ્વામિત્રની આ ભાવના બીજાં મંડલોના પણ જુદેજુદા ભાવોમાં કોઇ ને કોઇ રૂપે પ્રસ્તાર પામેલી આપણે જોઇએ છીએ. એક રથને તો આર્યોના એ એક અગ્રિમ નેતા વિશ્વામિત્રે પ્રજ્ઞના સર્વોપરિ દેવને સંબોધતા, “ હે ઇન્દ્ર ! તેં સોમ પીધો છે, હવે ધર ભણી વળી જા, આ તારી દસ્યાણી ભાર્યા અને મુખ છે.”* એવાં વચનો ઉચ્ચારી ગૃહ તથા ગૃહિણી ઉભયનું માહાત્મ્ય ગાયું છે. એમ આર્ય ઋષિઓની આર્ષ-દૃષ્ટિએ દેવજીવનમા જે જોયું તે જાનવજીવનમા પણ મર્ત કરવાની તેમની ને પ્રજાની અભિલાષા હતી, એ અભિલાષા સ્વાભાવિક કંમે સિદ્ધ થાય એવી સ્વારની સમાજરચના પણ હતી.

એ^૧ ઉત્કૃષ્ટ અનુકરણીય આર્યજીવનમા આર્ષોઓ^૨ સ્વરૂપવતી હતી ને વસ્ત્રાલંકારે વિભૂષિત રહેતી; તે પાત્રી તરીકે પ્રેમાળ, સ્વેચ્છાએ આસાદિત અને પતિપ્રગમચ્છ^૩ હતી; માતા તરીકે તે બાલપ્રિય હતી અને તેના નીરોગી તેજસ્વી કીકારત બાળકોને તે પણ ધણી પ્રિય હતી. એ બાળકો હિરણ્યાલંકારમંડિત દષ્ટ્યુવાળા અને ગળે મણિહાર ધારનારા હતાં એવો એક ઉલ્લેખ+ તત્કાલીન આર્ય પિતાની સમૃદ્ધિનો રૂપે સૂચક છે. તેઓ પિતાનું ઉત્તરીય પકડીપકડી પોતાની અનેકવિધ

નાનીમોટી માગણી રજૂ કરતાં હશે એમ પણ એક ઉપમા પરથી+ નિઃઅકાય કહી શકાય છે અને, સોમરસ માટે એ રોપનાં પાંદડાં જે પથ્થરથી લસોદાતા હતાં ને પથ્થર “માતાને મારનારાં અને રમનારાં બાળકોની જેવો અવાજ કરે છે” — આના જેવાં વચનો જેમ એ યુગની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિનું નાનું શું ચિત્ર દોરે છે તેમ મનુષ્યસ્વભાવને બાહ્ય-સ્વભાવ કેટલો ત્રિકાલાગ્રાધિત છે એ પણ નથી દર્શાવી દેતા ?

પત્નીસહવર્તમાન પતિ બાળકો તથા ધનસંપત્તિનાં સુખ પામતો હોય ત્યાં કુટુંબજીવન^૪ નિર્મળ અને ઉદાત્તભાવી હોય, કુટુંબભાવનાનું પાવિત્ર્ય અખંડ રહેતું હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. કેવા પતિપત્ની એ પ્રકારનું કુટુંબસુખ માણવાના અધિકારી છે, તે એમની દેવોપાસના, સાર્વિકતા તથા કર્તવ્યનિષ્ઠતાનો ઉચ્ચગ્રાહ રજૂ કરતી દંપતીપ્રશંસાની પાંચ વિશદભાવી વિશદવાણી ઋચાઓમા મનુ વૈવસ્વત નિરૂપે છે (ઋ ૮-૩૧-૫ થી ૯).

અહો દેવો ! જે સમાન વિચારના પતિપત્ની સોમરસ તૈયાર કરે છે અને એને હમેશા દૂધમા એકરસ કરે ■ તેમને પુષ્કળ અન્ન મળે છે, તેઓ યથાધોષ્ય યજ્ઞકર્મ કરે છે અને તેમને કદી પણ અસતી તાણુ પડતી નથી. એ પતિપત્ની દેવકર્મમા ચોરી કરતા નથી, પ્રત્યંગ કરતા નથી, પેતાની સહુબુદ્ધિને ગુંગળાવી વમારી સ્તુતિ કરવામા આજમુ બનતા નથી અને સ્વાદિષ્ટ અન્ન વડે દેવયજ્ઞન કરે છે. બાળમોષાને વીંટળાયલા ને સપતિમાન એવા તેઓ જળતમા સો વર્ષનું આયુષ્ય જોગવે છે વળી યજ્ઞપ્રિય, દત્તિ હોમનાર તથા દ્રવ્યદાન કરનાર પતિપત્ની વસત્વદ્ધિ-અર્થે સંજોગ કરતા દોષ છે અને દેવોનું યજ્ઞન કરે છે.

૩

નિપુત્રિકતા તો વૈદિક આર્યને અપતી જ નહિ. પુત્રાદિક વિનાના ઘરમા રહેવાનો પ્રસંગ અમને આવશે મા, બાળકોથી ભરીભરી કુટુંબ-

વાઢી નેમાં હોય તે ધરમાં રહેવા ગૃહસ્થીને જ તું દિતમદ દેવ છે, તેના ગૃહસ્થીના યજ્ઞમાં જ તું જાય છે, અને તારા સ્નોતાઓ પૂણીયુધી પરાક્રમી પુત્રોયુક્તા યજ્ઞએ એવું કર, હે જલવાન સહસ્રપુત્ર અગ્નિ ! ...આવા ભાવાર્થની પ્રાર્થના સાતમા મંડલના દ્વિતીય વસિષ્ઠે તેના પહેલા જ સૂક્તમાં કરી છે. એ હિતકટ પુત્રેષણા ઇલોકની દષ્ટિએ એટલા માટે રખાતી કે વ્યક્તિનો પ્રજાલનત્વ અવ્યવચિત્ત રહે અને પરશોકની દષ્ટિએ એટલા માટે કે વ્યક્તિનો જીવાત્મા પુત્રે શ્વપૂર્વક આપેલા પિંડે કરીને સદ્ગતિને પામે.^૫

માણસ પુત્ર ઇચ્છે તે કુળદીપક જ ઇચ્છે તેથી પ્રાચીન આર્ય માતપિતાની પ્રાર્થના એવા પુત્ર માટે હતી ને મંબીર, યાત્રી, સાય-મિય હોય; દેવોમાં મન જોડનાર હોય; જલસાલી હોય, તારક નીચડે, યથાપ્રસંગ હિત પશુ બને; સુદનિપુણ હોય અને સત્ત્વનો પરામવ કરી તેનાં નગરોને હિતવસ્ત કરવા શક્તિમંત હોય; દ્રવ્ય આશ્વનાર હોય; માતપિતાની આજ્ઞા પાળનાર ને કામના પૂરનાર હોય, તેમને સર્વથા આનંદ આપનાર હોય.^૬

દુહિતરુ એટલે દહોનારી અને દુહિતરુ એટલે દીકરી. આમ આ માટે ૧ એટલા માટે કે આર્ય પ્રજા હજી જ્યારે કૃષિક તથા પશુપાલનુ જીવન જીવતી હતી ત્યારે કુટુંબની સૌથી મોટી દીકરીની ફરજ સવાર-મા વહેલી ગાયો દહોવાની હતી. એ પરથી એ કર્તવ્યનો વાચક શબ્દ એને જ માટે વપરાવા લાગ્યો.

જગતના લગભગ હરકોઈ દેશકલમાં તેમ જૂના આર્યોવર્તમાં પણ પુત્રી એ માતપિતાની સતત ચિન્તાત્મક કારણ હતી. તેને પરણાવવાની; તેને માટે સારિત્રવાન અને શુદ્ધિશાળી પતિ મેળવવાનો; એ ઠીકઠીક કે ઘણો પૈસાપાત્ર પશુ હોવો જોઈએ. એવો સુપાત્ર સૌભાગ્યનાથ એને મળશે, એને સર્વથા સુખી કરે તેવો ? આવા પ્રશ્નોના મૂળમાં

રહેલી અનેકવિધ દિકર-ચિન્તા જેને માટે દિવસરાત રાખવી પડતી હોય તેવા આર્થ-આર્થોઓ અન્યથા ધણા માનવનાયુક્ત હોય છતાં પુત્રી જન્મે ત્યારે આનંદ નહિ એ સમજાય તેવું છે તેથી જ, અથર્વવેદના કાળમા જે હોઠે આપ્યું તે આ કાળમા પણ હૈયે તો હતું જ “હે દેવો ! પુત્રીજન્મ જીને બહે યાઓ અમને તો પુત્ર જ આપજો” +

એ પ્રાર્થના મકારણ ગણાય કેમ કે પુત્ર વર કામમ રાખે અને કમાઈ ખવરાવે એવી વાછના માતપિતાની હતી, અને એ બહુ આશ્ચર્ય નહિ છતાં સ્વાભાવિક હતી કેમ કે સારો કે સાધારણ પણ વર જ ન મળે પોતાની પુત્રીને એ તો મોગી આપત્તિ, વળી, એને પરણાવતાં મોટી પહેરામણી પહેરાવવી પડે, એનો પતિ મરીજ હોય કે યજ્ઞ જાય તો એને પોષવી પડે, એ પતિનું મૃત્યુ થાય તો પણ એવી જ જવાબદારી કદાચ માથે આવી પડે, જન્મારો આખો એને કુવારી જ રાખવી પડે તો એના ચારિત્રસરક્ષણની વળી વધુ મોગી જવાબદારી ઉઠાવવાની થાય આ સંધળી સંભવિત વિગ્નનાઓ પણ અવગણનારાત્ર તો કેમ જ કહેવાય ?

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એ પ્રજાથી સુચવાતી વિગ્નના વ્યાપક નહિ હોય-ધણીખરી આર્થ પુત્રીઓ સમર્થ અને સુમતિમાન આર્થ ગૃહિણીઓ તથા માતાઓ નીવડી જ દશે - તેથી પ્રજો તથા તેમના અતર્ગત જનમ્યાનો સામેના બહુવિધ ક્ષણો મુખ્યત્વે સાવચેતીરૂપ દશે વધુમા, એમ પણ લાગે છે કે માતપિતાના સર્વ પ્રયત્નો પુત્રીને પરણાવવા નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય ત્યારે તેની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરવાની ફરજ પણ તત્કાલીન ધર્મશાસ્ત્રે આર્થ પિતાને માથે નાખી જ હતી આ વિધાન માટેનો પુરાવો આપણને જીન મઠલની એક સચ્ચામાઠ મળે ■ ત્યાં ઋષિ ગૃતસમદ ઈન્દ્ર પાસે ધન માગતાં તેને પ્રાર્થે છે “માતપિતાને

ત્યા અપરિણીત રહેલી પુત્રી પિતાને ઘેર રહી પોતાનો બાગ માગે તેમ
હું તારી પાસે ધન માગું છું ”

૪

પુત્રો એમ ચિન્તાવિષય ખરી, પણ કદી ઉપેક્ષાવિષય નહોતી. તેને
અત્યેક આર્થ ગૃહમાં માતપિતા તથા બાઈઓના સ્નેહભાજન-તેમાં ય
માતાના તો સૌથી વિશેષ-તરીકે ઊંચું સ્થાન હતું; અને તેમાંની કેટ-
લીકનો અધિકાર તો, એની સ્વભાવગત તેમ જ સંસ્કારકૃત પાત્રતાને
કારણે, મંત્રદ્રષ્ટા કે ઋત્વિજ કે સૈનિક બનવા પણ સ્વીકારાતો હતો.
આ સુરિયલિને પરિણામે એ સમાજમાં જેમ મંત્રદ્રષ્ટાઓ ઘોષા તથા
વિશ્વવારાનો તેમ વીતાગનાઓ વિશ્વસા તથા મુદ્દમલાનિનો પ્રાદુર્ભાવ
ને શક્તિવિકાસ શક્ય હતો; તેમની સિદ્ધિઓ પણ એટલી ગુણગરની
ને માનાઈ હતી કે એ વિવિધ ઋગ્વેદમંડલોમાં રચાવી સ્થાનને પાત્ર
મનાઈ છે.

સ્ત્રીનું સ્થાન જે સમાજમાં આ રીતે ઊંચું હોય તેમાં બાળલગ્ન
થતા ન હોય, કુમારિકા ‘પર્મામૃગૈવના’^૯ બને ત્યારે જ તેને પરણા-
વાતી હોય અને આજીવન કૌમારવ્રતની* પણ-બધે વિરલ એવી અપ-
વાદરૂપ સ્ત્રીને મારે-છૂટ હોય એ સમજાય તેવું છે. કન્યાના લગ્ન
સામાન્યતઃ, તે ‘પિતૃપદ વ્યક્તામ્’^૯ (પિતાને ત્યાં જ સુવાનીમાં
આવેલી) બને ત્યારે જ થતા, ઉદાહરણ્યાર્થ, સૂર્યોને તેના પિતા સવિતા-
એ તે મ્યારે ‘પતિં સંસન્તીમ્’^૯ (પતિની કમ્પા કરતી) થઈ
ત્યારે જ સોમની સાથે પરજીવી હતી અને હમેશ નહિ તો કેટલીક વાર
સ્ત્રીને ઇચ્છાવગ વરવાળ સ્વાતંત્ર્ય હતું એ વિશે પણ સંદેહ નથી:

જે સૌ કલ્યાણકારી અને સ્વચ્છવતી છે તે તો પોતે યદ્યપિ જ, ‘હું’ તમારી
મિત્ર અને પત્ની થાઉં ’ એવી માગણી કરે છે. †

એવા દાખલા થોડા ને અપવાદરૂપ હશે એમ કહેવાય. સામાન્ય-
તયા વરકન્યા જાને પક્ષના વડીલ વર્ગની સંમતિથી, કોઈ વાર
લગ્ન ગોઠવનાર મધ્યસ્થ કે બીજો મિત્ર પણ હોય તેવી રીતે, પગ-
બુતાં; કોઈ વાર, પુરુમિત્રસુતાતુ વિમદે કરેલું તેમ, કન્યાદરણુ પણ
થતું—રાક્ષસવિવાહ તરીકે ઓળખાય છે તે; અને અપૂર્વ ને મહાતપસ્વી
ઋષિ સાથેનાં લગ્ન આર્ષ કરેલાતા.

લગ્નસમારંભ શોભાપૂર્વક અને ધામધૂમથી થતા. લગ્નની ક્રિયા
બધી મળીને ચાર દિવસ પહોંચતી,^{૧૦} પણ મુખ્ય ક્રિયા તો વર કન્યાને
એક શિલા પર બેસી રાખી, તેનો હસ્ત ઋદ્ધી અગ્નિપ્રદક્ષિણા કરતાં
કરતાં જે શબ્દો ઉચ્ચારતો તેમા રહેલી હતી :

હે વધૂ! હું અર્ધર્થને સાત તારું પાશ્વિમદણુ કરું છું હું જે પતિ,
તેની સાથે તું રહ્ય થતા મુખી રહે તેમ હો. લગ્ન અર્ધમા સવિતા અને
ઉષા એ દેવતાઓએ, મને જુદરથપણુ પ્રાપ્ત થાય એટલા મારે, વન મારે
સ્વાધીન કરી છે.^{૧૧}

બીજા મત્રોમાં પત્ની યએલી નવવધૂએ જીવનપથેત પતિનો હૃદય-
પૂર્વક સહધર્મચાર કરવાની તથા સાસરામા જાળવવાના કર્તવ્ય વિશેની
આજ્ઞા છે. પત્ની એ રીતે ધર્મજીર્ણ સાસરે જ રહેતી ને પ્રમગોપાત્ત
પિયર જતી.^{૧૨}

૫

અનાદિકાળથી જ સપ્તસિન્ધુ એ આર્યોની માતૃભૂમિ હોવાથી, દેશ-
આખો કા તો સમુદ્રોથી ને નદિ તો પર્વતોથી ઘેરાયેલો હોવાથી, તેમની
શિવપર્યાપ્ત્ય જેની કક્ષાઓ તેમ કલાત્મક હાથકારીમરીના ઉઘોગો
એ ભૂમિના સ્વયંજૂ હતા, બિચી કાટિના હતા તથા એ પ્રજાને સ્વય-
પર્ચાસ કરવામાં તેમ જ રાખવામા સદાવરૂપ થતા હતા.

યુગ્તેષ્ઠ, યુદ્ધમાન પ્રજાને છાલે તેમજ પુરાતન આર્ષ સ્થાપત્યનો

૧૫ી વધારે વિકાસ તેના દુર્ગોમાં ને રાજમહેલોમાં થયો હતો. હવે નાર દિવોદાસને પણ રહેલા ઇન્દ્રે દિવોદાસસચિવ શંખરનાં એકસો અઃબંધ નગરો બાંધ્યાં હતાં એવા, કે પુરુના પક્ષકાર વૈશ્વાનર અગ્નિએ ના શત્રુનાં નગરો બાળ્યાં હતાં એવા, ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે કે દુર્ગો, મહેલો ને ઘરો પથ્થરનાં અને લાકડાનાં બનાવાતાં હતાં. 'ક્રોધ નહિ કરનાર' ને 'ક્રોધ નહિ કરનાર' દેવો મિત્રાવરુણ 'સહસ્ર-થૂન' એટલે હજાર સ્તંભોવાળા તેમ જ અઢળક સંપત્તિવાળા પ્રાસાદ ના રહેનાર તરીકે વર્ણવાયા છે.*

'ગૃહ' અથવા 'દમ' એ છૂટા નાનાં ઘરો માટેના, તથા 'હર્મ' ઔદ્યોગિક વસાહત જેના એક જ યોગાનર્થનાં ઘરોના જૂથ માટેના વૈદિક શબ્દ છે. ગાયો ઘેટાં વગેરે માટેનું 'ગૌ' પણ એ યોગાનર્થ જ રખાતું. એ ઘરોનાં જ વર્ણન વધુએ છે ન્હીં અથર્વવેદમાં સચવાયાં છે તે પરથી ઠીક ઠીક એ વિશાળતા ને સુંદરતા, સુધકતા, સોમસગવડ ને મજબૂતીની દૃષ્ટિએ તેમ જ એ દેશકાળ ધ્યાનમાં લેતાં, એ આર્થ નિવાસસ્થાનો બધી રીતે સારા સ્થાપત્યકામના નમૂના હતા. શિંષ્પનો પણ છેક અભાવ નહોતો. ઘરની આગળપાછળ એસરી પરના 'નવા સ્તંભ' પરની નાનીનાની નજ પૂતળીઓની જેમ તારા (ઇન્દ્રના) અથવા માર્ગ પર શોભે છે* એવી વામદેવ ઋષિની ઋચાનું સૂચવે છે કે શિંષ્પહલા એ સમયે આર્થ શુદ્ધિમાં ઊધડવા લાગી હતી.

વારતાબ્ધિ ગૃહનો અધિષ્ઠાતા અને પાલક દેવ ગણાતો. સપ્તમ મહાકાર ઋષિ વસિષ્ઠે જે બે સૂકતોમાં- તેની સ્તુતિ કરી છે તેમાં વારતાબ્ધિને વિનવ્યો છે કે પિતા પુત્રનું રક્ષણ કરે તેમ તે ગૃહવાસી-

* ઋ. ૨-૪૧-૫ ને ૫-૬૨-૬. + ઋ. ૪-૩૨-૨૩.

- ૫૪-૪૫, પશ્ચાવનમાંની પહેલી સિવાયની ઋચાઓ ઘરમાં સૂતેલાં વિશ્વપ ન થાય ને તેઓ રક્ષાય વગેરે વિષયની છે.

ઓનું કરે, તે પોતાની સુખકર રમણીય અને નૃત્ય સપતિથી
યાજ્ઞકોને સમૃદ્ધ કરે, તેમનો રાગનાથક તથા મિત્રત્વ બને.

૬

‘ગોધૂમ’ શબ્દ આખા ય સંગવેદમાં કદા ય આવતો નથી એટલે પછીના
‘વાવેત’ એ સમય પછી ગોઝ થતા માઝા દર્શી, પણ ‘વર’ને ‘વા-ય’ (=ગોખા)
એ તપરતા અનાજના મુખ્ય બે પ્રકાર હતા એમ બધા ઉત્તેજોથી
અમળ્ય છે એ બનેલી વાનીઓનાં નામ જુદેજુદે ગ્રંથો ‘અપૂપ’
‘ક્ષીર્નૈદન’ વગેરે મળે છે. રાધ્યુ ધાન ‘પકર’ કે ‘પચન’ એવે નામે
ઓગખાતુ એ કૃષિપ્રધાન પ્રજાના ખોરાકમાં દીર, દધિ, ‘મન્યા’
(છાચ) અને ધૂનની બધી છૂટ હોય એ તો ઉપાકું છે, ઉપરાત, માય
મળદ ઉત્તર-સંગવેદ-કાલમાં ‘અધ્ન્યા’ ને ‘અધ્ન-ય’ ગણાતા થયા ત્યાં
સુધી ઘેટા-મકરાના માસ ઉપરાત ગોખાસ પણ ખોરાક તેમ જ યજ્ઞમાં
વપરાતું એમ માનવું પડે છે. ૧૫

‘શકરા’ અને ‘લવણ’ એ શબ્દો એ આખા વેદમાં નથી.
‘હસ્તુ’ (શેરડી) વપરાતી તેમથી ગોજ બનાવતા દર્શી. ‘મધુ’ના તો
ઓઢામાં ઓઢા પાય-સાત ઉદ્દેખ છે. હજોમાં, નામથી ઉલ્લેખ માત્ર
વડના ટેટાનો છે. જુદેજુદી ‘ઓપધી’ (રેષા) દવામાં તેમ જ યજ્ઞ-
કાળ ખોરાકીમાં વપરાતી ૧૬

અજ એટલે બકર અને અગ્નિન એટલે તેનું ચામડું. એ પ્રાગૈદિક,
પશુપાલક દયાના આર્યોનો મુખ્ય પોશાક હતો. વૈદિક કાળમાં પણ
ઠીકઠીક વખત સુધી તેઓ ‘અગ્નિ-વાસિન’ હતા કુચના પામ-
માંથી બનાવેલા કપડા-જેમ વસ્ત્ર પણ-નેમણે પોતાની જુદીજુદી
સંસ્કૃતિદયાઓમાં વાપરી હતા. સંસ્કૃતિ આમળ વડી તેમ એમના
હિમાળા જેવી ઋગ્વચાળા દેશમાં ચર્મને રથાને ‘જિજુ’ (જિન) ગ્રામાવિક
રીતે જ વપરાતા લાગ્યું. એના તેમ જ સૂતરના ‘નીરિ’ કે ‘ગોપીન’

‘અધિવાસ’ અને ‘અટક’ અથવા ‘દ્રાપી’ નામે વસ્ત્રો ધરીરના જુદા-જુદા ભાગો ઢાકવા હાલના ધોતિયાં, ચણિયા વગેરેને બદલે કે મોટા ઝબ્બા તરીકે અથવા ઉત્તરીય તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતાં. ઊંચો શોભાપમાન શિરોવેષ્ટન—એ પણ અતિઠંડીથી રક્ષાવા-પહેરતી હોવા મંભવ છે.

અલંકારોમાં ‘નિષ્ક’, ‘સજ્જ’ અને ‘રુક્મ’ કંઠાબરણ હતાં અને શાનતુ તે ‘કર્ણશીમન’ કહેવાતું. મોતી અને મણિનો પણ પ્રચાર હતો.

મૃગયાનો ચાલ હતો—તેના આનંદ માટે તેમ જ ખોરાકીના માપન લેણે મદદરૂપ થવા. સિંહ, જૂંડ અને ભેંસ જંગલમાંથી સુક્તિથી કે મારીને પકડાતાં તેમ ‘જલ’ કે ‘પાણ’ કે ‘નિધા’ વડે પક્ષી પણ પકડાતાં. અપળ તથા બળવાન ધોડા લડાઈમાં તેમ સામાન્ય ઘેડેસવારી તથા સરત દોડાવવામાં પણ વપરાતા. ઇન્દ્ર આદિત્ય ને મરુતોને પ્રાર્થનાઓ થતી કે તમે વેગવન્ત ને સોહામણા અશ્વો પર આરૂઢ થઈને આવો.

દ્યુત એ આર્યોની ગ્રિય રમત હતી અને તેનો રમનાર ‘સેનાની મંહતો ગણરથ’ (મોટા જૂથનો નેતા) કહેવાતો. એ રમતમાં ખુવાર થએલાની કંદેલી અક્ષનિન્દા પણ દસમાં મંડલમાં (સ. ૩૪મું) છે. એમાં કાષ્ઠક વાર પાતી પણ હોડમાં મુકોતી-પછીના મુગમાં સૂતી દ્રોપદી મુકાઈ તેમ.

નૃત્યકલાનો આનંદ નરનારીઓ જુદેજુદા પણ લેતાં. સંગીત કી-કીક આગળ વધ્યું તથા પોષાયું હતું. વીણા, વેણુ વગેરે વાદ્ય વગાડાતાં. ગાયાઓ પણ ગવાતી.

‘સમન’ એટલે મેળા ઉત્સવો જેવે ટાંકણે બરાતા. તેમાં ઓઝો આનંદતી, કવિઓ ગિરદાવાતા, ધનુષીરીઓ બક્ષીસો મેળવતા અને ઘોડા-દોડની સરતો પણ થતી. સમન માત્ર મોડી રાત નહિ, વળતા દિનના

મળરકા સુધી પણ પહોંચતા-ઠેરઠેર તાપણુનો અગ્નિ પેટા-યો હોય તે આખા મેળામાં ફરી વળે ત્યારે જ લોકો વિખેરાતા

દિવ્યજ્ઞા (પ્ર. ૧૨)

૧ અહીંથી રાત્રે થતુ સમાજરચનાવર્ણન લખવામાં, જરૂર પ્રમલ્લે, જુદેજુદા મંડલોમાંના બાવો વિચારો તેમ જ રાખેલો પ્રત્યક્ષપરોક્ષ ઉપદેશ છટકી કોઠો છે

૨. એ આચાર્યો વનવાસિની તેથી તેમને દરફરની છૂટ દરો જ એમ પણ કહી શકાય એઓ પર્વત પર ફક્ત વીણવા ચઢતી એમ પણ આગિ રસ સંબંધના એક ઇન્દ્રસૂક્તમાંની (જા. ૧-૫૬-૨) ઉપમા પાથી સમન્વય છે

૩ પતિ પત્નીપ્રસંગ પણ હતો. અગ્નિનો ઉપાસક 'પતિપ્રિય એવી એની જેમ સુરક્ષિત' (જા. ૧-૭૭-૩) છે જેવી સરખામણી બતાવે છે કે પતિ પત્નીને ચઢાતો ને રક્ષતો બીજા મંડલમાં (સુ. ૧૬, જા. ૮) કાષિ જ્ઞાતિમદ્ ઈન્દ્ર છે કે 'વીર પુરુષ પત્નીને ભેટ છે' તેમ શતક્રતુ ઇન્દ્ર તેન ચાજકોને ભેટ, સુન્દર સ્તવનથી પ્રસન્ન થઈને, અમા પણ પતિપત્નીનો મંગલ સંબંધ બચવું થાય છે આઠમાં મંડલમાં પણ પ્રિમીઓની રીતભાતના સુખસ્થાનકમાં મૈથાતિથિ તથા સ્થાવાસ્થ આતેષ, ઇન્દ્ર તથા અગ્નિનો સ્તવતા વરુણ પત્ની પાસે વચરશરમાયે જતા વૃદ્ધ પતિનું (સુ. ૨, જા. ૧૬) અને યુવતીનું તેડું સ્વીકારતા યુવકનું (સુ. ૩૫, જા. ૫) ઉપમાન લે છે આ બંને દાખલા પણ-એ કે જુદી રીતે-ત્યારના ઔપરુષસંબંધના ઘોતક છે.

૪ કુટુંબજીવન વિશે બે વધુ વિચારો (૧) એ જીવનના સુખનો નારા કરતો જુગારની નિન્દા જા. ૧૦-૨૪-૨૧ માં છે, અને, (૨) 'વેદિક ઇન્દ્રસ-

* આ રાખેલ સૂચવે છે કે એ પતિ નીરોગી ને તેજસ્વી હરો, કે, દાસના નિન્દારૂપ વૃદ્ધસંગ જેવો આ દાખલો નથી કે, વૃદ્ધ લેડ રેડિંગ યુવતીને પરજોશ તેવો કે આ દાખલો-નહિ કે નશ્વરકામ ચઢાને પરજીવાના હતા તેવો

છ કે પતિવ સ્ત્રીનો આવો તિરસ્કાર થતો તે એટલા માટે કે સ્ત્રીવર્ગની ચારિત્રશુદ્ધિ માટે એ આર્થ સમાજમાં અસાધારણ કળજ રખાતી

૮ (૧) ક્ષીવાનની પુત્રી સજ્જન્યા યોધાને, તે મોટી ઉમર સુધી અવિવાહિત રહેલ તેથી, અશ્વિનોએ પતિ પ્રાપ્ત કરાવ્યો હતો ને તેથી તેણે એ દેવોના અનેક પરાક્રમે સહારવાસહારતા, પોતા પરના તેમના અનુમદ માટે બે રમરણીય વિસ્તૃત સૂક્તોમાં (મ ૧૦, સૂ ૩૬ ને ૪૦) તેમની સ્તુતિ મહોત્સાહે કરી છે, (૨) અત્રિગોત્રોત્પત્તા વિશ્વવાસ અગ્નિયાજ્ઞક હતી ને તેણે રથેવા નાના અગ્નિસૂત્રાનુ (મ ૫, સૂ ૨૮) નિશિષ્ટ લક્ષણ એટલે એ ક્રતિવન્ધ્યે એ દેવને તેની પ્રત્યક્ષ હવિ હોમમાં કરેલી એવા જાવાર્ધની પ્રાર્થના કે આર્યોમાં પતિપત્નીના સબન્ધ પ્રેમયુક્ત રહે, દંદ રહે, (૩) બેલ શાન્તની શણી વિષ્ણુના લગાઈમાં લાગેલા પતને બદલ અશ્વિનોએ તેને 'અ ધસી' (લોખડનો) પત્ત કરી આખાનો ઉલ્લેખ પહેલા (સૂ ૧૧૨ ને ૧૧૬-૧૮) ને દસમાં (સૂ ૩૬) મંડોના મળીને પાંચ સૂક્તોમાં મળે છે, (૪) મુદ્ગતપત્ની મુદ્ગધાનિ (ઈતર નામ ઇન્દ્રસેના) ધાડપાકુઓની પાછળ ધસતા પતિની સારથિ બની હતી એમ મ ૧૦માંના સૂ ૧૦૨માં વાચ્યે બીએ. જુદે જુદી રીતે સામર્થ્યવતી એવી બીજી મહાન્ આર્યોએ એટલે લોપામુદ્રા (મ ૧, સૂ ૧૭૮), મમતા (મ ૬-૧૦-૨), અપાલા (મ ૮, સૂ ૬૧), સૂર્યા (મ ૧૦, સૂ ૮૫), ઇન્દ્રાણી ને રાચી (મ ૧૦ માંના સૂ ૧૪૫ ને ૧૫૬), તથા સાર્જસસી (મ ૧૦, સૂ ૧૮૬)

૯ આ ત્રણે પદ ('દેઝીસ') મ ૧૦મું, સૂ ૮૫માં આધારે (એ પરાના સાયણશાસ્ત્ર સહિત) વપરાયા છે

૧૦ એનો સંવિસ્તર વૃત્તાન્ત 'જ કલ્પર ના પૂ ૩૭૦-૩૮૫માં ૫૨ છે

૧૧ જ ૧૦-૮૫-૩૭ પતિપત્નીના દ્વિત્વમાં એકત્વ છે એ જાવના જ વેદકાળમાં પણ ખરી જ પછીના કાળનું જુલસૂત્ર એ જાવનાના રાખ્દો આમ આપે છે 'હું તે છ અને તું તેણી, હું સામ છ. તું જોઈ હું રવર્ષ છ અને તું પૃથ્વી અહીં આપણે સંયુક્ત યજ્ઞે અને પ્રત્યેત્પત્તિ કરીએ ' (આ વચનો કન્યા સિદ્ધાર્થ થયા પહેલા બોલાતા)

૧૨. એ સમાજમાંની લગ્નપ્રથા તથા આનુષંગિક વિષયોને લગતી

થોળી વધુ માલિકી આ પ્રમાણે (૧) સ્ત્રીને તમા નીચલા સમાજ પદો સિવાયનો-એટલે પ્રબળી સરકારિયાનું સાડુ પ્રતિનિધિ ધરાવતો મધ્યમ-વર્ગ એકપત્નીની હતો. બહુપત્નીપ્રથા ફેટી અજબામણી હતી તે દસમા મહામાના સપત્નીનાશવિષયક ઉન્નદાણીરચિત ને સચોરચિત (૧૪૫મુ ને ૧૫૬મુ) સૂત્રો પરથી સ્પષ્ટ સમન્વય છે. (૨) સિધવાપુત્રવિવાદની સ્પષ્ટ રૂપે રબ દોષ તેમ લાગતું નથી, માત્ર એવી રબ અમુક સંયોગોમા દોષાનો અર્થ એ જ મહામાના સૂત્રોની અમુક (સુ ૪૦, જ ૨ તમા સુ ૧૮, જ ૮) જગ્યાઓના ફેટલાક છે (૩) પતિની ચિતાએ પડી સડી થવાનો આદ્ય અતિપ્રાચીન કાળે દરો પણ જગન્નાથમા (જ ૧૦-૧૮-૮) તો એ ચિતા પર નવચિધવાને મુવાદી, યાજી તુર્વ ઉકાગી લઈ જવામા આવતી (૪) સંયોજ લગ્નની મનાઈ હતી જ, પણ વહુની બદાર તો જાતિ રાજકન્યા ને રાબ જામિકન્યા પાસી રાકતા (૫) વેરયાપ્રથા એ સમયને અબ િ નહોતી અને મોળી વયની કુમારિકા કીમારનવ ચૂરી સમર્પા બને ૨ પરિણીત પતિને બેવફા નોવડે એક બનાવો બનતા એવું કાંઈ વાર બનતું હશે તેથી જ સ્ત્રીનિન્દાના કાંઈ કાંઈ વચન ક્યાંક ભેરામા આવે છે સ્ત્રીના મનને તામામા રાખવું કઠણ છે ને તેની છુદ્ધિ દલથી છે એવું મેઘાલિધિ કાવ્યે કહ્યું છે (જ ૮-૩૩-૧૭), અને આ ઉક્તિ તો એક સ્ત્રીની જ (ઉપ'સ્ત્રીની) છે કે સ્ત્રીનું સખ્ષ એ સખ્ષ જ નથી (જ ૧૦-૬૫-૧૫) એ તો અપ-વાદો પગીબરી આમાં સર્વથા અભિનવ ને મુશ્કવતી હતી તથા પુરુષો તેમની જગી માનથી ભેલા ને વલતા એ વાત નિઃસંદેહ છે

૧૧ ખાનપાનનો વિષય સમેટતા જો વાત અતિ દૂકાણુમાં ટપકાવીએ (૧) મુખ્ય પેય સોમરસ અને ગુરા હતા; (૨) સર્વાધાર તથા રુચિકર એવા પિતૃની (અન્નની) સ્તુતિરૂપે એક સૂક્ત જ રચાયેલું (મ ૧લાનુ ૧૮૭મુ) એ પરથી કહેવાય કે ત્યારે પણ અન્નને દેવતાપદ મળી ચૂક્યું હતું—દેવતાજક ને અધ્યાત્મસદી એવી એ પ્રભ મધાયોગ્ય દેહપોષણ કરતીજ, એને ઉવેખતી નહિ.

પ્રકરણ ત્રેરમું

રાજભાષના અને શાસનપદ્ધતિ

૧

પાણીમા માછલાઓ જેમ પરસ્પર બીજા દુર્બળ માછલાઓને ગળી નાખે છે, તેમ જ પૂર્વકાળમા રાજ સંહિત પ્રજાઓ પણ પરસ્પર ધુર્જ કરીને નારા પામી હતી, એક અમારા સાબગવામા છે. વળી એવું પણ અમારા સાબગવામા છે કે, એ પ્રજામાના ઘોડાકાએ એકઠા થઇને પોતપોતાની વચ્ચે આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો હતો : જે નિશુર બાલકારો હોય, જે જમ શિક્ષા કરનારો હોય, જે પરત્વી સાથે ગમન કરનારો હોય, અને જે પશના ધનતું હરણ કરનારો હોય, તે પુરુષને આપણે સહાને માટે ત્યાગ કરી દેવો. તેમ કરવાથી સામાન્ય રીતે આપણે સર્વ વર્ણોમા વિશ્વાસ બેસાડી રાખીશું. પ્રજાએ સર્વનો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે આવો નિર્ણય કર્યો. એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ તે નીકળી ગયો, પણ થોડે કાળે પાછી અવ્યવસ્થા થઇ, ત્યારે દુષ્ટી એવી સર્વ પ્રજા બ્રહ્માની પાસે ગઈ, અને તેમને વિનંતિ કરવા લાગી કે હે ભગવન્ ! અમે રાજ વિનાના હોવાથી નારા પામીએ છીએ, માટે અમને રાજ આપો.

આર્ષાવર્તની પ્રજાનું સર્વસામાન્ય નૈતિક અને સામાજિક અધઃપતન થયું હતું, એ આપણે આગળ એક પ્રકચ્છમાં જોયું છે. વળી, મહા-ભારતમાંનું ઉપર દ્રાહ્યું છે તે અવતરણ આગળ આવે છે તેના જે સાર,—‘‘શ્વહાએ આર્ષપ્રજાને શિરે મનુને રાજ કરી ગ્રાપ્યો,’’—તેની સાથેસાથે જ્યારે આપણે આ હકીકત (પ્ર. ૬૬૫ને આધારે) ઉમેરીએ છીએ, કે ઉક્ત પ્રજાકીય અધઃપતન પછીના પ્રબોધકાળના આરંભે જ શ્વહાવર્તમાં રથપાએલ વૈરાજવંશનો પૌરાણિક ઇતિહાસ જે સૌથી પ્રથમ રાજવંશની માહિતી આપણને આપે છે તેનો પહેલો સમય રાજા પશુ મનુ નામક પુરુષ જ હતો, ત્યારે આવું વિધાન નિઃસંકેપ કરી શકાય તેમ છે : આ દેશમાં વિશિષ્ટ રાજભાવનાની ઉત્પત્તિ પહેલપહેલી થઈ, તે પ્રાગિશુકાળના ત્રીસમા શતકની આસપાસ જ, ત્યાર પહેલાં નહિ. એ ભાવના એક વાર રથપાયા બાદ તેનો વિકાસ આર્યોમાં કેવી રીતે થયો હતો, તેમ જ એ ભાવના પોતાની વચ્ચે ખીસવા દીધાના મીઠાકડવા ફળ એમણે કેટલા પ્રમાણમાં આપ્યા હતાં, રાજાને પશુ કેટલે શરને રાજ થવા દેવામાં આવતો, કેાની બાલ્યધરી હેઠળ થવા દેવામાં આવતો, પ્રજાને તેની જોડેના અંબધ કેવા સિદ્ધાંતો પર રચાતો હતો—આ પ્રશ્નોને લગતી વિગતોમાં આપણે ઘડીક વાર રહીને ઊતરી શકીશું. પણ ત્યાર પહેલાં તો, સંસ્કારમંડિત ઋગ્વેદગાનનાં ધણાધણાં વર્ગો લગી (પ્રા. ૨૩,૦૭૨થી પ્રા. ૩૦૦૦ લગી) પ્રજામાં રાજ્યશાસનની વ્યવસ્થા શી રીતની હતી, તથા તે આટલા લાંબા સમય લગી ટકી રહી તે કયા જળને પ્રભાવે, તેનો પરિચય કરી લેવો આ-વશ્યક લાગે છે.

૨

સપ્તસિંધુપ્રદેશનો તે એક અંતરાલ યુગ હતો; જ્યારે અંત્ય-પાપાણુ યુગ ઊતરીને પાપણ્ણાન્તર યુગ આરંભાતો હતો, ત્યારનાં શતકો તે આ અંતરાલ યુગના શતકો. એ વેળા પ્રજા ગ્રમણુશીલ

પારધિદશા તથા કેવળ પશુપાલક દશા પાછળ છોડીને કૃષિકારદશામાં પ્રવેશતી જતી હતી. આ સમયે તેનો વાસો અનુકૂળતાનુસાર જંગમ કે રથાવર ગ્રામોમાં થતો. પરંતુ એ વખતે પણ, એ જાને પ્રકારનાં ગ્રામોને ગ્રામના વ્યવસ્થિતપણાના કેન્દ્રરૂપ અમુક એક જ વ્યક્તિની અગત્ય જણાઈ હતી. એવો યશ્વીર, વિચક્ષણ અને માનપાત્ર નેતા દરેક ગ્રામ પોતાને માટે પોતાના જનસમૂહમાંથી ચૂંટવું. એ ચૂંટાયેલો નેતા 'ગ્રામણી' સંજ્ઞાથી ઓળખાતો. આ ચૂંટણીથી મળતી પદવી ગ્રામણીના મરણ પર્વત કાયમ રહેતી. એક ગ્રામણી મરે ત્યારે તેને રથાને તેવી જ હાથકાતવાળો ગ્રામણી નવો ચૂંટવા માટે ગામસોંકોનું 'સભા' નામનું કાર્યવાદક મંડળ ગામને ચોરે અથવા સીમની એકાંત ટેકરી પર મળવું અને પોતાના બાવિ સંચાલક તથા શાસકને શાંતિપૂર્વક પસંદ કરી સંધળી જરૂરી સત્તા તેને આપવું. આમ, તત્પતા, પ્રાચીનતમ આર્થિકી રાજ્યરાજસનની બાવના સંપ્રત સમયનાં સાર્ગ શોકશાસક રાજ્યોમાં છે તેને કેટલેક અંશે મળતી આવે તેવી હતી.

ગ્રામણીનાં મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતું કે પોતાના ગ્રામમાં આંતર-વ્યવસ્થા સાચવવી; અને, પરગામનું સૈન્ય સીમાડાની કે જમીનની તકરારને પરિણામે યા તો પશુદરણુ કે ઓહરણુની વાસના—ઓર્થો પ્રેરાધને ચઢી આવે, ત્યારે પોતાને પદાભિષેક કરનાર પ્રજા-સમૂહના જનમાલના રક્ષણ ખાતર એમના વીર નેતા તરીકે રણમાં આમળ પડવું. આવે વખતે તેમ જ શાંતિકાળમાં પ્રજાજનો જાત-સેવા તથા દ્રવ્યથી ગ્રામણીને સંપૂર્ણ સાચવે દેતા, એટલે તેનું કાર્ય હમેશાં સરળ અને યસોદાયક નીવડ્યા વિના રહેવું નહિ. ૪

એ રિયલિતે આદર્શરૂપ રહી શકાય. પણ પ્રાકૃત જનસ્વભાવને આદર્શો મળવા બહુ ગમતા નથી. તેનો આત્મા ઘણી એ વાર અના-દર્શના ગતિમાં જ, પોતાની પ્રાકૃત પદ્ધતિથી આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને, કિતરવા હોંસીલો હોય છે. આથી આત્માનો પણ કાળબળે એવો જ

અવતાર થયો. તેણે, કદાચ કોઈ તાત્કાલિક આવશ્યકતાને વશ થઈને, મામણીની પદ્વીને વંશપરંપરાગત બનવા દીધી. એ નવી પદ્ધતિએ પણ કેટલોક વખત તો પ્રજાની લાજ રાખી હોવા સંભવ છે પણ તેમાં આત્મજૂત જે સ્થાપિત સ્વાર્થનું તરવ, તે પ્રજાને પોતાનો પરચો બતાવ્યા વિના કેમ રહે ? તેણે એ બતાવ્યો, અને સમોટપણે બતાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે દેશઆખાના ધણાખરા મામણી-એ વિનાસી કર્તૃવ્યવિમુખ અને કલક્રિય થયા. એમણે 'ઐશો' તરીકેના પોતાનાં આચરણને પ્રભાવે કરીને પ્રજાના ઇતર જનોને પણ નીતિનાશના ઢોળાવ પર ઝડપબધ ઉતારવા માંડ્યા. એ દિવસોમાં જે સાવંજનિક અરાજકતા અને દુર્બલસ્થા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસરી, તેણે એક નૂતન રાજભાવનાની અનિવાર્યતા બિંબી કરી. પ્રજામાં જે કોઈ થોડા શાશ્વાતોનું શાશ્વત્વ હજી સલામત હતું તેમણે જોયું કે આ ગામેગામ અનાચારના ઉત્સવો બિજવાય છે, એક ગામ બીજાને તારાજ કરવા ઉત્સાહિત છે, અને વંશપરંપરાવાળા બેવકૂફ મામણીઓ અધા-ધૂની અટકાવવાની નાખતમાં પહેલા નખરના નિર્માણો કર્યા છે, તો પછી આપણી પુરાતન ચૂટણીની પદ્ધતિથી જ શા માટે એ સર્વનો એક પ્રતાપી અધીશ્વર આપણે ન ચૂદી કાઢવો ? આથી, "હું ખી એવી સર્વ પ્રજા [કે, તેના સર્વ સાચા પ્રતિનિધિઓની મંડળા] બ્રહ્માની પાસે ગઈ અને વિનંતિ કરવા લાગી કે હે બ્રહ્મવત્ ! અમે રાજા વિનાના હોવાથી નાચ પાગીએ છીએ, માટે અમને રાજા આપો." એવી વિનંતિ માં તો ખરેખર દેવાઈ વીર બ્રહ્માને ધર્ષ દશે, અધરા તો, એ વિનંતિ જે નાચગરક સ્થિતિ સૂચવે છે તે મિટાવવા પ્રજાનાયકોએ પોતાની મેળે જ પુનર્વિધાનના શુભ હેતુથી, વરણી મુક્ત પદ્ધતિ વડે પોતાનો સમુદ્ધારક રાજન રીતોનો દર્શ મેળે તે રીતે, પણ ભારતમાં રાજભાવનાનો આરબ તો એ કાળે જ થયો એમ ખુશીથી કહી શકાય.

૩

પૃથ્વી પરનો જે પહેલવહેલો રાજા, તે આમ એક પ્રજાકીય સર્જન હતું. રાજા સર્જાયો તે સ્વેચ્છાથી નહિ, પ્રજાસ્વેચ્છાથી જ. તેથી એમ કહી શકાય કે એકાદ બળવાન વ્યક્તિને સત્તા જમાવવાનો અને પ્રસારવાનો, ભોગવવાનો અને કાયમ કરવાનો શોખ થઈ આવ્યો, એટલે તેણે ઠાઠ નિર્માણ સમર્થિ પાસે પોતાનું આધિપત્ય પરાણે સ્વીકારાવ્યું, એમ નહોતું બન્યું; એ તો સમર્થિના મનને જ એવું બાવેલું કે અમારી તાત્કાલિક અવસ્થા ટાળવાનો જે એક ને ખરો ઉપાય, એવી દલામાં અમારું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ અણીશુદ્ધ રાખવાનો જે એક ને ખરો ઉપાય, તે રાજાની પ્રથા સ્થાપવાનો છે; અને તેથી યોગ્ય પુરુષને રાજા ઠરાવવામાં જ અમારું કંઈ છે. આ સંજોગમાં, જે માણસ રાજપદ સ્વીકારે તે જરાજર સમજી લેતો કે પોતે પ્રજાનો સ્વામી નથી એટલો સેવક છે. બેશક એટલું ખરું કે મનુષ્ય જ કરેતું તેમ, રાજા પોતાનું પ્રજાસેવાનું કર્તવ્ય સર્વ પ્રકારે યથાવિધિ બજાવી શકે એ માટે, તે પૂરતી સત્તા માગી લેતો અને પ્રજા પોતાના જ સ્વાર્થ ખાતર તેને તે આપતી. પણ એવી સત્તાની મર્યાદા એક વાર અઠાયા પછી રાજા કહી પણ કોઈ સ્વૈરાચારીને જ શોભતી રીતે, તેનું ઉદયધન કરી નિરકુશતાથી ધસેલ વર્તી ચકતો નહિ— સિવાય કે, પ્રજાસમૃદ્ધ પોને જ રાજાના આચરણ પર તકેદારી રાખવાની બાબતમાં સચિલ કે ઉદાસીન થઈ જાય, અને બે-લગામ બનવાની બધી સરળતા તેને કરી આવે.

સમિતિમાં એકત્રિત થએલા લોકજનો કે તેમના સંમાન્ય પ્રતિનિધિઓએ એક વાર રીતસર રાજાની નિમજ્જન કરી એટલે તે દેશકાળમાં, રાજાના પ્રથમ કર્તવ્યોમાંનું એક તે, દુર્જનોને ધર્માતુસાર યોગ્ય દડા દઈને, દેશના નીતિચક્રન તથા સમાજન ધારણને સુદૃઢ અને સુવ્યવ-

રિયત કરવાનું હતું. આ હેતુ સારી રીતે જાણ આવે માટે તે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં નવા લાયક ગ્રામણીઓ કાં તો પ્રજા પાસે ચૂંટાવતો, નહિ તો (પ્રજા એટલી બધી પતિત હોય કે યોગ્ય પસંદગી ન કરી શકે તો) પોતે તેને નીમતો. રાજા પોતે ગજધાનીના ગ્રામણી સાથે તો સતત સંપર્કમાં રહેતો જ, પણ બીજા ગ્રામણીઓ સાથે પણ શક્ય એટલો પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખીને એમના કામકાજ, મુશ્કેલીઓ અને વિકાસયોજનાઓ પર ધ્યાન આપતો. દરેક ગ્રામના સ્થાનિક સૈન્યના સેનાનીની પદવી પણ ગ્રામણીને જ અપાતી.

આથી સ્થાયી થવા માગ્યા ત્યારથી આ નવી રાજ્યવ્યવસ્થામાં એક નવી વિભૂતિનાં દર્શન પણ આપણને થાય છે. તેનું નામ રાજ પુરોહિત. જુની વ્યવસ્થામાં પુરોહિતો નહોતા એમ નહિ, પણ રાજ-ભાવના પ્રચલિત થવા પછીનો તેનો પ્રભાવ અનોખો જ છે. તેને માટે અથર્વવેદ જે આપ્યંત અર્થગર્ભ શબ્દ વાપરે છે- ' રાજપુરોહિત એટલે રાજકૃત' -એ તેની મહત્તાનું માપ સમજવા બસ છે. આ વિભૂતિની એ આર્થ સમાજમાં ઉત્પત્તિસ્થિતિ કેમ થઈ, ને રાજકાજમાં પણ તેનું બોલ્યું જ શા કારણે પ્રમાણ કર્યું, એ આપણે આગળ જતા વિચારીશું. આત્યારે તો, રાજભાવના આ દેશમાં વરણીપ્રધાન મટી વંશપરપરાનુસારી થઈ તે પછાતામાં પુરોહિતનો હિસ્સો કેવો-કેટલો હતો, એ પ્રશ્ન જ અસ્તુત છે.

ઉપરની રીતે ચૂંટાયલા રાજાના રાજકુળનો દરેક કુમાર, અને મુખ્યત્વે તો સુવરાજ, રાજાના પુરોહિતના હાથ નીચે રહી પોતાનું સમગ્ર શિક્ષણ પામતો. એ શિક્ષણ પુરોહિત એવી દષ્ટિથી વખત જતા આપવા લાગ્યો, કે ત્યારે પણ પ્રજાને નવો રાજા પસંદ કરવાનો વખત આવે, ત્યારે તેને સમસ્ત દેશમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજગુણવાળા પુરોહિ પોતાના શિષ્યમણુમાંથી જ મળે અને આ વિષયમાં તેને રાજાનો

પોતાનો સદ્કાર પણ મળતો. તે એવી રીતે કે કુળની બીજ કોઇ વ્યક્તિના કરતાં સૌથી વધુ લક્ષ, પિતા ને પુરોદિત જાને. મુખ્ય રાજ-કુવરો પર જ આપતા. આને પરિણામે, જો રાજ ને પુરોદિતનો વિધિ વાકો ચનાનો નિઃશ્ચય ન કરી એકો હોય તો તો, બહુલા લોકચિન્તા પણ તેવા સુચિક્ષિત પાટવીકુવર કે તેના અભાવે બીજા કુવરો પર જ ઊતર-તી; અને રાજકુળના અન્ના કુલીનોની (દરીક એવા બીજા રાજ-ચોની) રાજ્ય મેળવવાની તકો ઝોઝી થતી જતી.^૯ (એવાઓને ભાગ દાવતા તે, બધા ૫ કુવરો જો એટલા ગેરલાયક નીવડે કે પ્રજા કેમે કરતાં એમાંથી કોઇની ચૂંટણી કરે નહિ, તો અને ત્યારે જ.) આમ કરતાં કરતાં, એવી પ્રથા પડતી મર્ધ કે, પેદીઓ ને પેદીઓ પર્વત, યુવરાજને જ નવા રાજને પદે અભિષેક થવા લાગ્યો; અને પછી એ પ્રથા એટલી ઊંઘી પેડી, બાપક અને સગાં થઇ, કે યુવરાજ યુવલક્ષણે રૂઢો હોય કે રૂઢો, પણ પ્રથાબળ પ્રજાની પામે તેની જ વરણી કરાવતું. ખુસ્તું છે કે પ્રથાને આટલી દુર્ઘમ દરાવવામાં પુરોદિતનો હાથ સારા પ્રમાણ-માં હોવો જોઇએ. તેણે કા તો અમુક જમાનાઓમાં પ્રજાની સ્વરાજ્ય-સકિતને મોળી પડતી જોઈ હોવામાં, કાં તો સંસ્કારકાની^{૧૦} દિગ્દિ, અથવા તો, કોઈકે કોઈકે દાખવામાં, રાજકુળ એક અને અન્ય રહે તેમાં પુરોદિતકુળનું પણ બહુવિધ દિત સમાવણું હોવાને લીધે—આવા કોઇ ને કોઇ કારણે, પણ તેણે ધામે ધીમે વંશપરપરાનુમત રાજભાવનાને ભારતવર્ષ માટે સાચો દારા શ્રેષ્ઠ દરાવી; અને, રાજ્ય હોય તો એક-સત્તાક હોઇ શકે, તથા તેવો રાજ્ય મંશ્વરરાવતાર ચનાવો જોઇએ, એવી ભાવનાની મેળ લોકલક્ષણમાં મદાની મારી દીધી.^{૧૧}

૪

‘રાજન’ સ્વદ મૂળે તો, જે કુળમાંથી રાજ ચૂંટાય તેના બધા પુરોદિતે માટે વપરાતો. પછી, વરણીપ્રથા ચાલુ હતી ત્યારે જ, એવાં કુળોની સંખ્યા વધવાથી, રાજ્ય કરનાર એક વ્યક્તિને જ રાજન

અથવા રાજ્ય કહેવાનો આલ પદ્ધતિ; અને કુળના બાકીના પામતો, બાપાતો ઇત્યાદિના સમૂહ માટે 'રાજન્ય' એ સજ્જ યોજવામાં આવ્યો. આ રાજન્યો પણ, તેમને ચૂંટાડીને રાજ્યન જનવાનો મંભવ હતો ત્યાં સુધી, રાજ્યની વ્યવસ્થા અંગેનું તથા સુદ્ધવિધાન બધું જ રાજ્યેયિન શિક્ષણ પામતા. એમની અને ખીજા અધિકારી-વર્ગની સલાહ પ્રસંગાનુસાર રાજ્યન બરી રાજસભામાં લેતો.^{૧૭} એ સભામાં બેસવાનો અધિકાર ભોમવનારમાં, રાજ્યન તથા રાજન્યો ઉપરાંત, આઠ મુખ્ય પુરોહિતા રાજપુરોહિત, પાટનગરનો પ્રામણી, સૂત કહેતાં વડો સારથિ, સેનાની, જે નાની લડાઈઓમાં સરદારી લઈને લડવા જતો, મધ્યમાણી, એટલે કે ન્યાયાધીશ અથવા લવાઈ, ક્ષત્રુ, જે સજ્જના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે રાજકોઠારી, અને અત-પુરાધિક્ષ, સંગૃહિત એટલે ખાજાનગી, અને ભાગદુષ એટલે કર ઉધરાવનાર

એવી એ રાજમત્રમમાં બેસતી, દરગારો બરાતા અને રાજ વસતો, તે એક મોટા મહેલમાં સાતમાં તથા નવમાદસમાં મડોમાં વરુણના સુદ્ધગિત, અનેક સ્તંભો તથા બારીબારણાવાળા કાંઠાકાંઠામાં મહેલોનાં વર્ણન છે, તે તત્કાલીન રાજમહેલો પરથી કરાયેલાં હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

રાજ પ્રમગોપાત નગરમાં ફરવા નીકળે અથવા તો વારતહેવારે તેની સ્વારી ચઢે, ત્યારે પણ તેના વૈભવ અને ગૌરવનું દર્શન પ્રળને થતું તે બપોલદાર વસ્ત્રાજૂષણથી સજ્જ થતો, માથે ચક્ર-આકારનો સુવર્ણમુકુટ ધારતો, સોનાનું કવચ ચઢાવતો અને હાથમાં તરવાર રાખતો સ્વારીમાં તો સોનારૂપા અને મોતીમાણિકના સજ્જાગરયુક્ત હાથીઓ પણ વપરાતા, તેની અબાડીમાં, આ જમાનામાં પણ દેશી રાજ્યોમાં કુવચિત જોઈએ છીએ તેમ, રાજ્યની સાથે પ્રધાન કે ખીજા

રાજ્યમાંથી નિરાજતા. આવે પ્રસંગે રાજ્યનાં દ્વંદ્વજ અને પામદળ પણ સ્વામીની શોભા તથા દમ્યમદારીમાં સારી અભિવૃદ્ધિ કરતા.

કરવેરાના વિષયમાં, ઋગ્વેદકાલીન રાજ્ય (નદુપના^{૧૪} જેવા અપવાદો બાદ કરતાં) પ્રજા સાથે એકંદરે સમજદારીથી વર્તતો એમ કહી શકાય; અને પ્રજા પણ રક્ષણની તથા અન્ય રાજસેવાઓની કિંમત કરને રૂપે ખુશીથી બરતી. એ કરો મુખ્યત્વે જમીન, વેપારઉદ્યોગો, માલની લાવસપ્તજા અને રત્નઓને અંગે નાંખવામાં આવતા ^{૧૫} પણ સૌના જેવી ધાતુઓનો ઉપયોગ સર્વસામાન્ય થયો નહિ હોવાથી, પછે બાકે કરો ભરવામાં આવતા તે ધાન્ય, ગાયો, ઘોડા અને ખીજાં દોરોરૂપી સાધન દ્વારા જ. આથી રાજ્યના દરબારમાં દમેશાં પશુધનની અને ધાન્યની બરતી સારા પ્રમાણમાં ગહેતી.

ધુદકાળમાં રાજ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ કરો નાંખતો. એ સમયે તે જરૂર પડ્યે, પાછળથી વીરેન્દ્રયુગમાં બનતું તેમ, પ્રજા પાસેથી નાણાં ઉછીનાં પણ લેતો હોય. એવી ધીરધાર પ્રજા સામાન્યતઃ રાજ્યખુશીથી કરતી; કોઈ વાર કોઈક હડીલા વૈશ્ય પર આ બાબતમાં દમ્યાણ થતું ને લાલચો પણ અપાતી; ને એટલાથી ન માને તેની પર, પદેલા અને સાતમા મંડલમાં નોંધાયા પ્રમાણે, કેટલોક ગુલમ થતો હોવાનો પણ સંભવ છે પરંતુ આ છેલ્લી સ્થિતિ જવલ્લે જ અનુભવાતી. આ વિષયનો સામાન્ય નિયમ તો યાત્રિપર્વના ૮૮ મા અધ્યાયમાં ઉપદેશ^{૧૬} અપાયા પ્રમાણેનો—કુમારથી અને ચતુરાષ્ટ્રથી ઠામ લેવાનો—ઋગ્વેદના કાલમાં પણ હતો, એમ માનવું જોડું નથી.

પ્રજાને રાજ્ય સાથે કોઈ અતિશય અંબીર અને મહત્વના પ્રશ્ન પરત્વે તકરાર લીધી થાય, અને અગે તેટલાં વિનવણાં કે ચેતવણીઓ છતાં રાજ્ય તેમાં કશી દાદ દેવાની ના ને ના જ બળે, ત્યારે તેને કર બરવાની પણ ના પાડવાનો હક એ સમયની પ્રજાને હતો કે નહોતો ?

આ સવાયનો, 'દતો' એવો ઉત્તર ડો દાસ દસમા મહત્ત્વા ૧૭૩મા સૂક્તની ૧૭ હેલ્લી ઋચાને આધારે આપે છે તેમના મત પ્રમાણે એ ઋચા ગર્ભિતપણે એવું સૂચન કરે છે કે જુલમી રાજ સામે વાયદાનો સવિનય બગ વરી, ફરિયાદ સતેષકારક રીતે દૂર ન થાય ત્યાં લગી, કર ભરવાની ના પાડવાની તથા એ રીતે અત્યાચ્છ કરવાની છૂટ લોકોને વેદકાલીન સમાજમાં પણ હતી ઋચાનો આ અર્થ સ્વીકારીએ તો અહિંસાત્મક અસહ્યારતુ જે અતિમ સાધન, દલિત પ્રજાનું એકમાત્ર સાચું અને ગ્રીહ ઔદિક મોક્ષસાધન, તે આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન-તમ વારસાઓમાંનો એક છે એમ કહેવું પડે.

૫

પુરોહિતવર્ગ એ પુગતન આર્થ જીવનમાં ધણા ધણા માન અને સત્તાધારણતુ સુયોગ્ય પાત્ર શા માટે મળ્યાતો હશે? થોડા મહોપતિઓ પણ જાણે તેને જ હૃદયમન સમર્પણ કરીને જીવન જીવવાનું ક્યાં વિશિષ્ટ કારણોએ સ્વીકારતા હશે?

એ પ્રશ્નમાં સંસ્કારિતાનો અરુણોદય થયો ત્યારથી જ, ઉત્તર કાલીન વર્ણબેદના કથા લક્ષણ વિનાના છતાં એકેકથી નિરાળા એવા ત્રણેક વિશ્વાતરેખ વર્ગો બધાવા માળ્યા હતા. એ વર્ગો માનવીની કાષ્ટ પૂર્વચિન્તિત યોજનાને લીધે નહિ, એટલા કુદરતી ક્રમે અને સામાજિક આવશ્યકતાને પરિણામે બધાતા હતા. એમની વચ્ચે એવી મિજતાની રેખાઓ અકાવા માડી ત્યાર પહેલાં તો પ્રજાની લગભગ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતે જ પોતાનું દેવધનન કરતી, રક્ષણ કરતી અને ખેતી કરતી. પછી દેશી ભૌગોલિક અને આર્થિક ઝિંદગિ પ્રતિવર્ષ એટલી બદલાતી ચાલી, એટલી મોટી અને મુશ્કેલ સમસ્યાઓનો^{૧૮} હોલ માગવા લાગી, કે કેટલીક વ્યક્તિઓએ રક્ષણના કર્તવ્ય પર અને જીજ કેલીકા-એ ખેતી અને પશુપાલન પર એકામ થવું પડ્યું. આ વર્ગોને હવે

દેવવજન માટે વૃત્તિ અને અવકાશ ઓછા જ રહે એ સ્વાભાવિક હતું. અને ખીછ બાણુ, દેવવજનની ઉપેક્ષા અસકચ હતી. રક્ષણકારે માનતા કે અમારા બાદમાં બગ છે અને પુષ્કળ છે, પાણુ તેનો વિજયવાન ઉપયોગ તો પ્રતાપી હન્દદેવની કૃપા હોય, તેનું નિયમિત રાવન અને યજન થઇ શકે, તો જ શક્ય છે, અને ખેતીકારે જાણતા કે અમે પણ પરિશ્રમ તો માનવીયી યાય એટલે જાણે ય કરી છૂટીએ, પણ તેનાં અમને યશ અપાવવો તો વૃદ્ધિદાતા વામવના જ હાયમાં—તે હાય, જે કદી એ પૂતાં યજ્ઞમણિ વિના અમારાં ખેતરોમાં અમૃતવારિ પયોવવાનો નથી.

આવી મનોદક્ષા આર્થ પ્રજ્ઞના એ ત્યારે હજી રચાતા જતા ક્ષત્રિય વર્ગમાં અને વંશવ વર્ગમાં ધડાતી આવતી હતી, ત્યારે જ એક ત્રીજો વર્ગ પ્રજ્ઞના આત્મધનની રક્ષા અને ચિન્તા યાન્તપણે ક્યે જતો હતો. એમ નહિ કે પેલા બે વર્ગે આટલું વહેણું જ એ ધન ખોઇ નાંખ્યું હતું એમણે હજી તો તયવાય એટલા દેવવજન અને યજ્ઞક્રિયાઓને સાચવ્યાં હતા. પણ, નવાં નવાં સંલેગખજોને લીધે, એ સાચવણુ દરે કાઝો વખત તેનાથી થઇ શકવાની નથી એ મત્ત આ રિધરદષ્ટિ ત્રીજા વર્ગે થોડા સમયમાં જ જાણી લીધું. આથી તેણે પ્રજ્ઞની સનાતન આત્મમૃદ્ધિનું મરોધન કરવાની નિષ્ક્રમ આવનાથી, ધર્મરક્ષા અને ત્રિવ્રાસેવનને પોતાનું પ્રભુપ્રેરિત કર્તવ્ય ઠરાવ્યું. એ કર્તવ્ય, વખત વહેતો ગયો તેમ તેમ, તેણે પોતા ઉપરાત રક્ષણકારે અને અર્ધસેવીઓની વતી, એ વર્ગોના હિતને માટે જાળવવાનું પણ સ્વીકાર્યું. આ બે પ્રજ્ઞવર્ગોને પણ, પોતાપોતાની સ્વકીય જીવન-સિદ્ધિને અર્થે, ઉપર કશું તેમ, કાંઈક સ્વરૂપના ધર્મપાલનની જરૂર હતી જ. આથી તેમણે એ ચિન્તકવર્ગને અનાદિકાળથી ઊતરી આવેલી પ્રજ્ઞકીય સંસ્કારસંપત્તિનો રક્ષણદાર ઠરાવ્યો, ખીલ-વણુદાર કરી રચાપ્યો, તેના બાજુ જીવનના યોગક્ષેમની સવળી એ

જવાબદારી પોતાને માથે સ્વેચ્છાએ, નિરવાર્યભાવે રાખીને તેના ચિત્તને મનન અને ગંતરદર્શનના ઉચ્ચતમ કાર્યો નિવૃત્તિથી કરવાને વિમુક્ત ગણ્યું.^{૧૯} આ રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે મત્રદષ્ટા ઋષિઓનો વર્ગ, જે પાછળથી વર્ણમાત્રમાં ઉત્તમોત્તમ એવા ધ્યાનશુ કે પુરોહિતના વર્ગ તરીકે ઓળખાયો.

આર્પણર્તને માથે આ આત્મદર્શી તેમ જ આત્મજ્ઞાનના અવિરોધી એવા વ્યવહારશુ ચિન્તકવર્ગનું ઋષુ ધર્ષુ ગોટું છે. આયોનો તે આદ્ય અને અમર સંસ્કૃતિકાર છે તે જ્યાં પ્રગટપણે સંસ્કૃતિનો વિધાયક નથી ત્યાં પ્રેરક છે. આમ છતાં, છેક પ્રારંભકાળમાં પણ, પ્રજ્ઞના એક બિંબ વર્ગ તરીકે અલગ તરી આવ્યા પછી તેમ જ પહેલા પણ, તેની શુદ્ધિશક્તિએ કલ્પનાશક્તિએ અને સર્જનશક્તિએ જે જે ભવ્ય સિદ્ધિઓ નિઃશક સાધી છે, તેનો પાર આપણે પામી શકીએ તેમ નથી, કેમ કે અતિપરિચયથી એ સિદ્ધિઓની અવગણ કરવી આપણને સહજસાધ્ય જની ગર્હ છે.

ચિન્તનવીર ઋષિઓની હિંમત, ધીરજ અને કુનેહે રાની પશુઓનું રાનીપણું ટાળી એમને મનુષ્યના સહવાસ અને સહકારને લાયક બનાવ્યા. એમણે હજારો શોધ કરી, કૃષિક્ષાનો આરંભ કર્યો, એ ક્ષાનું જ્ઞાન અન્ય આયોને આપ્યું કૃષિ અને યુગ્મયા અને યુદ્ધના અનેક જીવંતજીવો જોળ્યા. તથા શસ્ત્રોને ધણાધણા પ્રયોગ પછી પૂર્ણતાએ પહોંચાવ્યા, જેટલી સ્વાભાવિક તેટલી જ રિચતિરથાપક સમાજરચના કરી અને ભાવનાદૃષ્ટિએ તો કદાચ જગતમાં અજોડ એવી લગ્નપ્રથા પણ પ્રવર્તાવી. સંસ્કૃતિવિકાસની એક પ્રયત્ન પણ મહામૂલી શક્તિ જે અગ્નિ, તેનો પહેલા ઉપયોગ શોધ્યો અને પછી 'દેવોના પુરોહિત' લેખે તેના યજ્ઞનનો સપ્રદાય ચલાવ્યો, એ જ રીતે, બીજી અલ્પમહાન વિશ્વશક્તિઓ, તેમનો મનુષ્ય જોડેનો ગૂઢ સંબંધ, તેમને પ્રસન્ન કરનારા યજ્ઞયાગ, તેમનાં અદીક પ્રેરકબળો લેખે વિવિધ દેવ-

દેવીઓનાં લાક્ષણિક મનોહર ડ્રોવાબર્ષો સુક્ષ્મ દર્શનો, દેવોની દયાશુકારી સ્વરો અને કોઈક વાર અનેક દેવોમાં એક હૃદયતત્ત્વની ઝોંપી—આ સર્વનાં ગહન ચિંતનો ને અન્તર્દર્શનોમાં જીવન ગાળીને તેમણે યુગે યુગે એ વિષયોની માન્યતાઓ ધરી, ડ્રોસારી અને લોકમાં રિચરતાથી રચાપી; અને આ બહુરૂપ બહુશક્તિ સાધનો વડે ડ્રોનમાં એકતા, સંપ, સંઘટન અને જીવ્યા પ્રકારનું આત્મભાન આપ્યા— આપ સંકારના અંતિમ સદ્ભાવ અને ચદ્દભાવની તેને જીડી, જવલન, નિશ્ચય પ્રતીતિ ઠરાવી. જે રાષ્ટ્રસેવકોએ રાષ્ટ્રના સર્વતો— યુધ્ધી દલાશ અને ઉત્તિમાં આવો હિંમ, આટલો વ્યાપક ઉત્તમાંય પોતા તરફથી આપ્યો હોય, તેમને સાક્ષાત દેવપતિ પણ અદર્શિય રાજકાજમાં પોતાની પડખે જ રાખે, શાંતિકાળે તેમજ યુદ્ધકાળે તેનાજ વચનને એક ને અગ્રણ્ય પ્રમાણ માને, તેની જ દેવપ્રાર્થનાઓ વિજયમાળ વરાવશે એમ અંતરમાં પ્રમાણે, તેનું બહુમાન કરે, તેને બહુ દાન આપે, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? અને એ સેવકો જ્યારે સ્વચ્છંદ્ય ચૂકી સત્તા લોભી બને, નિરવાર્ધતા તણ રવાર્ધને જ જનતા યદ જનય, ધર્મના સાક્ષા ઓદી ઠાળા અધર્મો આવરે, ત્યારેત્યારે તેઓ સદેહે જ સુક્ષ્મ નેરવોના ભોગવનાર દરે, પ્રજાને પણ એ ભોગોની સદ્ભોક્તા બનાવી

૩. આવો સાચ અપાતો તે, સાર્વજનિક સેવાના કાર્યમાં મામૂલીને સમવક આપવાને જ. બાકી તેણે નિર્વાહ માટે તો તેનાં પોતાનાં ખેતરો ને દોરડાંખર તેને હવાં જ.

૪. આ કંડિકામાં વસુંવિધી મુખ્યવસ્થાથી ચાલનારું-તુરેક નામ પડેલાં તો સ્વપંસંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર હનું. તેને કોઈ ચાર, નીચે નોંધાયો-તેમ, પા-આમો ભેડે કાળા થતા, પશુ પાછળથી તો, સર્વ ગામોને સર્વસામાન્ય એક ભાષા, એક ધર્મ અને એક સંસ્કારનાં બંધનો બાંધતાં હોવાથી, (તેમ જ બીજા સંભેમરસાત-ભુવો આ બીજા ખંડકોનો અંતમામ) અમુક અમુક ગામોનું સંઘટન એક જ રાજ્યના છત્ર હેઠળ વધું હતું. આવા પાંચ મુખ્ય રાજ્યો આર્યાવર્તમાં એ સમે હતા, ને તેમનાં નામ વરથી આજી પ્રભને 'પંચજનાઃ' કહેતા એવો દો. દાસ વગેરેનો મત છે. પશુ એ એકદમ સ્વીકાર્ય નથી; કેમ કે, એ પાંચ ભવિષ્યોના નામકો તરીકે ને પાંચ યથાતિપુત્રોનાં નામ અપાય છે, તે પુત્રો તો આજુ સંઘટન અને રાજ્ય-સંસ્થારંભ પછી લાંબે વખતે યથા હોવા ભેઈએ. આપણને માન્ય સાલવારી અનુસાર, આ સંસ્થારંભ ને સંઘટન પ્રા. ૨૬૫૦માં અને યથાતિપુત્રોનો રાજ્યકાળ પ્રા. ૨૬૫૦માં છે. આથી, પાછળથી બનેલા બનાવને આધારે પડેલાંના બન.વનું નામ ન પડી શકે, એ સત્ય સિદ્ધ થાય છે. (આ સંભેમોમાં, 'પંચજન' સહજ તોચાર વર્ણો-વત્તા નિષાદ ભત્રિએ પંચક માટે વપરાયો હોવાનો ને મત છે, તે વધુ માણ લાગે છે.)

૫. 'સ્થાપિત સ્વાર્થ' = 'વેસ્ટેડ ઈન્ટેરેસ્ટ'.

૬. અને સ્વામી તો થઈ પલુ રી રીતે શકે? જલદું, મનુ તો રાજની જવાબદારી સ્વીકારવા કેવળ અનિચ્છુક હતા, તેમણે જણાવ્યો. ('રાજ યાચો' એવી) આજ્ઞાના જવાબમાં કહેણું: "હું પાપકર્મથી ડરું છું. વળી રાજ્ય ચલાવવું એ અત્યંત કઠિન છે. તેમાં પશુ મિત્થા આચરણ કરનારાં મનુષ્યોના ઉપર રાજ્ય કરણું, એ અતિ કઠિન છે." (સાંવિધર્મ: અ. ૧૭; મ્ત્રો. ૨૨). તેમનો આ ડર ભેઈને જ્યારે પ્રભએ ખાતરી આપી કે તમને વાજબી કર:

વેગ નિયમસર મળશે, તમારું સર્વ પ્રકારે માન બળવીશુ, “ જ્યારે અમારી કન્યા પરણવા યોગ્ય થશે, ત્યારે તેની પદ્ધતિની રકમ મુકરર કર્યા પછી, તેમાની ઉત્તમ રૂપવતી કન્યા તમને આપીશુ ”અ) ૧૭ ક્ષેત્ર ૨૪) -ત્યારે મનુએ રાજપદને સ્વીકાર કરેલો. તેઓ તેમ જ સધળા સમગ્ર રાજ્યો બહુતા હતા કે ‘ રાજ પ્રકૃતિરજનાત્ ’ એ સૂત્રનો જોડેલો વધુ બપ જપીશુ, ને તેનો જોડેલો વધુ અમલ કરીશુ, તેટલાપૂરતુ જ આપણુ સિંહાસન મુરશિત છે.

૭ ‘સભા’ અને ‘સમિતિ’ના ઝગ્ગેદમાના લક્ષણાદિ ડો. દાસે તારખ્યા છે, તે આ પ્રેમાણે (૧) સભા ચબ્દ પહેલા પુરાણ જેવા ઢાઉનહોલ માટે વપરાતો. તે પછી ત્યા મથનારી મંડળી માટે વપરાતો થયો. એ સમા-મંડળીના કર્તવ્ય ત્રિવિધ હતી (ક) આખી વિશ્વ (‘દ્રુણમ’)ને લગતી વિચારણાઓ-ખેડી, પાક, પશુઓ અને વહિ સબલી-કરવી, (ખ) આનંદ-વિનોદ માટે દિવસને ઉઠે બેમા મળતુ-આજની ‘ફનમ’તું એ પુરાણું પ્રતિરૂપ; (ગ) એ સમયે સુપ્રચલિત એવા, પ્રેરણાબલકદાર કામ ન ગણાતા એવા, જુગારખેન માટે ટોળે જળતુ. આ વિષયને લગતો ‘અક્ષવાપ’ નામે ગામનો રાજ્યનિપુણ અધિકારી પણ હતો જુગારના અનિષ્ઠો પર એક સ્થળે (ઋ ૧૭, ૩૪) આર્થ ઝપિ શોક દર્શાવે છે એ પણ નોંધતુ લેઈએ.-સભામા વિચારણા માટે જે ‘સભેષ’ અને ‘રયિ સભાવાન’ કહેવાતા તે સરકારી, સમૃદ્ધ ગ્રામજનો જ બેસી રાકતા. આ રીતે, એ રાસન અમુક રિપતિસભેગમા પ્રબંધાસન મદી વર્જસાસન (‘ઓલિમાર્ષી’) ગાનતું હોય એ સભવિત છે પણ આવી વિચારણાઓ તે છેક ખાનગી મંત્રમંડળી નહિ હોય, સામાન્ય પ્રબંજનોને પ્રેક્ષક વરીકે તો એમા હાજર રહેવા દેવામા આવતા હશે, એમ અનુમાન યાચ છે સભામા કામકાજ ચાલુ થવા માટે ‘કારમ’ જેવું કે આવરચક નહોતુ. એમ સભાવે છે - સભામા મામાણી કે રાજન સામાન્યત નહિ આવતો હોય. કોઈ વાર તો એ શસતી, તે રાજને પદક્ષત કરવા જ ત્યા એ કેમ આવે? પણ જ્યારે રાજપ્રબને સારાસારી હોય, ત્યારે તે વારતહેવારે સભામા આવીને બેસતો હશે, એમ લાગે છે. (૨) સમિતિ એ આજના ‘જનરલ બોર્ડી’ કે પરિષદો જેવી જનમંડળી હતી. રાજને ચૂંટવા જેવા પ્રસંગે આખી પ્રબ કે તેના સુખ્ય પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થાય, તેને સમિતિ કહેવા. સમિતિમા, ‘સભા’મા બેઠનાર ઉપર કક્ષા તે જે

વિરાટ વર્ગે પણ સ્વેચ્છાથી હાજર રહી શકતા. સમિતિ રાજધાનીમાં બસાવી તેમાં રાજ્ય અને રાજ્યનો (‘નોનલ્સ’) આવી શકતા. કોઈવાર ‘સભા’માં ચક્ષો પણ થતા. અગ્નિને તેથી ‘સભ્ય’ કહી છે.—સામાન્ય જોમ કહી શકાય કે સભા એ જામજામની કામગીરિ સ્થાનિક સરચા હતી અને સમિતિ એ આખી ‘વિશ્વ’ની રાષ્ટ્રીય સરચા, ખાસ અસામાન્ય પ્રસંગો એ મળનારી સંસ્થા હતી.

૮. મં. ૪, સુ. ૨૨માં; અને મં. ૮, સુ. ૭માં.

૯. આવા પાછા પડેલા રાજકુલીનો, જે પુરુષ રાજ ચૂંટાય તેની સામે કાવતરા ને બખેડા પણ કરતા હશે, કેમ કે રાજના દુરમનો ઉપરાત હરીફા પણ હોય છે, એમ કાષિ એક ટેકાએ (જા. ૧૦, ૧૭૪માં) સ્પષ્ટ કહે છે.

૧૦. ‘સ રકારરક્ષાની દષ્ટિએ’ કેમ કે એક જ સંજોગ રાજ્યના દેરામાં આજ રહે, તેથી પ્રજાની એક પ્રજાવિકાઓનું રક્ષણ, ધર્મ-રક્ષણ વગેરે લાભો દેખીતા છે. પણ આ મતની પાછળ ભાવના એવી જ હોય છે કે રાજ માનવસ્વભાવની નિર્બળતાને વરા થઇને એકદમ સત્તાનો રસિયો અને પ્રભવીક નહિ બને. ને આ ભાવના, બહુએ છીએ તેમ, ધણી જે વાર સિદ્ધ થતી નથી.

૧૧. એવું પણ બ.પૂ. હોય કે, અમુક પેઢીઓ લગી વંશપરંપરાના રાજાનો પ્રયોગ—એ બધા થ એકંદરે સારા નીવડવાથી—પ્રજાને સુકળવાથી લાભો હોય અને તેથી તેણે જ એ પ્રધાને કામગીરિ સ્વરૂપ આપવામાં સીધો કે આડકતરી મદદ કરી, વસ્તુ પ્રતિ ઉદાસીનતા ધારી હોય.

૪

૧૨. ‘રાજ્ય’ સબ્દ આવી રીતે સમા મંડલના નેપુ મા સૂક્તમાં (પુરુષ સૂક્તમાં) વપરાયો છે; (જા. ૧૨માં). એનો દેખીતો અર્થ ક્ષત્રિયવર્ણ એવો લાગે છે. ‘રાજ્ય’=સામંતવાદ, એ અર્થ કો. દાસનો છે.

૧૩. રાજસભામાંની રાજની એક ‘આસદી’ કહેવાતી. ત્યાં બેસીને બધા ફાજદારી શુંદાઓનો નિકાલ નતે કરતા હશે, અને દીવાની કેસોમાં તેને ખાસ અધીશ જ થતી હશે એમ ધારી શકાય. આ ન્યાયકાર્યો કરવાની સત્તા તે પ્રજાજાનુસાર રાજ્યને પણ સોંપતો હોય તેવા સભ્ય છે.

૧૪. ‘ જ કલ્પર ’ અનુસાર, નકુષે જુલમથી દર ઉપરાખ્યાને લલ્લેખ
જ ૭-૬-૫મા છે, કર માટેનો જગ્ગેરી શબ્દ ‘ બલિ ’ છે.

૧૫. રાજ્યને કર કેટલાકેટલા લેવા અને તેને કદ રીતે ઉપરાવવા તેને
શમનો જે ઉપદેશ રાસતિપર્વના અધ્યાય ૮૭ અને ૮૮મા છે, તેમાના જ
સિદ્ધાંતોનું-‘ ઉકે પરાપૂર્વથી આર્થ દેરામા વ્યાલતા આવેલા એ સિદ્ધાંતોનું-
આચારજી બહુ અરે જગ્ગેદના સમયમા પણ યદુ’ હોવું જોઈએ. ૮૭મા
આધ્યાયમા નમરશક્તિના નિયમો સમનન્ધા પછી ૨૫૦, ૧૩-૧૬મા લીખ-
પિતામહ કહે છે

[રાજ્યએ] માલની ખરીદી ને વેચાણની નોંધ રાખવી, માલની
હાલત તપાસવી, તેઓને [વેપારીઓને] અન્ન કેવું મળે છે, કેવાં
વસ્ત્ર પહેરે છે, વેપારમા નફો છે કે ટોટો છે, એ સર્વની તપાસ
કર્તા પછી વેપારીઓ પર કર મૂકવો. હમેશાં સિલ્કીઓ (કારીગરો)ની
વૃદ્ધિ, આવક અને ખર્ચ, તેઓનો નફો ટોટો, અને કળાની સ્થિતિ
તપાસી, રાજ્યએ સિલ્કકળાવાળાઓ પર કર કરાવવો. હે યુધિષ્ઠિર !
ગામની છત્તા હોય [એટલે કે લગાઈ જેવી આદતમાં તેને જરૂર જ
પડે ત્યારે] તો ભારે કર મૂકવામા હરકત નથી, પણ તેણે કદી પણ
એવો કર નહિ મૂકવો કે જેથી પ્રજા સુમાધ જાય પદાર્થ મનાવવામાં
જતી મહેનતનો ખર્ચ બાદ કરી, નાણી નફા ઉપર કર મૂકવો.

ત્યારપછી નીચે ૨૫૦-૨૭૫મા “ જુદ્ધિમાન રાજ્યએ, વાઝડો જેમ
ધીમે ધીમે ગાયને ધાવે છે, તેમ ધીમે ધીમે દેશમધી કરણી દૂધ દોહવું ”
ઈત્યાદિ સ્વચેટ ઉપમાથી આ વિષયને વધારે સ્ફુટ કર્યો છે

૧૬. આ ઉપદેશ પણ અર્થવાહી ઉપમાઓ અને કાવ્યત્વથી અલિપ્ત છે-

મમરાઓ જેમ વૃક્ષમાંથી મધને ચૂસે છે, તેમ રાજ્યએ પણ
પોતાના દેશમાંથી કરણી મધને ધીરેધીર એકદું કરવું. વાઝડો જેમ
ગાયના આયળને કરબા ચિના ધાવે છે, તેમ જ રાજ્યએ પ્રજાનો
સંહાર નહિ કરતા તેની પાસેથી કર વસૂલ કરવો. જ્યોત્તી પો

ગળાએ કામળતા વડે સમ્પૂર્ણાથી કરતું દોહન કરવું. વાધણ જેમ પોતાના પુનને દાતો વડે ઉપાડે છે, પણ તેના શરીરમાં દાતને પેસવા દેતી નથી, તેમ રાજાએ પણ પ્રજાને પીડા નહિ ચાપ તે પ્રમાણે કર વસૂલ કરવો. તીક્ષ્ણ દાંતવાળો ઉદર જેમ નિદ્રાવશ થએલા મનુષ્યના પગના માસને એવી કામળતાથી ઠાતરી ખાઈ છે કે નિદ્રાવશ થએલો મનુષ્ય સાધારણ વેદનાથી પોતાના પગને જરા જરા દલાવે છે, પરંતુ તીવ્ર વેદના ન થવાથી જાગી ઊઠતો નથી, તેમ ઉદરને દાઢી પણ ચૂકતો નથી, તેમ રાજાએ પણ મૃદુ ઉપાચ વાપરીને પ્રજા પાસેથી કર લેવો કે જેથી પ્રજા કુખી ચાપ નહિ, તેમ તેના તિરસ્કાર પણ કરે નહિ. (શ્લો. ૪-૬)

પછી આગળ જતા ૮ ને દસા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જેમ વાછડા પર જાર લદાઈ છે તે કમરા, અને બળદને ભેટરાઈ છે તે પણ કમરા, “તેમ જ પ્રજાને પણ ઉચિત કમથી ભે વસ કરવામાં આવે છે, તો તે વસ ચાપ છે.”

૧૭ એ અભિધેક્ષુક છે તેનો ધ્વનિ એવો છે કે પ્રજાની સમતિ પર રાજા નિર્ભર છે જાણ દેવોના આશીર્વાદ આગતા એવી તથા પાત્રની ઋણાઓમાં ઈચ્છે છે

“આ રાજા કહિ પદ્મજ ન થાએ પૃથ્વી, પર્વતો અને આકાશ જેવો, વરુણ ને બૃહસ્પતિ, ઇન્દ્ર અને અગ્નિ જેવો, એ જગતમાં સુરિયર રહો દેવો તેને સુરિયર રાખો” છેલ્લો-સત્યાગ્રહવાળી-ઋણાનો અર્થ વિદસનને આધારે ડો દાસ આમ આવે છે “નિત્ય યજ્ઞ કરતાં એવા અમે નિત્ય સોમનુ ધ્યાન ધરીએ છીએ. (સોમનસ વાપરીએ છીએ). તેથી ઇન્દ્રદેવ તારી પ્રજાને કર બરવા ગ્રેશે.”

આ છેલ્લા વાક્ય પરના ડો દાસના વિવેચનનો આવાર્થ એ છે કે, ‘પ્રજા નિવિધન કર બરો’ એવી પ્રાર્થના પ્રસિદ્ધિતે કરવી થડે, તેનું કારણ એ જ કે પ્રજા રાજવહીવટથી સતુલ્લ હોય તો જ તે કર આપતી, અને ભે રાજા અન્યાયી ને જુગમ્પી હોય, તો કરની ના પાડી શકતી

૧૮. સમરચ્છાઓ=ઓબ્લેમ્સ.

૧૯. આ ૧૨થી સમન્સે કે ઋષિવર્ગે પોતાના ભરણપોષણ માટે બીજા બે વર્ગો પાસે માગના કરવાની નહોતી. એમને પોષવાની ફરજ આ વર્ગોએ પોતાની મેળે જ રવીકારી લીધી. આથી ઋષિકુલાશ્રમેને આશ્રયદાન-જમીનના અયોના, દ્રવ્યના દાન-આપમેળે જ આવી મળતલ એ સર્વની માગના કરવા જવાની હીલુપત તેમણે વહેરવાની હતી જ નહિ. એક રથને (ઋ. ૨-૨૮-૧૧) તે ભીખને નિદવામાં આવી છે અને પોતાને એવી સ્થિતિમાં કદી ન મૂકવા તથા ઋષિ દેવને પ્રાર્થે છે, વળી ઋષિઓ ઉમળકાપૂર્વક દાન-સ્તુતિ કરતા, દાતાઓના શુભગાન ગાતા, તે ને ૩૩ દાતા તરફથી રત્નચાક્રે અપાણ, તેનાથી રકુરેલી સદજ ઉપકારવૃત્તિને લીધેજ; અશામત કે લોભ-વૃત્તિથી નહિ. આ ભાવના પાછળથી હુસ થવા લાગી, પણ મૂળે તે વિદ્વાન વિચારકોને પોષવાનો આરામ ઉપર મુજબ થયેલ ઉચ્ચ જ હતો.

પ્રકરણ ચૌદમું

યુદ્ધવિદ્યા

૧

વિક્રમની આ પૂરી થતી વીસમી સદીમા આપણને ઋગ્વેદ ઠાલીને આપોવર્તે ધણું ‘પ્રાચીન’ લાગે છે, અને એ રવાનાવિક છે પણ જ્યારે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિબિન્દુથી એ સમયને આપણે વિચારીએ છીએ, એના દેશકાળના પ્રમાણમા સારનો સમય આપણે સમાજ યુદ્ધશક્તિમા અને કાર્યશક્તિમા કેટલો આગળ વધ્યો હતો, સંસ્કૃતિનાં સર્વ મહત્ત્વના અંગોને લમતી અમુક મુખ્ય શક્યતાઓને તેણે કેટલી સિદ્ધ કરી દીધી હતી, તથા મર્યાદાઓને કેરી આવડતથી ઓળખી લીરી હતી-આ બધું જ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ, ત્યારે ઋગ્વેદી આર્યોમા પણ એક પ્રકારની ખરી અસંતોષતા, જાતી અને સર્વદેશી સંસ્કારિતા, આપણી નજરે ચઢ્યા વિના રહેતી નથી આ કથનનો પુરાવો જેમ એ સંસ્કૃતિના લમણા સુધીના રેખાદર્શનમા આપણને મળ્યો છે, તેમ તેની યુદ્ધવિદ્યામા પણ સમજાવણે મળી રહે છે એ વિદ્યાના ધણા ઉત્તમ સિદ્ધાંતો આર્યપ્રજાને અરમત હતા અને તેનો કળાકૃત ઉપયોગ તે વ્યવહારમા સમવાયમાર કરી જાણી. આથી, તેના જીવનની આપણી પિછાન પરિપૂર્ણ થતા માટે, તેની યુદ્ધવિદ્યાનું-યુદ્ધમાના તેના કૌશલ અને ધરાક્રમપ્રેમનું, તેની યુદ્ધપદ્ધતિ આયુધો અને સૈન્યરચનાનું-કેટલું વિસ્તૃત વર્ણન આવશ્યક છે.

૨

અગ્નેદના સમયમાં જીવું એટલે એમેરનાં જોખમો વધ્યે જીવું.
કેં નહિ તો, આર્થજીવનના આરંભના ધણાક ચતકો સુધી તો એ જ
રિપિતિ હતી. એ ચતકો દરમિયાન દાસો અને દસ્યુઓ, પણિઓ અને
અસુરો : આ અને એવા ખીજા બળવાન યત્રુઓથી જાતિનું દિવસરાત રક્ષણ
કરવાની જરૂર પડે તેવું હતું. એ યત્રુઓ ઠગવઠગથી કે જખરદસ્તીથી
આર્થ માસિકીની જમીન દખારી જેસે નહિ, અધરાતેમધરાતે અચિંતી ધાડ
પાડીને આર્થોને પ્રાણથી પણ ખારાં પશુધરો ચોરીને હાંકી જાય નહિ,
અને ગૃહો કે આશ્રમોમાંથી મૂર્તિમાન સંસ્કારલક્ષ્મી સમાવડ આર્થો-
ઓનાં બળાત્કારે હરણ કરીને રરતો માપવા માડે નહિ એટલા સારુ,
અતિવૃદ્ધ ન હોય તેવા એકેએક પુરુષ (અને કેટલીક તો સ્ત્રીઓ પણ)
નિરંતર યુયુત્સુ અને રાજસભજ રહેતો. આ વખતે હજી આપણા
પૂર્વજોએ આર્થ જાતિને ચાર અઠગંધ ખાનાંમાં વહેંચી નાંખી નહોતી.
પરિણામે, પ્રત્યેક આર્થજન જેમ ચહેરેમહોરે તેમ શરીરે, જેમ શરીરે
તેમ મનથી, જેમ મનથી તેમ હૃદયથી અને આત્માથી પણ, અખંડ-
સ્રોત ક્ષાત્રતેજે કરી ઝગહળતો હતો. તેનામાં બળ હતું, સાહસ હતું
ને હિંમત હતી; બળના સમયમાં હીરામૂલની એરી સમયમૂલ્યકતા હતી;
અકારપણું તેના મગજના તંત્રએ તંત્રમાં હતું અને તેની નિત્યસચેત
સકળ ઇન્દ્રિયો દુરુમન સામે તેને અહોરાત્ર સાવધાન રાખતી ને
સંરક્ષતી. એ કાળે ઉપાસક પોતાના દેવ પાસે જે પુત્રોની માયના
કરતો, તે આવા અયુત્તમ વીર્વશાગી, દસ્યુમ અને યત્રુનગરના નાશક
પુત્રોની જ યાચના હતી.^૩

પરંતુ આટલો બધો, આટલો સજીવ લગાયક જુસ્સો ધરખૂરો એકા-
એકાં કેળવાય એ અશક્ય હતું. તો, એ સાચી કેળવણી શું કરો ? યુદ્ધનો
બધ સતત રહેતો એ ખરું, એ વિશેની સંપદના મામોમાં હમેશ

તૈયાર રહેતી એ પણ ખરું, પણ વરસના ત્રણસે ને પાંસે દહાડા કે દાસદસ્યુઓનાં ટોળાં સમસિંધુપ્રદેશ કે મધ્યદેશ^૧ પર જિતરી પડતાં નહિ. મુદ્દ એક વાર આરંભાયા પછી લાંબો વખત ચાલતું હશે એ સંભવે, પણ જ્યારે જ્યારે શાંતિના નાના કે મોટા અંતરાલ મુગો આવતા હશે, ત્યારે જીવવાનો અને પ્રુખ્તો ઠપ રીતે પોતાના જીવસાને વહેતો, વિકસતો અને પ્રકુલ્લ રાખતો હશે.

એવા 'શાંતિયુગોત્' એક ખાસ લક્ષણે તે, અશ્વો અને રથોની સરત દોડાવવાની મદોનગી રમતો રમવી, એ હતું. પ્રાચીન આર્ય અશ્વોની ઉછેર, સંભાળ અને તાલીમમાં એકો હતો અને તે અશ્વારી-માં જે અનહદ આનંદ લેતો તેનો ચિતાર આપણને ચોથા મંડલનાં બે મુક્તોર્ભાથી^૨ સારો મળે છે. રથને તે સિંથુ અને ખદીર નામે કટણુ લાકડાંમાંથી બનાવતો અને ગાયના 'મજ્જૂત' આમડાથી^૩ તેને મડતો. આ અશ્વો અને રથોની સરત જે મેદાનમાં રમાતી, તેને 'ઠાઠા' અથવા 'આગ્નિ' કહેતા. આગ્નિને વિશાળ અને માપસર બનાવવામાં આવતું. એ મેદાનોમાં ઉત્સવોને દિવસે આર્યપુત્રો, ઉદાસભેર અશ્વોની અને રથોની સ્પર્ધામાં જિતરતા અને આગ્નિકૃતને હાથે 'ધન' કે 'ભર' (ધનામે) જીતી જતા. એવાં આગ્નિ અને આગ્નિકૃત, એવાં અશ્વો રથો અને આર્ય વીરો, તે સમે આદર્શવર્તનાં. ગ્રામેગ્રામમાં વસંતા અને ઠસાતા હતા. એવી જ રીતે રંચણરંચળે જીવવાનો ને રચાચના વિવિધ ઉપયોગનો મહાવરો પણ, આયુધખેલ અને મુગયા જેવાં સાધનો વડે, સદૈવ રખાવવામાં આવતો.

શાંતિના સમયમાં પણ આ રીતે પ્રજાની વીરત્વભાવના યોગના-પૂર્વક પોષવાની શરૂઆત દરેક ગ્રામણીને ગ્રામે રહેતી. તે ઉપલી પ્રદક્ષિ-એ કેળવણીનાં ચુનંદાઓની ગ્રામસેનાને પણ હમેશાં ખડેપગે રાખતો, ગ્રામરક્ષણમાં અને યજુઓ સામે તેને વાપરતો, અને રાજન તરફથી

કુમકે આવવાનું ફરમાન થતાં, તેને સર્વ પ્રકારના શસ્ત્રાસ્ત્ર અને મુદ્ધ-
સામગ્રીથી સુસજ્જ કરી, દેશના પાટનગર બણી સૌત્રાહ પાઠવતો.

૩

એ પ્રમાણે રાજન સામે રાજન બળાગળનો કયાસ કાઢવા ઉદ્યુક્ત થાય ત્યારે, ઉભયનાં એ અરિદળોનો એક વાર ભેટો થયા પછી ને સૌર્યાથી, ને ઉભળઠા ને અભિનિવેસથી, ને નિતાન્ત મુદ્ધકોશસ્થથી, તેઓ એકેક પર ત્રાટકતા, અને એ કારમા પશુ રણસંગ્રામો એક વાર બરાબર ભેરશેરાથી ખેલાવા માંડ્યા પછી ને અદ્ભુત દસ્યો આપણા દેશની એ આદિકાશની રણભૂમિ પર રચાતાં તેનું વર્ધન આજના કોષ લેખકની અદ્યબદ્ય હાયા આપવાનો પ્રયાસ કરે, તેના કરતાં એ ચોધરાળેનાં બહુરૂપ વિક્રમોના અને વિવશણતાભરી મુદ્ધપદ્ધતિના સાક્ષી અધિવર ભારદ્વાજની વૈખરી વાણીમાં જ અહીં એ વિસ્તારપૂર્વક આપીએ, તે સર્વથા વધારે ઉચિત છે:

લોહકવચધારી વૌહો જ્યારે સૈન્યને મોખરે મૂકતો મૂકતો ખસે છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ જલભર મેઘ જેવું મુહામ છે. દે રાજન ! આ મુદ્ધમાં વલ્લભવાયે દેહે ઘું વિજયવંત થશે ! તારા કેમચની દહેતા તારું રક્ષણ કરે; (૧).

આપણી સેના ધનુષ્યની સક્તિ વડે કરીને રાગના પરુઓને છતી લાવે; તે ધનુષ્યની સક્તિ વડે વિજયને વરે, ધનુષ્ય વડે તે લાયકર, મહોન્મત્તશિષ્યદળનો ચરાભવ કરે; આપણા કુલુષો તેની આશામાવને છેલી નાખે, એ ધનુષ્યને અમારે આપણા સૈનિકો સર્વે હૃદય-દેશેને સર કરે; (૨).

પત્ની પતિના મનમાં ધીરેથી કેં મીઠું મીઠું કહે, તેમ બધું કેં કહેવાની હોય તેની મુવંત ૧૦ ધનુષ્યો, પોતાના મુહુરૂપ બાણને બધે પ્રગાઠપણે આલિંગતી, પુનઃ પુનઃ સૈનિકના કબ્જ મુઘી લગામ છે અને મુદ્ધમાં તેનો માર્ગ સરળ કરે છે; (૩).

જતાંને અનુરૂણ જાયાની જેમ ધનુષ્યના બને આત્મિય થોધને અનુરૂણ દો; માતા સ્વનપાન કરતા બાળકને ખોળામાં ધારે છે, તેમ એ-

આર્તિઓ લડનારને લડાઈમાં વારણરૂપ હો. ઉભય આર્તિ, મેળવ ધ સદ સચલન કરતા, અને દુસ્મનોને દળતા, એમને ચક્રદિશ વેરી નાખો, (૪)

આ વીર જેવો ઉત્સાહભર રહે વિચરે છે, તેણે જ તેને ખમે ભેરવેલું ઇષુધિ ખણીણાટ કરવા માટે છે. અનેક ઇષુઓથી ભરેલું તે, ત્રાડ નાખતા સ્થમસ્ત રાત્રુદળને હવે ધન બે ધક્કામાં વચ કરી લેશે, (૫)

રથમાં ઊભેડો કુશળ સારથિ પોતાના અશ્વોને સ્વેચ્છાનુસાર, ન્યાજર પડે ત્યાં ત્યાં, વાળી રાકતો દેખાય છે એની અશ્વવિદ્યાની સૌ પ્રશસા કરો, કેમ કે એ વિદ્યા વડે જ તે લગભગ પર અસરકારક અકુશ યથેચ્છાએ રાખી શકે છે, (૬)

અશ્વો હલ્લહલ્લાટ કરતા રથ સમૈત આગળ ધસે છે, તેમ તેમ એમના ડાબકા ચોમર ધૂળના ગોટા ઘસાડે છે તેઓ ધસારો કરતા કહી પાછા હઠતા નથી, ઊભડા, પોતાના આગલા પગો હેઠળ રાત્રુને ચમકે છે અને હલ્લે છે, (૭).

યુદ્ધાન્તે ચોક્કો પાછો ફરે ત્યારે, રથમાં તેના યસ્ત્રો અને કવચની સાથે લડાઈની લૂટનો જે માલ ખડોલ હોય છે તે જ તેને મજનારો ખસે, ધતો બદલો છે, તેથી આપણે અહર્નિશ તેવા આનંદદાયી રથને આદરમાન દેવા પડે, (૮).

રથને ફરતા તેના જે રક્ષકો છે, તે સર્વ 'સક્તિ' ધારી ॥ પોતાને પુખ્ત, કીમતી લૂટ મળે ત્યારે તેઓ હરખધેલા બની નચ છે સેન્યને અત વહેંચી, આપનાર તેઓ છે, અને આકૃતમાંથી ઉતારનાર પણ તેઓ જ વળી તે રથપાલો સ્વલ્પયનિ વિશે કૃતનિશ્ચય હોય છે, તેમની દૃઢકક્ષીઓ યોજનાસર ગોઠવેલી હોય છે, તેઓ મજબૂત બાણોના વાપરનાર, અભય અને શૂરવીર, બલિષ્ઠ અને બહુશક્તિ ઓના વિજેતા હોય છે, (૯)

પ્રહણો૧૩, પ્રનપતિઓ, સોમરસના દાતાઓ અને ઋતપાલો૧૪ આપણુ રક્ષણ કરે નિષ્કલક ઘાવાપૂવિધી આપણને સર્વથા સાનુકૂળ દો-પૂવા હુર્ભાગ્યયોગમાંથી આપણી રક્ષા કરે આપણે કોઈ ચે નિન્દક આપણુ ધસાડુ બોલવામાં સફળ મા નીવડો; (૧૦)

આ બાણોએ બલે પિચ્છમય પાખો ધારણુ કરી છે તેનું 'કથ' દરલના સોગડાનું બનાવ્યું છે ગ્રાસના રનાયુએ કરીને તેને બાધ્યું છે. એ વીર જે નિરાને વક્ષાય, ત્યાં તેને જ બચાવર વરિ છે 'રક્ષમા ન્યા ન્યા

મનુષ્યો ઘેરકો વળીને એકઠા થયા હોય, કે વેરાઈને નાચી છૂટતા હોય, ત્યા ત્યા આ બાણવળીઓના બાણ વગેરે અને આપણને લાલદાયી નીવડે, (૧૧)

સરલગામી સૈન્ય ! હું અમને રક્ષા અમારા સરીર પાપાણુદઢ બનો-
સોમરસ અમને સમુત્તેજિત કરો અદિતિ અમને વિજય આપાવે (૧૨).

કુરાલ સારથિઓ પોતાના અશ્વોની નધે અને પાસા પર ચાતુક ફટ-
કારે છે અને અશ્વોતેથી ઉશ્કેરાઈને લગાઈમા વેગપૂર્વક આગળ ધપે છે, (૧૩)

ધનુષ્યદોરીના ધસારાથી લડવંયાના હાથને રક્તનક હરવણ પે તેના
હાથ પર, જાણે સાથે તેને ચૂડ ભેરવી હોય તેવી રીતે, સજ્જ વૉટળાઈ
વળ્યું છે એવા યુદ્ધકળાના સુધીર અનુભવી નરવીરો, સ્વપક્ષના પ્રત્યેક
ગોદાનુ એકેએક બાણથી રક્ષણ કરે, (૧૪)

પર્જન્યે હગાડેલા શર નામે બરેની ફાડીવાળા, ઝેર-પ એલ અણીવાળા
અને લોખંડી પાનાના આ મહાન ઈશુદેવતાને અમરા નમસ્કાર હો, (૧૫)-

હે મત્રેલા ઈશુ ! જેવું તું ધનુષ્યમાયી વિદ્યા ય તેવું જ બિડલે, ન-
સારા ય સત્તુલ્ય પર ભીતર દબે એમાના એકાદને પાણુ જતો કરીશ મા, (૧૬)

શિખાધારી કુમારોની જેમ જ્યા જ્યા હથુળો વૃદ્ધી પડે છે, ત્યા સર્વ
સ્થળે પ્રજાણુરૂપિત અને આદિતિ અમને સુખાવહ હો, અમને પ્રતિદિન સુખા
વહ હો (૧૭)

હે રાજવીર ! હું તારા મમભાગિને કવચ વડે ઢાકું હું રાજન સોમ
દેવ તને સુગંધાઓ છંછંથી વરુણ તારા સુખની વૃદ્ધિ કરે તને જય
વત ભેઈને સમસ્ત દેવમંડલ રાગો, (૧૮)

જે કોઈ અમને હણવા ઈચ્છતો હોય પણ તે કેઈ ખારીલો સગોસાહ
હોય કે બહા રનો અનુષ્ઠે દુરમન હોય, એ ગમે તે હોય, તેનો સર્વ દેવો
નરા કરે આ સ્તોત્ર માત્ર અન્તર જ કવચ છે, (૧૯)

૪

શ્રી ભારદ્વાજ-પ્રધિ સરખા સુકવિની કલાને વ્યક્ત કરતું એ સૂક્ત
તત્તાલીન યુદ્ધવિદ્યાનું ગરેખાયુક્ત સારુ ચિત્ર આલેખે છે એમા કે-
યે બિંદુપ લાગતી હોય તો એટલી કે તેના રંગો નેટલા મનોહર છે,

તેટલી રુદ્ધ તેની સર્વ રેખાઓ નથી. આથી તેમાં થોડે અંશે અપૂર્ણ એવા ચિત્રનું, હજી સરળનું આવતું હોય તેવા સર્ગનું આકર્ષણ મુખ્યત્વે છે. આ સ્થિતિમાં એ ચિત્રના દર્શન પછી પણ એ યુદ્ધોનાં શાસ્ત્ર અને કલા સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો તો અનુતર રહે છે, જગવેદી આયોની દુર્ગરચના કયા પ્રકારની હતી ? તેમના આયુધાગારની સમૃદ્ધિ કેવીકેટલી, અને તેમનાં યુદ્ધવાલો ક્યાં ક્યાં ? સૈન્યની યોજના તેઓ કેવી રીતે કરતા ? અને યુદ્ધનાં સાધનો કેમ જીમાં કરાતાં ?

આ પ્રશ્નોના સંક્ષેપે પણ સંતોષકારક ઉત્તરો નેટલા આપી શકાય, તેટલું યુદ્ધચિત્ર વધારે સંપૂર્ણ ને સુરેખ બને એ દેખીતું છે.

દુર્ગો બેમાંથી એક પદાર્થના બાંધવામાં આવતાં પદ્ધતિ અથવા લોખંડ, આમાંના પહેલાને 'અસ્ત્રમયી' ૧૬ અને બીજાને 'આયસીચિઃ પુર્વિ' ૧૭ કહેતા. પુર શબ્દ આમ એ વખતે લોખંડનાં (કદીક, સુરંજી, મય) નગરો માટે તેમ નગરદુર્ગો માટે પણ વપરાતો. એ દુર્ગો કેટલીક વાર તો એટલા મોટા વિસ્તારવાળા રાજવામાં આવતા કે એકેક દુર્ગ માટે જ આપણે કવચિત્ત સુવિસ્તારસૂચક, અર્થવાત્તી શબ્દો 'પૃથ્વી' ૧૮ અને 'ઉર્વી' ૧૯ વપરાયલા જોઈએ છીએ. વળી એવા ઉદ્દેશ પદ નજરે પડે છે, જેને લીધે એવું અનુમાન બાંધી શકાય કે આવા વિશાળ અને મજબૂત દુર્ગો મુખ્યત્વે રાજા અને રાજાઓના નિવાસ માટે તૈયાર કરવામાં આવતા હશે; તેમાં પ્રજાનો કુલીન વર્ગ, મોટા વેપારીઓ અને બીજા તાલેવંતો પણ રહેતા હશે; અને, જ્યાં માલિકો ત્યાં જ મિલકત એ સ્વાભાવિક ન્યાયે, એ વર્ગોની માલિકીનું સંપૂર્ણ સોનું-રૂપું, જવેરાત અને ધાન્યના કોઠારો પણ દુર્ગની અંદર જ સુરક્ષિત રચળે રહેતા હશે. ન્યારે દુરમનનો હક્કો આવવાનો થાય ત્યારે, સીમમાં ખેતરપડોશનાં ગામડાંઓમાં વસતો પ્રજાવર્ગ, પોતાની બંને તેટલી માલમત્તા લઈને આવા દુર્ગોમાં આવી વસે પણ સત્તાધારીઓ અને

તનિકો તો, ક્યારે યુદ્ધભય માથે ચઢી આવશે એ અનિશ્ચિત હોવાથી મને ભય આવી લાગે ત્યારે ધનધાન્યાદિ દુર્ગમાં ફેરવવા માંડવાની અશક્યતાને લીધે, કાશ્મિર જ દુર્ગવાસી રહેતા હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.^{૧૬}

આર્ય જાતિની વિકાસદશાને અનુસારે, તેણે પાંચ જીવાનુદા પ્રકારનાં પ્રયાવનાં સાધનો જીવેજીવે કાળે ધમ્માં અને સુધાર્થોવધાર્થો દર્શાવ્યાં છે. કેક પ્રાગૈતિહાસિક કાલમાં, છેલ્લા પાપાણ્યયુગને અંતે, પોતાના તીક્ષ્ણ, જોશવર દાંત અને સુવર્ણિત નખો અને હડતાથી ખીડેલી બળવાન મુઠ્ઠી વડે આર્ય પુરુષ અનેક જાતના દુસ્ત્રમનોથી પોતાનું રક્ષણ કરતો. પછી, તેની ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ પર બિખડતી બુદ્ધિચક્તિના પ્રકાશનું પહેલું ફિરવ્ય પડ્યું તે યુગોમાં, તેણે પર્યટોમાંથી મદાર બનાવી; અને હાડકાં તથા શીંગડાંને ધસીને અણીદાર બનાવી, એ હથિયારોનો ઉપયોગ આદર્યો. આની સાથેસાથ અથવા એ પછી થોડે વખતે, સરીરશક્તિ ઉપરાંત મનની શક્તિઓનો વધુ વપરાશ માગતી એવી ગોઠણોમાંથી આમાદ નિશાન તાકતા પથ્થરો ફેંકવાનું તે શીખ્યો. ત્યાર પછીની દશા તે પ્રાથમિક તીરકામઠાંની, જે વેળા ખાતુઓના ઉપયોગથી હજી અજાણ્ય એવો આર્ય તીરવું ફળું અણીઆળાં, ને કોઈ વાર તો ઝેર પાચેલ, લાકડાંનું કે શીંગડાંનું બનાવતો. અને તેણે છેવટ સરળનું એ અગ્ર તે લોહાદિ^{૧૭} ખાતુઓના બાણવાણુ^{૧૮} રીતસરનું ધનુષ્યબાણુ-આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ, તેની સમગ્ર યુદ્ધવિદ્યાના પરિપાક જેવું, છેક તેની ચિનારોહણની ધડી લગી તેનું નિરંતરનું સાચો.^{૧૯}

એ ધનુષ્યબાણુ બનાવતાં શી રીતે? વનમાથો મજબૂત ઝાડનાં કાષ્ઠ આણી, તેની માપસરની ચઢિ કાપી, મઠારી, એ ચઢિને વકાકારે વાળવામાં આવતી. પછી તેના “આતિર્” નામના એ છેકાને ચિત્તવટ ગોચર્મની પટ્ટીથી બાંધતા. એ સુવર્ણિત ચઢિ તે ધનુષ્ય અથવા ધનન,

એ પદો તે ધનુષ્યો અથવા ધનુષ્યની પર્ણછા. પથ્ય એ તો ઉપરો વખતે જ ચકાવાલી. તે સિવાય એને દીલી કરી, ધનુષ્યને ખાલી ટાંગી રાખતા.

બાણનાં બીજાં નામો તે: ચરુ, ચર્મ અને ચર્મો; ઇંધુ અને ઇંધુ ચોનિ. ઇંધુચોનિ એટલે જેવું જન્મરથાન કાન છે તે. આ નામ બાણધારી બાણ છોડતો તે: પશુજીવન પોતાના કાન સુધી ખેંચીને, જોને લીધે બાણનો પાછલો છેડો ખેંચાઈને તેના કાન સુધી આવતો, એ પરથી પડાયું હતું. દરેક બાણ કુદરતી રીતે જ ત્રિઅંગી હતું: તેની સૂતીદણ, અયોમુખી અણી એ પહેલું અંગ; ચર્મ એટલે વચ્ચેની બરુ બનાવટની લાકડી, એ બીજું; અને પર્ણમિ રહેતાં પાછલો પીંછાળો ભાગ, એ ત્રીજું. આ પીંછું શા માટે બરાવાતું? શોભા માટે, સુંદરતા વધારવા?—ના. એનાથી શોભા વધતી એ જુદી વાત; પણ તેની કીમતી ઉપયોગિતા તો એ હતી કે એ વાર હવામાં છોડાયા પછી, પીંછાને પ્રભાવે કરીને ઉત્પત્ત થતાં આ દોહનોથી બાણ વાતાવરણને વધારે વેગથી ભેદી શકતું, અને ભેદી સત્વરે જ ચતુના મર્મરથાનમાં રેપાઈ જતું.

હયદળ ૨૫, પાદદળ અને રથદળ ૨૬ આવાં મુખ્ય અંગો દરેક સૈન્યનાં રથ હતાં. પાદદળને 'પત્તિ' કહેવામાં આવતું. આની અને હયદળની એકમેક સંજમામાં રથદળ કરતાં વધારે રહેતી. હસ્તિદળનો સર્વસામાન્ય ઉપયોગ લડાઈમાં નહિ થતો હોય, શાંતિસમયની રાજસ્વારીમાં બપોર અને દળદળા ખાતર એ માનવંત મહાપશુનો ઉપયોગ વધુ અસર થતો હશે, એમ લાગે છે. પણ ઉદ્ધદળ વિના તો કોઈ જ રાજ્યને ન ચાલતું, કેમ કે શુદ્ધસાગ્રીના ભારવહન માટે તથા નાસતા ચતુનો પીછો રેતાળ રણો વીધીને પકડવો પડતો ત્યારે, એ વેગીલો તેટલાં જ વધુ ચાલ તેટલાં જ અગતીધર ગ્રાણીઓ કચરના આશીર્વાદ સમાન નીવડતાં.